

ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ

Суспільно-політичний, Науковий
і Літературний місячник

ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ

Суспільно-політичний,
науковий і літературний
місячник

Видає

Українська Інформаційна Служба

Передплатний індекс – 74173

LIBERATION PATH

Ukrainian Political
Social, Scholarly & Literary
Journal

*Published monthly by
The Ukrainian Information
Service Ltd.*

ISSN: 0042-9422

Реєстраційне свідоцтво – серія KB № 1693

Головний редактор – Степан Олеськів
Заступник головного редактора – Лариса Йолкіна
Мовний редактор – Любомир Наконечний
Адміністратор в Україні – Микола Кузів

Редакційна колегія:

Степан Галамай, Григорій Дем'ян, Ілля Дмитрів, Святослав Караванський,
Сергій Квіт, Омелян Коваль, Володимир Косик, Омелян Кушпета,
Василь Олеськів, Мирослав Панчук, Анатолій Погрібний,
Володимир Сергійчук, Петро Цимбалістий, Микола Шатилов.

Редакція і адміністрація

252034 м. Київ, вул. Ярославів вал, 9, пом. 5, 6
200, Liverpool Road, London, N1 1LF, Great Britain

Телефони: в Києві (044) 229-41-22; в Лондоні: 020 7607 6266

Факс: в Києві (044) 229-41-22; в Лондоні: 020 7607 6737

Матеріали, підписані прізвищем чи псевдонімом авторів, не завжди відповідають поглядам Редакційної колегії. Редакція застерігає собі право скорочувати матеріали і виправляти мову. За достовірність надрукованих матеріалів відповідальність несуть автори. Надіслані матеріали редакція не рецензує і не повертає. Листування з читачами та авторами – тільки на сторінках журналу.

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ «ВИЗВОЛЬНОГО ШЛЯХУ» НА 2000 РІК

Країна	Річна передплата	Піврічна передплата	Окреме число
Україна	19 грн. 68 коп.	9 грн. 84 коп.	1 грн. 64 коп.
Австралія	100 дол.	60 дол.	10 дол.
Австрія	900 шіл.	500 шіл.	100 шіл.
Аргентина	50 дол.	30 дол.	5 дол.
Бельгія	2.500 б. фр.	1.300 б. фр.	300 б. фр.
Велика Британія	ф.40.00	ф.23.00	ф.4.00
Канада	100 дол.	60 дол.	10 дол.
США	85 дол.	50 дол.	8 дол.
Німеччина	150 н. м.	80 н. м.	15 н. м.
Франція	450 фр.	250 фр.	40 фр.
Швеція	600 кор.	300 кор.	50 кор.

В інших країнах – рівновартість американських доларів

Передплату просимо ласкаво вносити наперед безпосередньо на адресу адміністрації «Визвольного Шляху» в Лондоні або на адреси наших представників.

Чеки виставляти на: The Ukrainian Information Service, Ltd.

Обкладинка роботи проф. Р. Лісовського

Зміст

Про авторів	2
2000-ліття Різдва Христового	
На грані двох тисячоліть або На порозі нового тисячоліття	3
<i>Володимир Рожко.</i> Початок християнства на Волині (IX–X ст.)	5
Наука	
<i>Іван Гошуляк.</i> Акт Злуки 22 січня 1919 року	10
<i>Сергій Білокінь.</i> Доля членів Центральної Ради в СРСР	14
<i>Ірина Комісар.</i> Становлення української національної школи в Галичині (1920–1939 рр.)	27
Культура	
<i>Федір Погребенник.</i> «Верховино, світку ти наш...» (Тисяча автографів, серед них чимало унікальних, в одній рукописній книзі)	53
<i>Григорій Дем'ян.</i> Невтомний дослідник і захисник національної духовости (До 60-річчя Василя Скуратівського)	62
<i>Володимир Жила.</i> Об'єднання українських письменників «Слово» (1954–1997)	69
<i>Дмитро Пожоджук.</i> Проблеми і болі Космача	80
Спогади	
<i>Андрій Ворушило-Легіт.</i> Спогади (Розділ 3)	96
<i>Анна Гошко-Кім.</i> «Переселяєтесь довічно»	110
Література	
<i>Микола Сарма-Соколовський.</i> Дві документальні новелі Ланцюг та цурпалок	120
«Да»	121
Посмертні згадки	
<i>Валентин Багнюк.</i> Пам'ять: Віталій Поліщук	125
Пам'яті Федора Погребенника	127

Про авторів

Володимир Рожко

історик-архівіст, м. Лицьк.

Іван Гошуляк

кандидат історичних наук, старший
науковий співробітник Інституту політичних
і етнонаціональних досліджень НАН України.

Сергій Білокінь

провідний науковий співробітник Інституту
історії України НАН України.

Федір Погребенник

доктор філологічних наук, професор,
лауреат Державної премії України
ім. Т. Шевченка.

Григорій Дем'ян

професор, доктор історичних наук,
працює в Інституті народознавства
НАН України.

Володимир Жила

літературознавець, член Наукового
товариства ім. Т. Шевченка в США.
Опублікував низку досліджень і рецензій
з української і порівняльної літератури та
ономастики.

Дмитро Пожоджук

депутат Косійвської районної ради,
с. Космач, Гуцульщина.

На грані двох тисячоліть або На порозі нового тисячоліття

Головний підсумок XX століття і другого тисячоліття для України – статус незалежної держави. Ще Г. Гегель зазначав, що «У бутті народу головна мета полягає в тому, щоб бути державою і завдяки цьому самозберегтися. Народ, що не організувався в державу – просто народ, позбавлений, власне, історії».

Історію свого народу треба бачити з погляду вічності. Лише так можна усвідомити, що кожний етнос чи нація мають своє призначення.

Іван Франко свого часу висловив думку, що Україна давно була б вільною, якби не розпорошувала революційного потенціалу й зосередила всі сили на завоюванні незалежності. Однак переважна більшість визвольних зусиль української демократії діяла в загальноімперському просторі. Незалежність настала тільки внаслідок розвалу цього імперського центру.

XX століття ознаменувало потужний національно-визвольний рух українського народу, на чолі якого стояли видатні постаті Симона Петлюри, Євгена Коновальця, Степана Бандери, Романа Шухевича, Ярослава Стецька. Це – час діяльності й безкомпромісної боротьби Армії УНР і ЗУНР, Українських Січових Стрільців, Організації Українських Націоналістів, Української Повстанської Армії, Антибольшевицького Бльоку Народів. Це – століття, в якому постала Центральна Рада, було проголошено Акти Незалежності України 22 січня 1918 року і 30 червня 1941 року, а потім – відновлення української державності 1991 року. Це – боротьба, на яку благословляли українську націю митрополити Андрей Шептицький, Василь Липківський та Йосип Сліпий. Це – століття слави й честі нашого народу. Це – час, коли українська ідея покликала провідну національну еліту «на грані двох світів творити нове життя».

На рубежі II і III тисячоліть від Різдва Христового Україна знову опинилася на межі світів.

Український політичний і культурний рух створював мережу просвітницьких, літературних, театральних тощо груп та інституцій, які діяли в україномовній сфері й формували суспільство в національних рамках.

Від 1996 р. маємо Конституцію, зміст і спрямованість фундаментальних засад якої відбивають найвищі здобутки світової цивілізації.

Але сьогодні через об'єктивні та суб'єктивні фактори нам ще не вдалося подолати тотальної кризи, не змогли ми добитися змін на краще у виробництві, матеріальному становищі населення, в його культурному і духовному розвитку.

Ще й досі ми потребуємо ствердження внутрішнього власного «я» кожною особистістю, піднесення рівня її політичної культури й національної свідомості, що зумовило б конструктивну взаємодію різних соціальних спільнот й окремих громадсько-політичних діячів, збереження і подальший розвиток на-

ціональних традицій народу. Це – жорстока розплата за багатовікову бездержавність.

Ідучи в нове тисячоліття, маємо пам'ятати, що нам поступ забезпечуватиметься лише за умов органічного розвитку традицій і пошуку нових виявів людської особистості, духу, менталітету, високої моралі, культури. Собори й мозаїки доби Київської Русі, барокові архітектурні ансамблі Львова, хори Бортнянського й Веделя, іконостаси часів козацького Відродження, філософія Теофана Прокоповича і Григорія Сковороди, поезія Тараса Шевченка, Івана Франка та Лесі Українки, живописний феномен Катерини Білокур і Марії Примаченко, чарівний спів Соломії Крушельницької, Анатолія Солов'яненка, світового рівня кінематограф Олександр Довженко, – це наше загальноукраїнське духовне надбання, наш внесок у третє тисячоліття.

Історія України тяжка, драматична і героїчна.

Ми повертаємося до цінностей, які створювалися поколіннями борців за незалежність української держави.

Крокуючи в нове тисячоліття, маємо всі підстави пишатися тим, що цей рубіж долаємо в умовах зміцнення суверенітету, розгортання процесів політико-економічного та культурного розвитку українського народу, подальшої розбудови його держави.

Маємо видобувати у своїх серцях вогонь незнищенности, гартувати дух нескоримості тяжкій долі, що нам випала, єднатися на засадах української національної ідеї: лише так наша нація може захистити себе й забезпечити майбутнє своїм дітям та онукам у наступному тисячолітті.

Редакція

Володимир Рожко

Початок християнства на Волині (IX–X ст.)

«Тож ідіть і навчіть всі народи,
хрестячи їх в ім'я Отця і Сина, і
Святого Духа».

Від Св. Матвія, 28. 19

До середини минулого століття в українській історичній науці нероздільно панувала думка про те, що в усі частини Руси-України віра Христова прийшла з Візантії, принесена рівноапостольним князем київським Володимиром Великим 988 року, й історична Волинь – складова частина давньої Руси-України – не становила винятку.

Історичні джерела, знайдені в архівах Праги, та археологічні розкопки, проведені професором Володимиром Антоновичем та Адріаном Праховим 1886 року в м. Володимирі в урочищі «Стара Катедра», довели, що віру Христову принесли на нашу землю з Візантії апостоли слов'ян – брати солунські Кирило (в миру Костянтин) і Методій.

Віра Христова прийшла до нас з Велико-Моравської держави, де Методій заснував єпархію, північно-східні межі якої сягали річок Стиру та Бугу.

Солунські брати Костянтин і Методій принесли світло Христової науки й віри нашим братам, південно-західнім слов'янам, дали їм азбуку та Святе Письмо рідною мовою, заснували апостольську Церкву на їхніх землях, тим самим поклали початок християнізації всіх слов'янських народів, завели Богослужіння в храмах Божих живою народною мовою.

У IX ст. великі простори південно-західніх слов'янських земель було об'єднано навколо Моравії у Велико-Моравську державу, до складу якої входили також Панонія, Нитранське князівство. У час найбільшого розквіту цієї слов'янської держави її кордони простягались із заходу на схід від міста Магдебургу до річки Стир, отже, вона включала в себе й частину історичної Волині.

Західні сусіди Моравії, сильні романо-германські народи, об'єднані 768 року Карлом Великим, тиснули на слов'ян, намагалися захопити їхні землі, а самих асимілювати. То були початки німецького «натиску на схід», пізніше оформленого в доктрину, яка породила численні війни німців за східні простори впродовж другого тисячоліття, найкривавіші з них – Перша і Друга світові.

Карл Великий утворив велику і сильну німецьку монархію. Поступово до німецької імперії прилучено Панонію, Моравію і Чехію. Чужоземне непосильне ярмо змусило слов'ян об'єднатися. Першим відомим історичній науці князем Моравії був Моймир I (818–846), що сидів на престолі за згодою німців. Розумний і далекоглядний князь, він бачив, що німці вогнем і мечем хрестять сло-

в'янські народи, знав, що це лише привід для захоплення ними їхніх земель, тому волів сам охреститися та об'єднати вірою всіх південно-західніх слов'ян.

Цим його плянам не судилося здійснитись, але справу продовжив князь Ростислав (846–870), племінник Моймира I. Саме він наприкінці 862 року направив послів до Царгороду до імператора Михайла, і вони звернулися з таким проханням:

Хоч народ наш відкинувся був від поганства й держиться християнської віри, але ми не маємо такого вчителя, який розкавав би нам нашою мовою про правдиву християнську віру, щоб й інші землі, бачучи таке, робили так само. Ото пошли нам, володарю, єпископа і такого вчителя, бо ж від вас на всі землі завжди виходить добрий закон.

Посли просили імператора, щоб вирядив він у Велико-Моравську державу вчителів, які б переклали Святі Книги рідною мовою, бо «... не розуміємо ми ані грецької мови, ані латинської, одні нас учать так, а другі іначе, тому не розуміємо ні змісту книжок, ні читання їх. Пошліть нам учителів, які можуть пояснити нам написане в Книжках і допомогти зрозуміти їх»¹. Цісар послав до слов'янських князів Ростислава, Святополка і Коцела солунських братів Методія і Костянтина, бо знали вони слов'янську мову й могли виконати покладену на них місію.

Прибувши в слов'янські землі, солунські брати уклали азбуку, Методій переклав Святе Письмо 870 року, і з того часу в Божих храмах у Велико-Моравській архієпархії Служби Божі правилися рідною мовою.

Костянтин повернувся в Болгарію, навчав болгар, потім прибув до Риму, де помер 869 р., похований там же. Методій продовжив розпочату братом працю в Моравії.

Окрім перекладу Святого Письма на слов'янську мову, Методій організував Велико-Моравську архієпархію і в сані архієпископа очолив її. Одночасно він заснував духовні школи у своїй архієпархії, тим самим поклавши початок духовній освіті слов'ян. Крім того, п'ятеро його найближчих учнів – Горазд, Климент, Наум, Ангелар, Сава (Лаврін) – стали єпископами й учителями окремих слов'янських народів. Горазд був словаком, мужем високої освіти, тому Методій поставив його своїм наступником. Климент був родом болгарин, дуже вчений муж. Наймолодший – Наум – найбільше перетерпів за ідеї своїх учителів Кирила й Методія від німецьких єпископів і духовенства. Були й інші учні, що проповідували віру Христову і на Волині, західні землі якої входили до складу Велико-Моравської архієпархії.

За свідченням угорського літописця Нотарія, наш град Володимир існував уже в 884 році під назвою Лодомира. Місто, за його словами, дивувало своїми будовами і храмами чужинців. Отож, задовго до єпископа Степана I з єпископату часів князя Володимира Великого на Волині була канонічно вивершена церковна влада, а це свідчить про наявність широкої мережі храмів Божих, парафій зі священиками і вірними. Єпископом був один з учнів Кирила й Методія, напевно наш земляк, який добре знав мову, тогочасні звичаї і традиції волинян.

¹ Літопис Руський. К., 1989, с. 14–45.

По смерті Методія 885 року німецьке духовенство розгромило його архієпархію (в нашому розумінні митрополію), а учнів піддало гонінням, і більша частина з них залишила межі завойованої Велико-Моравської держави.

Багато чужинецьких літописців, учених Хозарську місію ще до 860 року вважали слов'янською, бо в очах Візантії тогочасні землі України були хозарськими, і, як ствердив академік В. Лиманський, «Хозарська місія була насправді місія „руська“». Саме князі Аскольд і Дир з великим військом 18 червня 860 року напали на Царгород. Буря потрощила більшість їхніх човнів, і вони це сприйняли як помсту християнського Бога за скоєне ними в Царгороді. Тоді вони вирішили охреститися самі й запросили братів Методія і Костянтина до Києва. Як твердить академік Лиманський:

І це було охрещення киян, а не хозар, перше охрещення, що сталося у 861 чи 862 році, про яке згадує у своєму окружному листі 866–867 рр. патріарх Фотій; для охрещення Руси Фотій оснував навіть окреме єпископство, і, може, це на нього хотів він поставити архієпископом Методія, та тільки той його зрікся. Для цієї християнської громади в Києві Костянтин приніс свої переклади, і в церкві св. Іллі вже з того часу правили слов'янською мовою. Ця спершу маленька християнська громада, що був заснував її Костянтин, починає відразу надзвичайно швидко рости, – цього б не сталося, якби Богослужіння було мовою чужою – готською чи грецькою.

Були серед учених окремі твердження, що Методій заснував тоді в Києві і єпископську катедру, але вагомих доказів того не знайдено. Можна без жодних сумнівів стверджувати, що частина учнів Методія з Велико-Моравської митрополії після її розгрому перейшла на Волинь. Маємо історичні докази того, що, рятуючись від переслідувань німецького духовенства, велика частина учнів і вірних після того погрому в Моравії опинилась аж у Києві й тут поповнила засновану Кирилом і Методієм Свято-Іллінську християнську громаду, готуючи ґрунт для охрещення всіх русичів-українців 988 року князем Володимиром Великим.

Шлях цих гнаних до Києва лягав через Волинь по Бугу, Прип'яті до Дніпра, тому наша волинська земля була тією ланкою, яка єднала християнський захід з поганським сходом давньої Руси-України, а що Волинь у ті часи була вже добре обізнана з Христовою наукою, мала впорядковане церковне життя, засвідчили не тільки документи Празьких архівів, чужинецькі літописці й автори, але й археологічні розкопки, проведені на місці «Старої Катедри» у Володимирі. У своїй праці «История первобытной церкви у славян»² професор Мацієвський, посилаючись на римські та празькі джерела, писав, що, без сумнівів, річка Зтир – є річка Стир, яка протікає біля Луцька, а Буг – біля Володимира, і вони окреслені на карті як північно-східні межі Велико-Моравської архієпархії Методія. Сумнівів справді не може бути, бо межі кожної держави є і церковні межі, тому, перебуваючи в складі Велико-Моравської держави, північно-західня Волинь стала частиною цього церковного утворення, а місто Володимир було резиденцією єпископів методіївської і пометодіївської доби, які

2 История первобытной церкви у славян. Варшава, 1840, с. 103–106.

мали тут свою єпископську катедру, місцезнаходження якої і дотепер називається в народі «Стара Катедра».

Проведені 1886 року професорами Володимиром Антоновичем та Адріаном Праховим археологічні розкопки у «Старій Катедрі» дали історичній науці цінні знахідки, які підтвердили наявність храмів методіївської доби на Волинській землі. Про ці знахідки вчених можна прочитати в «Киевской Старице»³. Цитуємо за «Киевской Стариной»:

При розкопуванні східньої стіни знайдено під фундаментами тринавну будівлю церкви, а під нею ще старшу споруду, фундамент якої не мав нічого спільного з тринавною церквою. Цей спідній фундамент був збудований півколом [ротондовий], що продовжувався поза фундаментами тринавної церкви св. Дмитрія. Фундамент був зложений з брил міцної скам'янілої крейди, а його мулярська цегляна кладка зовсім вивітрилась, так що брили вільно відокремлювалися одна від одної. Крім того, знайдено багато кахель, а в східній частині, де був вітвар, знайдено плескату квадратovu кахлю з горельєфом чаші й літерами І.Н.Ц.І.

Усі ці знахідки промовисто переконували, що в урочищі Федоровець, або «Стара Катедра», було дві церкви: одна – св. Дмитрія, з XIII ст., про яку згадує «Літопис Руський», а друга – тут же, з круглими фундаментами, побудована в IX–X ст. Вона була резиденцією кількох єпископів методіївської і пометодіївської доби.

Саме такі ротондні храми Божі, вибудовані тоді ж у Моравії, були виявлені під час розкопок у Велограді на Моравах, Вислоці над річкою Нідою та інших містах колишньої Велико-Моравської держави.

Хто були за національним складом ті перші єпископи методіївської доби, що посідали катедру в Ладомірі (пізнішому Володимирі), залишається загадкою для історичної науки, але не маємо сумнівів, що це найближчі учні Методія, які з місійної праці добре знали Волинь, або ж були тими волинянами, що пішли за апостолами слов'ян. Ці волинські єпископи не були греками чи болгарами, як повелося пізніше у єпископаті доби князя Володимира Великого. Як відомо, у найближчому оточенні Кирила і Методія в Моравії не було греків, болгарська Церква сама тільки-но ставала на ноги, потребувала ієрархів для своєї власної розбудови. Найбільш вірогідно, що ті єпископи на катедрі в Ладомірі були місцевого походження.

З історичних джерел дізнаємося імена тих перших владик методіївської доби на Волині, які посідали Ладомірську катедру. Згідно списку, поданого професором Олександром Цинкаловським, їх було п'ятеро: Іоан, Антоній, Онуфрій, Гордій, Ілля і, нарешті, Степан – владика Володимирський з єпископату доби князя Володимира Великого.

Немає сумніву й у тому, що князь Володимир Великий застав у Ладомірі добре впорядковане церковне життя, а призначення 992 року на Волинську кате-

³ Киевская Старина, 1887, т. XVII, с. 48; Волинські єпархіяльні відомості, 1886, ч. 30, с. 879–884.

дру у Володимирі єпископа Степана могло мати тільки дві причини: відсутність владики на Ладомирській катедрі або бажання князя мати свого єпископа.

Князь Володимир Великий зробив християнську релігію панівною, але основи її на західній Волині було закладено більш як за 100 років до знаменної дати 998 року, що увійшла в історію Руси-України як дата всеукраїнського хрещення в ім'я Отця і Сина, і Святого Духа наших далеких пращурів у межах Володимирової держави.

Але наведені вище історичні джерела, писемні й археологічні знахідки виокремлюють Волинь з цієї всеукраїнської епохальної події і стверджують про наявність віри Христової на наших землях ще в методіївську добу. Так, апостоли слов'ян – солунські брати Кирило і Methodій та їхні учні – поклали початок християнству на Волині, запалили свічку віри Христової на нашій землі, щоб вона світила й зігрівала душі наших волинян впродовж одинадцяти століть і освічувала душі тих, що прийдуть після нас у третє тисячоліття. □

Акт Злуки 22 січня 1919 року

У тяжкій і тривалій боротьбі за національне визволення, утвердження власної державності наш народ не раз переживав як гіркі, так і радісні події. Перших, на превеликий жаль, було більше. Мачуха-історія не раз надто суворо й несправедливо карала Україну руками немилосердних завойовників. Та чи не найбільшою такою карою був багатовіковий розподіл українських земель і народу між сусідніми державами. Ще в 1883 р. Іван Франко з цього приводу підкреслив: «Найтяжча рана, яка тепер обезсилює тут нас, у Галичині – це розчвертування нашої землі і нашого народу і цілковита відірваність наша від величезної маси братів наших за кордоном». Тривале територіальне, економічне й культурне роз'єднання українців не вдалося повністю подолати навіть у нинішніх умовах власного державотворення. Це насущне завдання доведеться ще довго розв'язувати.

Однак, незважаючи на численні лиха й труднощі, що випали на долю нашого народу, ідея всеукраїнської єдності, соборності України ніколи не полишала його. Її джерела беруть свій початок з незабутніх періодів Київської Русі, Галицько-Волинської держави, визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького, гетьманщини. Згадаймо хоча б, як наполегливо добивався Богдан Хмельницький розширення території української козацької держави «по Львів, Холм і Галич». У ХІХ–на початку ХХ століть ця велика ідея була розвинута у творчості таких видатних діячів українського національного відродження, як Тарас Шевченко, Микола Костомаров, Пантелеймон Куліш, Маркіян Шашкевич, Володимир Антонович, Михайло Драгоманов, Борис Грінченко, Іван Франко, Михайло Грушевський, Юрій Бачинський, Микола Міхновський та багато інших.

З появою наприкінці ХІХ–початку ХХ століть українських політичних партій (спочатку в Галичині, а трохи згодом і в підросійській Україні) ідея соборності українських земель і народу в єдиній суверенній державі була закріплена у документах деяких з них як найважливіше стратегічне завдання національно-визвольного руху. Зокрема, в програмі Української національно-демократичної партії, схваленій першим з'їздом у 1899 р. у Львові, говорилося: «Ми, галицькі русини, часть українсько-руського народу, заявляємо, що остаточною метою наших народних змагань є дійти до того, щоб цілий українсько-руський народ здобув собі культурну, економічну і політичну самостійність та з'єднався з часом в одноцільний національний організм».

Цікаво також відзначати, що вже на початку нинішнього століття з'являється проєкт конституції соборної України, надрукований у вересні 1905 р. у Львові в першому (він же останній) числі журналу Української народної пар-

тії, створеній на Наддніпрянщині на початку 1902 р. В першому ж розділі «Основного закону» «Самостійної України» під назвою «Основи Всеукраїнської спілки» перераховувались заселені українцями землі – області, з яких повинна була складатися Українська держава: 1) Чорноморська Україна, 2) Слобідська Україна, 3) Степова Україна, 4) Лівобережна Україна, або Гетьманщина, 5) Полісся або Гайова Україна, 6) Правобережна Україна, 7) Підгірська Україна, 8) Горова Україна і 9) Понадморська Україна. За підрахунками відомого українського географа Степана Рудницького, на 1914 р. «Всеукраїнська спілка» мала б у максимальних межах (з Чорноморщиною) 1,052,500 кв. км території і 53,665 тисяч населення, в тому числі 38,674 тисячі українців, тобто 72 відсотки. Доречно при цьому нагадати, що сучасна Україна обіймає територію всього з 603,700 кв. км і має близько 52 млн. жителів.

Крах царизму в Росії на початку 1917 р., створення і розгортання діяльності Української Центральної Ради, яка, як відомо, очолила на перших порах справу відродження національної державності, обумовили настання якісно нового етапу в історії України. Вперше за кілька століть ідеал соборної Української держави із заповітних мрій і сподівань кращих синів і дочок народу, з програмних вимог українських політичних партій став нарешті реально втілюватися в життя. Історичною віхою на шляху соборності українських земель у той період став, зокрема, III Універсал Центральної Ради (20 [7] листопада 1917 р.), яким проголошувалося створення Української Народної Республіки (УНР) і визначалось основне ядро її території: Київщина, Волинь, Поділля, Херсонщина, Катеринославщина, Таврія (без Криму), Полтавщина, Харківщина, Чернігівщина. Значну роль відіграв Берестейський мирний договір, підписаний УНР з державами Четверного союзу 9 лютого 1918 р., за яким Центральна Рада добилася справедливих північно-західних кордонів і створила передумови для визволення від большевиків захопленої ними на той момент території України. Важливе національно-об'єднавче значення мала також Українська держава гетьмана П. Скоропадського, під керівництвом якого територіальні межі країни були дещо розширені.

Крах у жовтні 1918 р. Австро-Угорської імперії і поява на політичній карті Європи ще однієї Української держави – Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР) обумовили початок нового важливого етапу в реалізації ідеалу соборності українських земель. Закономірно, що і ЗУНР, і відновлена наприкінці 1918 р. (внаслідок повалення гетьманського режиму) УНР з перших же днів свого існування прагнули до об'єднання в єдину соборну Українську державу. Але через складні внутрішньо-політичні, а також міжнародні обставини процес цей дещо затягнувся.

Основними віхами на шляху об'єднання двох суверенних українських республік стали наступні державно-правові акти. Вже 1 грудня 1918 р. повноважні представники УНР і ЗУНР підписали у м. Фастові Передвступний договір про майбутнє об'єднання (Злуку) двох суверенних українських держав в одну соборну Українську Народну Республіку. 3 січня 1919 р. Українська Національна Рада (УНРада) прийняла в столиці ЗУНР м. Станіславові (нині Івано-Франківськ) Ухвалу про злуку ЗУНР з УНР в одну державу, в якій затвердила Перед-

вступний договір і доручила своєму урядові негайно розпочати переговори з урядом УНР з метою його реалізації. 16 січня президія УНРади та уряд ЗУНР *направили для цього до Києва свою повноважну делегацію.*

Нарешті наступив день 22 січня 1919 року, якому судилося навічно увійти в історію України як велике національне свято – свято Соборности. Що ж діялось у той історичний день на Софійському майдані столиці УНР? З самого ранку місто набуло святкового вигляду. На будинках державних установ маяли національні синьо-жовті прапори. Вхід з Володимирської вулиці на майдан прикрасила тріумфальна арка зі старовинними гербами України і Галичини. Під звуки музики сюди почали підходити українські військові підрозділи, звідусіль стікалися люди. Зібралось багато народу, який заповнив весь майдан і навіть сусідні вулиці. З усіх київських церков прибули хресні ходи. Опівдні навпроти Софійського собору з'явилися члени Директорії та уряду, депутати Трудового Конгресу України, делегація ЗУНР, представники дипломатичного корпусу. З собору вийшло духовенство з хоругвами. Військова оркестра виконала національний гімн «Ще не вмерла України». У відповідь звідусіль залунали вигуки «Слава!».

Урочистості розпочалися промовою голови західноукраїнської делегації, заступника президента УНРади ЗУНР Лева Бачинського. Він, зокрема, сказав:

На цій історичній площі столичного міста Києва стаємо оце ми, законні й вільними голосами нашого народу обрані, представники Західної України, а саме Галичини, Буковини і Закарпатської Русі та доносимо вам і запевняємо прилюдно перед усім народом України, перед усім світом і перед лицем історії, що ми, український народ західноукраїнських земель, будучи одною кров'ю, одним серцем і одною душею з усім народом Української Народної Республіки, власною нашою волею хочемо й бажаємо обновити національну державну єдність нашого народу, що існувала за Володимира Великого і Ярослава Мудрого, а до якої стреміли наші великі гетьмани – Богдан Хмельницький, Петро Дорошенко та Іван Мазепа... Від сьогодні Західна Україна лучиться в одно нерозривне тіло, в Соборну й Суверенну Державу...

Державний секретар УНР доктор Льонгін Цегельський оповістив вірчу грамоту, підписану від імені президії УНРади і Ради Державних Секретарів, основу якої складала Ухвала УНРади з 3 січня 1919 р. про об'єднання ЗУНР з УНР. Щоб підкреслити присутнім представникам зарубіжних держав міжнародне значення даного акту, член західноукраїнської делегації доктор Ярослав Оленицький прочитав його ще й французькою мовою.

Після цього Л. Бачинський урочисто вручив прочитану грамоту голові Директорії Володимирові Винниченку. Приймаючи її, Винниченко привітав делегацію західних українців короткою промовою, в якій наголосив на історичному значенні Акту Соборности. На підтвердження ратифікації договору від 1 грудня 1918 р. і Ухвали Української Національної Ради від 3 січня 1919 р. голова Директорії попросив члена Директорії Федора Швеця проголосити Універсал Директорії про Соборність (Акт Злуки УНР і ЗУНР).

У цьому історичному документі Директорія радо вітала названий вище крок наших західних братів, взяла деклароване ними об'єднання до уваги і заявила про втілення його в життя. Зокрема, в ньому підкреслювалось:

Віднині воєдино зливаються століттями відірвані одна від одної частини єдиної України – Західно-Українська Народна Республіка (Галичина, Буковина й Угорська Русь) й Наддніпрянська Велика Україна. Здійснились віковічні мрії, якими жили і за які умирали кращі сини України. Віднині є єдина незалежна Українська Народна Республіка. Віднині народ український, визволений могутнім поривом своїх власних сил, має змогу об'єднаними дружніми зусиллями своїх синів будувати нероздільну самостійну державу Українську на благо й щастя всього її трудового люду.

Для того, щоб Ухвала й Універсал стали відомі всьому народові, що зібрався на майдані та біля нього, з трибун, розміщених по всіх чотирьох його кінцях, спеціальні глашатаї знову прочитали їх присутнім. Після закінчення читання численне духовенство на чолі з архієпископом Агапітом відправило благодарственный Молебень з приводу цієї історичної події.

Потім українське військо і делегації, що брали участь в урочистому святі, зі співами національних пісень і під звуки оркестр пройшли по Володимирській вулиці до міського оперного театру, де повинен був відкритися Трудовий Конгрес України. З балкону театру до присутніх звернувся Аркадій Степаненко, який повідомив, що відкриття Конгресу відбудеться завтра. Маніфестація тривала. Голова Директорії В. Винниченко і Головний Отаман Симон Петлюра, які її очолювали, зупинилися біля будинку Губернського земства, де під схвальні вигукки присутніх виступили з короткими промовами. Зокрема, В. Винниченко сказав: «Громадяни, сьогодні день великого національного свята, свята об'єднання частин, роз'єднаних нашими ворогами. Дивіться ж, бережіть свою республіку від ворогів. Слава їй!». Його слова були зустрінуті гучними покличами «Слава!».

Наступного дня, 23 січня, в перший же день своєї роботи Трудовий Конгрес України, заслухавши стоячи Ухвалу УНРади від 3 січня і Універсал Соборності Директорії від 22 січня, одностайно затвердив їх. ЗУНР після цього отримала назву Західна область (ЗО УНР). Президент УНРади Євген Петрушевич незабаром увійшов до складу Директорії.

Однак об'єднання УНР і ЗУНР в одну державу через ряд обставин не було тоді доведено до кінця. Головна з них – скрутне становище, в якому незабаром опинилися як Директорія та її уряд, змушені під натиском Червоної армії залишити майже всю територію України, так і ЗУНР, територія якої була захоплена Польщею, Румунією і Чехо-Словаччиною. До того ж Ухвала УНРади від 3 січня і Універсал Директорії від 22 січня 1919 р. декларували здійснення повного державного об'єднання лише в майбутньому на Українських Установчих зборах, які в силу зазначених вище умов скликати було неможливо. До того часу встановлювався тісний державний зв'язок між двома українськими державними організаціями, близький до конфедераційного, з окремими урядами, системами державної адміністрації і військовими силами. Незважаючи на це, день 22 січня 1919 р. назавжди залишиться в історії українського народу як свято Соборності України. Це був один з найпрекрасніших моментів нашої історії. Високий принцип соборності своїх земель – найблагородніший у світі ідеал, до якого прагне кожна нація. На довгому і тернистому шляху українського народу до цього заповітного ідеалу Злука УНР і ЗУНР – подія вікопомного значення. □

Сергій Білокінь

Доля членів Центральної Ради в СРСР

Великою історичною проблемою досі лишалась природа державного масового терору в СРСР. Був він стихійний чи злонамірений? Відповідь на це питання могли дати раніше закриті архівні матеріали з фондів Політбюро ЦК КП(б)У й ВУЧК–ГПУ–ОГПУ–НКВД–КГБ. Тепер на підставі вивчених, проаналізованих справ можна дійти висновку, що в СРСР терор планувався зовсім так само, як будь-яка галузь народного господарства. Зрештою, вся внутрішня політика большевиків зводилася до двох головних напрямків:

1. Формування людини нового типу, себто такої людини, що була б придатна на роль «будівника комунізму».

2. Усунення тієї частини населення, яка не підходила для співпраці з владою¹. Ленін, Бухарін, Троцький пропагували терор цілком одверто, методично й настирливо. Голова Комінтерну Г. Зінов'єв казав: «Ми повинні повести за собою 90 мільйонів із ста, що заселяють Советську Росію. З рештою нічого говорити, їх треба знищити»². Заяв такого роду маємо повнісінько. Ними переповнені томи так званого «Повного зібрання творів» Леніна. Отже, цілеспрямовано й методично большевицька влада виконувала обидві частини своєї програми.

Методами обліків, анкетування й паспортизації спецслужби склали інформаційну базу про населення, передусім міське, здебільшого чоловіче. Після цього Політбюро ЦК ВКП(б) приймало політичні рішення про вилучення тієї чи іншої категорії населення. На кожну республіку, кожну область визначались ліміти – скільки тисяч людей підлягало знищенню, скільки тисяч мало одержати термін. Так відбулася соціальна революція.

Такий сценарій, такий механізм масового терору добре простежується на долі військових старої армії, на долі національної аристократії – поміщицтва. Заслуговує на спеціальний системний розгляд доля такої виразної соціальної групи, як члени Центральної Ради. Відповідної аналізи досі ще ніхто не проводив, тим часом таке дослідження дуже цікаве, оскільки повинне дати відповідь на питання – чи можна було вижити в СРСР людині, яка була членом демократичного українського парламенту, чи така людина наперед була вже приречена. Відповідь на це питання покаже, чи передбачали комуністичні вожді терор із самого початку свого панування, чи виник він якось сам собою – стихійно й спонтанно, наприклад, як відповідь на терор білий. А коли ці питання для нас з'ясуються, можна буде визначити міру злочинності самої комуністичної ідеології.

¹ Білокінь С. Що таке «єдиний советський народ»? // Третій Міжнародний Конгрес українців: Історія. Харків, 1996, с. 158–163; Його ж Більшовизм: механіка тотального винищення населення // Сучасність, 1998, ч. 4 (443), с. 58–89; ч. 5, с. 71–95.

² Северная коммуна, 1918, 19 сентября.

Українською історичною наукою загальну кількість депутатів точно не встановлено. За даними мандатної комісії Шостих Загальних зборів, до складу Української Центральної Ради входило 798 осіб. Павло Христюк говорить про 822 мандати, Ісидор Нагаєвський – про 848. У довіднику В. Верстюка й Т. Осташко (1998) подано 126 персональних довідок³. Зараз це найповніше зведення біографічних даних про тих людей, тому в дальшій аналізі беру його за основу. Перевірено також відомості останньої праці, що підсумовує набутки еміграції – це фундаментальне п'ятитомне видання «The Encyclopedia of Ukraine» (Vol. I–V), що вийшло в Торонто⁴.

На жаль, у біографіях, вміщених у київському довіднику, є чимало нез'ясованого, деякі статті закінчуються фразою: «Подальша доля невідома». Можна помітити очевидні недоробки. Упорядники мали відомості, що були репресовані Михайло Авдієнко (EU. I, 147: ?), Василь Бойко (EU. I, 261: 1938), Сергій Веселовський (EU. V, 592: ?), Антін Драгомирецький (EU. I, 756: ?) та Гаврило Одинець. Ці біографії треба було опрацювати краще, оскільки існують слідчі справи, за якими дізнатися про кінець життєвого шляху найлегше⁵. Що стосується торонтської енциклопедії, то її недоліком можна вважати відсутність чітких критеріїв, що пояснюється браком інформації. Думається, якби відомості про С. Ерастова, Дм. Ісаєвича, Г. Одинця, В. Поплавка, І. Пугача та деяких інших осіб були у видавців на руках, вони навряд чи відмовилися б помістити відповідні статті.

З падінням української державности персональний склад Центральної Ради розпався на дві частини: одні залишилися на Батьківщині, інші виїхали на еміграцію, причому дехто з останніх повернувся. Нас цікавитимуть тут, природно, лише ті, хто перебував на території, контрольованій більшовиками. Вважається, що в УССР померли Зиновій Висоцький, Олександр Жуковський (EU. V, 855: 1925), Йосип Маєвський (EU. III, 271: ?), Прокіп Понятенко (EU. IV, 140: ?) та Віктор Поплавко, але як реально склалася їхня доля, упорядники київського довідника не знають. Такий сучасний рівень української біографістики.

Криваву різанину, подібної до якої Київ не бачив з часів Андрія Боголюбського, війська Муравйова справили в українській столиці, починаючи з 9 лютого 1918 року. Як уже згадано, тоді загинули члени Центральної Ради Леонард Бочковський, Олександр-Богдан Зарудний (EU. V, 823: лютий 1918, Київ) та Ісаак Пугач (редактор «Народної волі»). Назвавши лише імена Зарудного й Пугача, Павло Христюк пояснив їхню загибель непоінформованістю про виїзд уряду⁶. Так само й Дмитро Дорошенко, зазначаючи, що з українських діячів «загинуло лиш кілька людей, здебільшого випадково», пояснив це тим, що «у більшовиків ще не було добре поставленої розвідки»⁷.

3 Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. К., 1998, с. 13.

4 У дальших посиланнях на це видання поклики подаються в скороченні: EU. Римські цифри означають том (I – 1984/1985, II – 1988, III–V – 1993 роки видання), арабські – сторінку. Після цього вказується наведена в енциклопедії дата смерті. Знак питання означає, що дата смерті тієї чи іншої особи видавцям енциклопедії лишилась невідома.

5 Недоліком видання треба вважати й цілковите ігнорування матеріалу бібліографічного. Помилково надрукований підзаголовок «Бібліографічний довідник» показує, якою мірою цього матеріалу бракує.

6 Христюк П. Замітки і матеріали. Том I, с. 128.

7 Дорошенко Дм. Історія України. Том I, с. 294.

Жертвою одного з таємничих убивств тих років став генеральний секретар освіти Іван Стешенко (ЕУ. V, 51: 30 липня 1918, Полтава). Відповідальна й «резонансна», як тепер кажуть, посада притягувала до нього пильну увагу людей різних настроїв. «Всім відомо, – читаємо в одному з некрологів,

скільки образ прийняв І. М. від ворогів України і «чорносотенців», і «соціалістів» з «К.[іевской] Мысли», і – сором згадати – від декого з «свідомих» українців за свою щирі діяльність. Им'я його не сходило з уст добродійних російських учителів. Коли прийшли «большевики» [Муравйова], вони кинулись розшукувати І. М., щоб повести його під розстріл. Зимою, в страшну завірюху подався І. М. пішки з Києва... і врятувався на той раз від большевицьких куль...⁸.

Невідомі злочинці настигли його пізніше й в іншому місці. Двома пострілами з револьвера його було смертельно поранено пізно ввечері 31 липня 1918 року в Полтаві на Куракінській вулиці. Він ішов з вокзалу разом із сином до знайомих на ніч. На другий день вранці Стешенко помер у лікарні, не прийшовши до пам'яті⁹. Згадуючи померлих тоді Мочульського й Нарбута, письменниця Галина Журба казала: «Це було особливо боляче після недавнього вбивства Олександра Мурашка, що загинув з рук „невдомих“ бандитів. В дійсності московсько-большевицька рука нищила пляново українських діячів культури, якот Стешенка та інш.»¹⁰. Цікаво, що один раз, і то саме у випадку із Стешенком, убивство взяли на свій рахунок большевики. Хоч у липні 1918 року Полтава перебувала на території гетьманської держави, в постанові на арешт його дружини Оксани Стешенко (1941), яку підписав нарком ГБ Мешик, було зазначено достеменно: «Чоловік Стешенко в минулому був міністром освіти при Центральній Раді (вбитий Червоними військами в 1918 році)»¹¹. На допиті 22 липня 1941 року слідчий добивався в Оксани Михайлівни: «Слідству відомо, що ваш чоловік Стешенко був убитий у 1918 році військами червоної армії як гетьманський міністр (sic), чи так це?»¹².

Ще на початку квітня 1918 року лікар з Одеси, член ЦК партії соціалістів-самостійників Іван Луценко (ЕУ. III, 211) виступив на Малій Раді у справі розстрілу Євгена Нероновича¹³. Він не сподівався тоді, що невдовзі загине й сам. Обставини його загибелі розповів його товариш з Українського генерального військового комітету Володимир Кедровський. Наступного, 1919 року, відходячи під ударами Червоної та денікінської армій, Українська армія опинилась у «чотирикутнику смерті». Бракувало набоїв. Недалеко Старо-Костянтинова, коли Луценків гайдамацький загін атакував большевицький панцерний потяг, налетіла большевицька кіннота. Мало хто з українців вирвався з залізного кільця кіннотників.

8 [Сірій Юр.] Пам'яті І. М. Стешенка // Книгарь, 1918, серпень–вересень, ч. 12–13, стовп. 684–685.

9 Рахнюк М. Іван Матвієвич Стешенко // Кооперативна зоря. К., 1918, 31 серпня, № 9–12, с. 8.

10 Журба Галина. Від «Української хати» до «Музагету»: Люди й події // Слово. 36. І. Нью-Йорк, 1962, с. 466.

11 ЦДАГО України. Ф. 263, оп. 1, № 55066 ФП / кор. 1252, арк. 1.

12 Там само, арк. 14–15.

13 Відродження, 1918, 7 квітня, № 10, с. 3, шп. 5; Народна воля, 1918, 7 квітня, № 47, с. 2, шп. 1–2.

«Тяжко поранений Луценко сховався поміж палями, зложеними біля залізниці, але большевики знайшли його і порубали на шматки»¹⁴. Україномовна «Енциклопедія українознавства» інформує про смерть Луценка інакше: «Загинув літом 1919 на посту військ. лікаря під час боїв за зал. станцію Антоніни на Волині» (IV, 1386). Англomовна енциклопедія Кубійовича-Струка датує цю подію 25 березня 1919 року, м. Полонне Новоград-Волинського повіту.

Невдовзі «в порядку червоного терору» загинув Володимир Науменко (ЕУ. III, 566: 8 липня 1919). ВУЧК заарештувало Науменка 7 липня 1919 року, а вже наступного дня Лаціс, Яковлев, Вітліцький та Іванов, члени колегії ВУЧК, вирішили: «Розстріляти, вирок виконати в 24 години»¹⁵. Дев'ятого числа Президент УАН В. Вернадський та неодмінний секретар УАН А. Кримський звернулися до комісара Наркомосу з клопотанням про його звільнення, але вони запізнилися.

Перебуваючи під домашнім арештом большевиків¹⁶, 11 квітня 1919 року в Чернігові помер Ілля Шраг (ЕУ. IV, 673: 11 квітня 1919, Чернігів). У серпні 1919 року¹⁷ в Києві був розстріляний ЧК Кузьма Корж (ЕУ. II, 620: 1919, Київ), як «один з головних керівників петлюрівської змови»¹⁸. Дуже характерно склалася доля Всеволода Голубовича (ЕУ. II, 212: ?). Лише 1919 року большевики забирали його двічі, а в серпні 1920 року його арештувала кам'янець-подільська ЧК. Засуджено на п'ять років примусової праці в концтаборах, але у зв'язку з амністією ВУЦВК 6 жовтня 1921 року його звільнили, зобов'язавши щотижня приходити на реєстрацію до міліції. Якийсь час він поневірявся, не мав роботи. Нарешті став завідуючим відділу капітального будівництва ВРНГ, але був ув'язнений знову в справі Українського Національного Центру. 2 січня 1932 року Голубович був засуджений на десять років позбавлення волі в концтаборах. 7 лютого 1932 року колегія ОГПУ СРСР зменшила термін покарання до шести років. З урахуванням попереднього ув'язнення влітку 1937 року строк закінчився. 2 червня НКВД порушило клопотання перед Президією ЦВК СРСР про продовження ув'язнення – йому додали ще п'ять років. 16 травня 1939 року він загинув у ярославльській тюрмі. Пустити Голубовича на свободу большевики ніяк не могли.

1924 року в справі Центру Дій¹⁹ проходили двоє членів Центральної Ради – брати Костянтин Прокопович (* 2 квітня 1877) та академік УАН Микола Прокопович (* 2 лютого 1866) Василенки (ЕУ. V, 560: 3 жовтня 1935). Микола Прокопович хво-

14 Кедровський Володимир. Іван Митрофанович Луценко // Кедровський В. Обриси минулого. Нью-Йорк–Джерсі-Сіті, 1966, с. 56–57.

15 Ільєнко Іван. Приговор привести в исполнение в 24 часа // Літературна Україна, 1992, 13 серпня, с. 6.

16 Автор його некролога, до якого вмонтовано докладну Шрагову автобіографію – Сергій Єфремов – твердив, що помер він насправді від «звичайної застуди» (Єфремов Сергій. Памяти І. Л. Шрага // Наше минуле, 1919, січень–квітень, ч. 1–2. с. 140).

17 Цю дату знаходимо в багатьох джерелах: Чечель Мик. Памяти погибших товаришів: Кузьма Корж // Борітеся – поборете! Відень, 1920, жовтень, № 2, с. 63–64; Христюк П. Замітки і матеріали. Том I, с. 139; Том II, с. 124; Том III, с. 23; Том IV, с. 179; На захисті, 1971, с. 120–121. Кость Туркало твердив, що його розстріляно 1921 року (Туркало Кость. Тортури. К.–Нью-Йорк: Наша батьківщина, 1963, с. 13).

18 Азовський Ів. Памяти Кузьми Коржа // Рада, 1919, 18 вересня, № 3.

19 Дело Киевского областного «Центра действия». К., 1927. XII, 820 с.

рів, тому його взяли останнім – 24 вересня 1923 року. Внаслідок різних клопотань 14 жовтня його випустили, але знову взяли під варту в перший день процесу – 17 березня 1924 року. 8 квітня було оголошено вирок. Обох Василенків засудили на 10 років позбавлення волі. 24 листопада Миколу Прокоповича звільнили, і він помер 3 жовтня 1935 року в Києві²⁰. Його молодший брат лишався в ув'язненні. Протягом дальших років як підневільний він працював по різних установах. 1937 року його заарештували вдруге у Вінниці. Коли почалась війна, Костянтина Прокоповича Василенка розстріляли як політичного (кримінальних випущено).

Справа Спілки Визволення України захопила сімох членів Центральної Ради²¹. У липні 1929 року був ув'язнений Сергій Єфремов (ЕУ. V, 764: 10 березня 1939), 17 липня – Володимир Чехівський (ЕУ. I, 407: ?), 23 липня – Андрій Ніковський (ЕУ. III, 600: 1942), 27 липня – Йосип Гермайзе (ЕУ. II, 141: ?), 17 серпня – Григорій Голоскевич (ЕУ. II, 207: осінь 1934, Тобольськ), 26 серпня – Валентин Отамановський (ЕУ. III, 738: 1964, Харків), і остання з цієї групи – 15 січня 1930 року – Людмила Старицька-Черняхівська (ЕУ. V, 19: 1941). Ніковський відбував строк у Соловецьких таборах. Вийшовши на волю 21 квітня 1940 року, він приїхав до Ленінграду до своєї дочки. Юр Меженко оповідав мені, що на початку війни Ніковський приходив до нього, просив допомогти влаштуватись на роботу. Меженко вважав, що Ніковський помер на початку блокади²². Дмитро Нитченко занотував розповідь Сергія Титаренка про долю Гр. Голоскевича – його заслання до Тобольська після ярославльської в'язниці та кількох років табору:

Його дружина збиралась відвідати його, але незабаром дістала від нього пакунки з речами чоловіка. А потім дістала й телеграму про те, що Голоскевич помер від хвороби серця. Це було, як розповідав Титаренко, восени 1934 року. Згодом дружина Голоскевича поїхала сама до Тобольська, щоб упорядкувати могилу. Там вона довідалась, що речі й телеграму надіслав їй сам Голоскевич і що в день смерти його запросили були знайомі до театру, але він відмовився. А увечері, розрахувавшись з господарями за мешкання, він залишив якийсь лист для НКВД, куди він мусив трохи не щодня ходити на реєстрацію, й пішов з дому. Вночі він повісився в міському парку²³.

За справою Українського Національного Центру було заарештовано 50 осіб. Членів Центральної Ради ця справа забрала найбільше: 2 березня 1931 року «одномоментно» взяли чотирьох – Всеволода Голубовича (ЕУ. II, 212: ?), Василя Мазуренка (ЕУ. III, 356: ?), Павла Христюка (ЕУ. II, 496: ?) й Миколу Чечеля (ЕУ. I, 406: ?), 1 квітня 1931 року арештовано правника Миколу Григоровича Левитсько-

20 Вороненко В. В., Кістерська Л. Д., Матвєєва Л. В., Усенко І. Б. Микола Прокопович Василенко. К.: Наукова думка, 1991, с. 245–246.

21 Пристайко В., Шаповал Ю. Справа «Спілки Визволення України»: Невідомі документи і факти». К.: Інтел, 1995, 447 с.

22 Коментуючи видання листів Б. Антоненка-Давидовича, Дм. Чуб зазначив, що Ніковський 1942 року загинув у в'язниці (200 листів Б. Антоненка-Давидовича. Мельборн: Ластівка, 1986, с. 167. Прим.).

23 Нитченко Дмитро. Від Зінькова до Мельборну: Із хроніки мого життя. Мельборн: Байда, [1990], с. 321–322). Григорій Голоскевич відомий як упорядник правописного словника, що зазнав на еміграції до десятка видань.

го (ЕУ. ІІІ, 102: 1935; не плутати з кооператором Миколою Васильовичем Левитським), який від імені УНР підписав мир у Бресті), 27 квітня – Аркадія Степаненка (ЕУ. V, 45: ?). Заарештували також Дмитра Коліуха (ЕУ. ІІ, 587: бл. 1937), Миколу Любінського (ЕУ. ІІІ, 173: 1930-ті), Миколу Стасюка (ЕУ. V, 21: ?) й Миколу Шрага (ЕУ. ІV, 674: 1 лютого 1970), сина згаданого вище Іллі Шрага. Строк ув'язнення давали всім невеликий – від трьох до шести років. Відгалуженням справи УНЦ стала справа УВО, за якою 1934 року розстріляли члена Центральної Ради Анатолія Пісоцького (Андрія Річицького; ЕУ. ІV, 367: 1934, с. Баштанка Миколаївської обл.). У подальші роки 33 особи, що проходили у справі УНЦ, було знову ув'язнено за «антирадянську діяльність» і «шпигунство». Із них 21 було розстріляно, а 12 одержали нові строки²⁴. Тепер стало відомо, що Микола Левитський 1935 року помер в одному з концтаборів Красноярського краю, Миколу Чечеля розстріляли 9 вересня 1937 року в Суздалі, Василя Мазуренка – 21 листопада 1937 року в Алма-Аті, Аркадія Степаненка – 5 вересня 1938 року в Києві, Всеволод Голубович, як уже сказано, 16 травня 1939 року помер у ярославльській тюрмі, а Павло Христюк – 19 вересня 1941 року в одному з концтаборів Севвостлагу²⁵.

Поза цими великими групами багато хто загинув поодиноці. Член Центральної та Малої Рад, міністр внутрішніх справ УНР Михайло Ткаченко (ЕУ. V, 227: 1920, Москва) був інтернований у Росію, перебував у московському таборі, де 1920 року й загинув. Після коротких років еміграції 1922 року повернувся до України Олександр Степаненко (ЕУ. V, 45: 1942, Сибір). 1924 року його вислано до РСФСР, де 1924 року він помер. По-різному оповідають про обставини загибелі Миколи Міхновського (ЕУ. ІІІ, 406: 3 березня 1924). Як писав Петро Мірчук,

[...] під кінець квітня [1924 року] Міхновський попав знову до казематів ГПУ. По кількох днях переслухань Міхновського звільнено. Він перейшов з тюрми на приватну квартиру, але вже другого дня вранці, 3-го травня 1924 року²⁶ Міхновського знайдено мертвим, повішеним в садку. Про обставини смерті Миколи Міхновського не подав ніхто ніколи якогось точнішого звідомлення. Не було ніколи й можливості довідатись якось про те опісля. [...] ми вважаємо потрібним насамперед звернути увагу на те, що не існувало ніколи й не існує ніякого доказу, що Микола Міхновський покінчив самогубством. Ніякої записки про свій самогубчий замір Міхновський не залишив²⁷, перед ніким ніколи думки про самогубство не висловлював. Сам факт, що його знайдено

24 Шаповал Ю. І. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії. К.: Наукова думка, 1993, ст. 84.

25 Суровцова Надія. Спогади. К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1996, с. 375–424. Севвостлаг за різних реорганізацій перетворювався на СВІТЛ, «Исправительно-трудовые лагеря Дальстроя» – дислокувався у Далекосхідньому й Хабаровському краях. Управління перебувало в Магадані (Система исправительно-трудовых лагерей в СССР, 1923-1960: Справочник. М.: Звенья, 1998, с. 382).

26 Один із засновників партії хліборобів-демократів Віктор Андрієвський подавав дещо іншу дату: «28 травня 1924 року, – писав він, – скінчив своє життя один із визначних українських діячів – Микола Іванович Міхновський» (Андрієвський Віктор. Микола Міхновський // Сурма, 1951, травень, ч. 31, с. 3).

27 Навпаки, дружина Дмитра Антоновича Катерина згадувала: «А ще пізніше прийшла до Праги вістка про смерть Миколи Міхновського, що він повісився і лишив записку: „Ліпше я сам повішуся, як мають мене большевики повісити“» (Антонович Катерина. З моїх спогадів про Миколу Міхновського // Самостійна Україна, 1957, ч. 11 (107), с. 9).

повішеним в приватному саді, аж ніяк не можна вважати якимсь доказом самогубства, коли взяти до уваги, що його смерть наступила в найближчу ніч після звільнення його з казематів ГПУ. Навпаки, знаючи методи ГПУ, мусимо при[й]няти за безсумнівний факт, що ГПУ зілківдувало фізично Міхновського, повісивши його ніччю в «приватному» саду, щоб цим заінсценізувати версію про самогубство²⁸.

Трагічно загинув генерал-хорунжий УНР Юрій Тютюнник (ЕУ. V, 226: 1929, Москва). Спровокований ГПУ до повернення в Україну, 1929 року він був заарештований і розстріляний у Москві. 1930 року ув'язнено Федора Крижанівського. Відбувши три роки, він повернувся 1933 року до Києва. 1938 року був заарештований вдруге й розстріляний. Повернувшись з еміграції, під час голодомору 1932 року на Кубані помер авіатор, генерал-хорунжий Віктор Павленко. Неподалік, у Сухумі, вночі проти 14 квітня 1933 року помер Степан Ерастов²⁹. У 1933–34 роках були ув'язнені Сергій Вікул, Михайло Полоз (ЕУ. IV, 124: 3 листопада 1937, Соловки), Олександр Шумський (ЕУ. IV, 686: 18 вересня 1946, Соловки³⁰) та Микола Вороний (ЕУ. V, 654: 7 червня 1938, Одеса). 1937 року загинули Євген Касьяненко (ЕУ. II, 429: ?) та Олександр Янко.

Постанову про початок слідства у справі М. Вороного М. Акімов-Егідес виніс 28 березня 1934 року. Того самого дня заповнено анкету обвинуваченого, допитано й Вороного, й свідків – Івана Ле, Петра Колесника, Аркадія Добровольського та Любомира Дмитерка. За кілька днів, 31 березня, особлива нарада визначила йому три роки виправно-трудова таборів із заміною на заслання до Казахстану на такий самий строк. Виїхавши «одиничним порядком» через Харків, Вороний спробував зустрітися з Балицьким, а оскільки зарозумілий сатрап його не прийняв, то лише передав письмове клопотання. 9 червня судова трійка несподівано замінила трирічне заслання до Казахстану на висилку із заборобою проживати в Україні, Білорусії, Московській та Ленінградській областях³¹. Він мешкав у Воронежі, потім у Бежиці, а влітку 1937 року переїхав до Піщанобридського району Одеської області, де 14 квітня 1938 року його арештували. Особлива трійка при УНКВД Одеської області 29 квітня 1938 року ухвалила розстріляти поета і ще 12 його посправників-селян. Микола Вороний загинув 7 червня 1938 року³².

Хроніку репресій проти колишнього члена Центральної Ради, колишнього наркома освіти України Олександра Шумського відтворив Юр Шаповал. Як показав дослідник, його було заарештовано 13 травня 1933 року на станції Толмачово біля Ленінграду в будинку відпочинку. Формальною причиною арешту ста-

28 Мірчук Петро. Микола Міхновський. Апостол української державности. Філадельфія: Т-во Укр. студіюючої молоді ім. М. Міхновського, 1960, с. 127–128.

29 Лист П. Понятенка до Біографічної комісії УАН (Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського. Інститут рукописів. X, 5429). Цієї дати в словнику В. Верстюка й Т. Осташко немає.

30 Соловецький ИТЛ було розформовано 4 грудня 1933 року. В'язнів, апарат і майно передано Біломоро-Балтійському ИТЛ. Останній ліквідовано 18 вересня 1941 року за розпорядженням СНК СРСР. Таким чином, вказана локалізація місця смерті Шумського неможлива (Система исправительно-трудова лагерьей, с. 162–163, 394–396).

31 ЦДАГО України. Ф. 263, оп. 1, № 30375 ФП / кор. 151.

32 Льенко Іван. О Боже! За віщо? // Льенко І. У жорнах репресій. К.: Веселка, 1995, с. 233–261.

ли свідчення Ф. Бея-Орловського, К. Максимовича та кількох інших осіб, притягнутих у справі УВО, щодо його участі в цій організації. Одержавши 10 років, він опинився в Суздальському політизоляторі ОГПУ, а тоді на Соловках, де його утримували в одиночці кремлівського спецізолятора. Як не дивно, його життєвий шлях тривав аж до осені 1946 року³³. Щодо Шумського довгий час вважалося, що він покінчив життя самогубством. Версія про його самогубство побутувала доти, поки в газеті «Московские новости» не було опубліковано (1992. № 31) свідчення начальника служби «ДР» (диверсія і терор) МГБ СРСР Павла Судоплатова, згодом розгорнуті в його мемуарах:

Абакумов також сказав, що відправить у Саратов спецгрупу, щоб ліквідувати Шумського, а в моє завдання входить влаштувати так, щоб його прибічники не здогадалися, що його ліквідували. Майрановський, на той час начальник токсикологічної лабораторії МГБ, був терміново викликаний до Саратова, де в лікарні лежав Шумський. Отрута з його лабораторії зробила свою справу: офіційно вважалося, що Шумський помер від серцевої недостатності. [...] У Москві цій операції надали небувалоного значення³⁴.

Усі, хто пише про обставини смерті академіка Михайла Грушевського (ЕУ. V), базуються на спогадах його учениці Оксани Степанишиної. Вона оповіла, що 15 жовтня 1934 року Грушевський з дружиною та дочкою приїхав до Кисловодська, де вони спинились у санаторії Комітету сприяння вченим. Тут на початку листопада в нього раптом від інфекції з'явився на спині карбункул. На операцію Грушевського відвезли до хірургічного відділу міської лікарні. Марія Сильвестрівна попросила дозволу запросити на операцію лікаря Григоровського, але завідувач лікарні Хургін відмовив і поспішно зробив операцію сам. Після цієї операції, замість полегшення, хворому стало гірше. Хургін зробив нову операцію, але самопочуття знову погіршало. В цей час у Кисловодську відпочивав відомий московський лікар Бурденко³⁵, але Грушевська довідалась про це запізно. Все ж таки 24 листопада вона запросила його до Михайла Грушевського. Оглянувши хворого, він вийшов з палати обурений: «Що це мене покликали до вмираючої людини?». Марія Сильвестрівна почула ці слова зовсім випадково, вони її приголомшили, оскільки були цілковитою несподіванкою. Ніщо ніби не вістувало кінця. 25 листопада (О. Степанишина пише – 24) о 5 годині вечора Михайло Грушевський помер³⁶. В українській некомуністичній історіографії встановилась однозначна думка, що в такий спосіб його штучно усунуто з життя³⁷.

33 Шаповал Юр. Не самогубець! // Шаповал Юр. Людина і система. К., 1994, с. 134–152.

34 Судоплатов Павел. Спецоперации: Лубянка и Кремль, 1930–1950 годы. М.: ОЛМА-ПРЕСС, 1997, с. 409.

35 Мемуаристка назвала його Буценком. Микола Нилович Бурденко (1876–1946) був одним із творців хірургії нервової системи (нейрохірургії), академік, генерал-полковник медичної служби. Що ж до Опанаса Івановича Буценка (1889 – ?), то це був член партії з 1909 року. Він увійшов до першого складу ЦК КП(б)У, був головою Харківського окрвиконкому тощо.

36 Степанишина О. Останні роки життя Михайла Грушевського // Наші дні. Львів, 1943, ч. 3, с. 5. Підп.: О. М. Пор.: Білокінь С. Лист Георгія Ломова до кухні – Ганни Грушевської-Шамрай // Український історик. Том 124–127. Нью-Йорк, etc., 1995. Кн. 1–4, с. 180–189.

37 Див., напр.: Лавріненко Юрій. Розстріляне відродження: антологія 1917–1933. [Paris:] Instytut

Те, що дехто з членів Центральної Ради лишався за кордоном, большевиків непокоїло. Від кулі терориста загинув у Парижі Симон Петлюра (ЕУ. III, 856: 25 травня 1926, Париж). Після війни чотирьох діячів було викрадено – вони загинули в СРСР в ув'язненні. Першим у березні 1945 року в Катовіцах заарештовано Івана Феценка-Чопівського (ЕУ. I, 878: 2 вересня 1952). Він загинув в Абезі Кожвинського району Комі АССР 2 вересня 1952 року³⁸. У травні 1945 року советська контррозвідка вивезла з Праги до Києва Миколу Галагана (ЕУ. II, 115: ?). Його життєвий шлях скінчився в Лук'янівській в'язниці. За свідченням Ірини Нітефор (Торонто), дочки члена Центральної Ради економіста Валентина Садовського (ЕУ. IV, 492: 24 листопада 1947, Київ), його було забрано 12 травня 1945 року. Він загинув у київській Лук'янівській тюрмі 24 листопада 1947 року. 27 травня 1945 року ОКР «Смерш» 4 гвардійської танкової армії заарештував старенького Максима Славінського (ЕУ. IV, 746: листопад 1945, Київ). Він помер у тюрмі № 1 УНКВС Київської області 23 листопада 1945 року о 23.30 вечора.

Виходить, з усіма членами Центральної Ради, що лишались на території СРСР, розправилися ще до війни. З новоприбулих – четвірки викрадених – найдовше прожив (до 2 вересня 1952 року) Феценко-Чопівський. Подивимось, хто був живий за кордоном на момент його смерті.

Наприкінці 1953 року на еміграції віднайшлося 12 колишніх членів українського парламенту, що підтримували між собою стосунки³⁹ й спромоглися на спільну акцію. Никифор Григорій-Наш (ЕУ. II, 254: 5 серпня 1953) склав від їхнього імені спільну «Деклярацію», яку вони підписали, підсумувавши свою державотворчу діяльність із 35-річної дистанції та з позиції набутого досвіду⁴⁰. Насправді за кордоном жило їх більше, тільки вони, певно, розгубилися. Отже, йдеться про таких осіб – Михайло Єремійв (ЕУ. V, 769: 16 вересня 1975, Женева), Павло Зайцев (ЕУ. V, 800: 2 вересня 1965, Мюнхен), Володимир Кедровський (ЕУ. II, 434: 13 березня 1970, Нью-Йорк), 18 серпня 1957 року (ЕУ. II, 641: 18 серпня 1957), Андрій Лівицький (ЕУ. III, 176: 17 січня 1954, Карлсруе), Борис Мартос (ЕУ. III, 322: 19 вересня 1977, Юніон, Нью-Джерсі), Дмитро Чижевський (ЕУ. I, 496: 18 квітня 1977, Гайдельберг), Євген Онацький (ЕУ. III, 694: 27 жовтня 1979, Буенос-Айрес), Олександр Сливинський (ЕУ. IV, 770: 1953, Канада), Левко Чикаленко (ЕУ. I, 494: 7 березня 1965, Нью-Йорк), Олександр Шульгин (ЕУ. IV, 683: 4 березня 1960, Париж), Андрій Яковлів (ЕУ. V, 737: 14 травня 1955, Нью-Йорк). Стільки членів Центральної Ради лишалося ще на чужині, коли в СРСР «це питання» було вже давно вичерпане. Але це

literacki, 1959, с. 916–917; Костюк Григорій. Таємниця смерті академіка М. С. Грушевського // Костюк Гр. На магістралях доби: Статті на суспільно-політичні теми. Торонто–Балтімор. Смолоскип, 1983, с. 30.

38 Ярошевич Дарія. Спогад про І. Феценка-Чопівського // Свобода, 1984, 7 січня, с. 2–3; Idem // Літопис Волині. Ч. 15. Вінніпег, 1988, с. 136–139. Нотатки закінчуються повідомленням: «Помер, дуже далеко від родини, 2-го вересня 1949 року».

39 Панас Феденко написав згодом некролог свого колеги Дм. Чижевського, Яків Зозуля – К. Ніщенка.

40 Білокінь С. Українська Центральна Рада // Мета. Філадельфія, 1992, лютий–березень. № 2 (312), 3 (313), с. 1.

навіть не повний список. Крім перерахованих, за кордоном померли відсутні в словнику В. Верстюка й Т. Осташко Соломон Гольдельман (ЕУ. II, 65: 3 січня 1974, Єрусалим), Андрій Ліхнякевич⁴¹, Корнель (Корній) Ніщененко (помер наприкінці червня 1966 року в Детройті⁴²), Тиміш Олесіюк (ЕУ. III, 683: 14 вересня 1978), Віктор Приходько (ЕУ. IV, 260: 6 лютого 1982, Нью-Йорк), Кость Туркало (ЕУ. V, 318: 17 жовтня 1979, Нью-Йорк), Панас Феденко (ЕУ. I, 865: 10 вересня 1981, Мюнхен). Останнім відійшов 12 серпня 1990 року Антін Постоловський (ЕУ. IV, 166: 1990)⁴³. Виходить, фізичною межею поколінь можна вважати сімдесяті роки. Як бачимо, за кордоном члени Центральної Ради до 70-х років дожили доволі масово. Навпаки, перегляд численних біограм переконує, що в умовах большевизму визначним українським діячам жити не випадало. Їх зводили зі світу безжально, і процес їхньої ліквідації відбувався плано-во й систематично.

Існує невеличка група членів Центральної Ради, доля яких начебто ставить під сумнів цю побудову. Склалося так, що дев'ятеро членів Центральної Ради померли своєю смертю в Україні. Розглянемо ці випадки. Так, 1923 року помер від голоду Петро Стебницький (ЕУ. V, 36: 14 березня 1923, Київ), а 1926 року – академік Микола Біляшівський (ЕУ. I, 227: 21 квітня 1926, Київ). Олександр Волошин та Володимир Шемет (ЕУ. IV, 637: 14 травня 1933) – обидва – померли 1933 року, а кооператор Микола Васильович Левитський (ЕУ. III, 102: 1 грудня 1936) – року 1934. Вони встигли відійти до початку Великого Терору. Як казала Анна Ахматова, це були ще вегетаріанські часи. Той вир, що засмоктував насмерть, пощастило обминути географічно Дмитрові Ісаєвичу. У найгостріші роки він жив на Волині, себто поза УРСР, а тоді це була Польща (помер він у Стрию 17 січня 1973 року).

19 листопада 1948 року померла зтероризована подружжям Плотичерів, що вселились у кабінет Михайла Сергійовича й напередодні того фатального дня її брутально пограбували, Марія Сильвестрівна Грушевська (ЕУ. II, 250: 1953). Після загибелі чоловіка НКВД заарештувало їхню дочку Катерину Михайлівну (ЕУ. II, 249: 1953), чоловікового брата Олександра Сергійовича Грушевського (ЕУ. II, 253: ?), сина чоловікової сестри Ганни Сергіївни Сергія Вікторовича Шамрая й чоловіка сестри останнього – Ольги Вікторівни. Рідну дочку незмінного Голови Центральної Ради Катерину Грушевську було ув'язнено 10 липня 1938 року. Спочатку її утримували на Інститутській, де випробуваними методами домоглися неймовірних самообмов. 15 серпня її змусили написати заяву наркомові НКВД О. І. Успенському, в якій вона визнала себе членом націоналістичної організації з 1918 року. 7 вересня датується зведений протокол допиту – наслідок

41 Відродження 1918, 21 квітня, № 22, с. 4, шп. 1; Народна воля, 1918, 21 квітня, № 59, с. 3, шп. 5; Михайлівська-Цимбал Тетяна. Спогади. Буенос-Айрес, 1984, с. 68. Пор.: с. 208.

42 Корнель Ніщененко // Свобода, 1966, 10 серпня, ч. 146; 3.[озуля] Я. Пам'яті Корнія Семеновича Ніщененка // УТГІ. Наукові записки, ч. IX (XII), 1966, с. 211–214.

43 Білокінь С. Пам'яті останнього члена Центральної Ради // Вісті з України, 1991, травень, № 19 (1673), с. 6; Пам'яті секретаря Центральної Ради // Літ. Україна, 1991, 16 травня, № 20 (4429), с. 7.

трудів заступника начальника 2 відділення 4 відділу 1 управління НКВД УРСР Хаєта⁴⁴ – 48 сторінок машинопису⁴⁵. Одержавши потрібні визнання, її перевели до Лук'янівської тюрми. 15–16 квітня 1939 року відбувся суд⁴⁶. Дальші шляхи вченої достеменно не відомі. Знаємо, що вона працювала в радгоспі Сусуман біля Магадану, потім у радгоспі Ельген⁴⁷ (якутською означає «мертвий»). Останній лист дістався до рук її матері в листопаді 1941 року. Катерина Михайлівна померла 30 березня 1943 року в Темлазі⁴⁸. Марія Сильвестрівна померла ніби у власному домі й у власнім помешканні, але ж у самісінькій епіцентрі терору, що її, можливо, якоюсь мірою захистив⁴⁹.

1 лютого 1970 року помер у Львові товариш голови Центральної Ради Микола Шраг, котрий, як пригадуємо, проходив у справі УНЦ. Художник-бойчукіст Сергій Колос, якого я знав особисто (мене привів до нього маляр Микола Стороженко), перебував в ув'язненні в Полтаві 1934 року. Коли його випустили, він виїхав у добровільне заслання – до Середньої Азії. Працював у Фергані, Маргелані,

44 Хаєт Михайло Ізраїльович (1957, Київ) – чекіст, оперативник IV відділу УГБ НКВД УРСР. На останку начальник I відділу 2 управління МГБ УРСР. За наказом МГБ СРСР від 4 січня 1950 року звільнений з органів МГБ «за неможливістю дальнішого використання» (ЦДАГО України. Ф. 263, оп. 1, № 51728 ФП / кор. 68, арк. 68). Як повідомив М. Жулинський, Хаєт знущався з Косинки, Фальківського, Влизька, Плужника, а можна додати ще імена Михайла Бойчука й Антоненка-Давидовича. Похований на Байковому кладовищі, навпроти могили Г. Епіка (Антоненко-Давидович Б. Сибірські новели. Балтимор–Торонто: Смолюскіп, 1990, с. 301–302, 304–306; Жулинський М. Слово про дружину поета // Україна, 1990, 7 січня, № 1 (1717), с. 14; «... З порога смерті...». Вип. 1. К.: Рад. письменник, 1991, с. 46, 84, 246).

45 Підшитий до слідчої справи примірник протоколу є копією. Підпису К. Грушевської тут ніде не знаходимо. Місцезнаходження оригіналу невідоме.

46 Посправник К. М. проф. Костянтин Штепа залишив цікаву аналізу свого тюремного досвіду: «В цій „п'єсі“, зліпленій НКВД, і мені особисто відводилась якась роль, котру мені належало зіграти на слідстві, а, можливо, й на показовому судово-політичному процесі, який, можливо, передбачався. Я, звісно, опирався [...] Опір мій було, врешті, зламано. Не стільки навіть „конвеєром“ з позбавленням сну й погрозами побиття [...], скільки „зводинами“ з дочкою самого Грушевського й з колегою по університету – проф. Мірза-Авак'янц. К. М. Грушевська на зводинах зі мною заявила, що я дійсно був співучасником і її, і її покійного батька по контрреволюційній діяльності, спрямованій на повалення радянської влади і, зокрема, в підготовці збройного повстання [...] Я добре розумів, чим були викликані такі зізнання, але разом мені стало зрозумілим, що подальший мій спротив даремний [...] Я почав уже розуміти Зинов'єва, Бухарина й інших вождів опозиції, які фігурували на судових процесах і так легко, здавалося, погоджувалися з усіма звинуваченнями проти них» (Новый журнал. Кн. LVIII. Нью-Йорк, 1959, с. 164–165). Лишається додати, що на суді одне з засідань відбулося «за відсутності інших підсудних і конвоя». На цьому засіданні професор Штепа заявив: «З 1927 року я розпочав роботу секретного працівника НКВД [...] Я викрив націоналістичну групу, очолювану Сахновським, Лозовиком, Склярівим та ін. Націоналістичну організацію, очолювану Грушевським М. С., я також викрив. Мені НКВД доручало особливо важливі завдання, і я їх виконував. Я був відряджений у м. Москву для розкриття антирадянської націоналістичної діяльності Грушевського М. С., і це завдання виконав. Мені доводилось працювати в особливо тяжких умовах» (арк. 206).

47 В Ельгені побували Зінаїда Тулуб і Євгенія Гінзбург (Ільєнко Іван. У жорнах репресій. К.: Веселка, 1995, с. 285).

48 Темніковський табір засновано 6 червня 1931 року. 12 жовтня 1948 року реорганізовано в Особливий табір № 3 (Система исправительно-трудовых лагерей в СССР, с. 478–480). На момент смерті К. Грушевської начальником Темлагу був полковник І. Я. Карпов.

49 Пор.: Білокінь С. Діалектика нищення // Вісті з України, 1991, грудень, № 50 (1704), с. 4.

Ташкенті. 1937 року переїхав до Ленінграду. 2 вересня 1941 року його заслали на Урал. У 1953–64 роках він мешкав на Сінному базарі (Львівська площа, 6, пом. 8), а потім на бульварі Дружби народів, 3-А, пом. 61. Помер 19 грудня 1969 року⁵⁰.

Отже, ця інформація тільки підтверджує наш висновок: у Советському Союзі члени Центральної Ради підлягали ліквідації. Частково вони загинули під час воєнних дій. Решту вбито в мирні часи, причому багатьох було арештовано ще до початку Великого Терору. Вони одержували тоді порівняно невеликі строки ув'язнення, але, як правило, на волю їх уже ніколи не пускали.

Аналогічні спостереження робили вже сучасники репресій. 1958 року член горезвісного комітету «За повернення на Батьківщину» Юрій Смолич, виконуючи накинену йому незavidну роллю, написав у пропагандивній брошурі, мовляв, за РКП та КП(б)У «пішла й лівиця партії українських соціалістів-революціонерів (так звані „боротьбісти“) та деяка частина „незалежних“ українських соціал-демократів»⁵¹. Полемізуючи з ним, Василь Гришко висунув таке міркування:

Але назвіть мені сьогодні, будь ласка, хоч одного **живого** й наявного в УРСР з-поміж тих численних «боротьбістів» та «укапістів», що разом з більшовиками вибороли й побудували оту саму УРСР? Скажіть – де поділися Шумський, Гринько, Полоз, Приходько, Озерський, Христовий, Яловий та навіть і такі, як Любченко, Хвиля, Мусульбас та інші «боротьбісти», що стали більшовиками? Де поділися Річицький, Лапчинський, Авдієнко, Грицай, Кияниця та багато інших «українських комуністів»? Всіх їх, просто-таки **всіх до одного**, знищила жорстока Москва! Та що вже там говорити про «боротьбістів» чи «укапістів». А що сталося з самими тими більшовиками-українцями, творцями тієї «комуністичної партії більшовиків України», що «тримали міцний зв'язок з братньою російською комуністичною партією»? Де поділися Скрипник, Ю. Коцюбинський, Затонський, Чубар, Балицький, Якір, Дубовий і всі інші перші українські більшовики з часів революції й творення УССР? Всі вони також знищені Москвою [...]»⁵².

Відповідно можна було б простежити динаміку нищення кожного з проводів названих партій. Ясно, що вони всі («просто таки всі до одного», як писав Гришко) підлягали ліквідації.

У щорічниках «Весь Київ» друкувалися реєстри купців перших двох гільдій. На жаль, відповідні дослідження не проводилися – можна припустити, що персональний склад купецтва здебільшого емігрував. Але думається, що з родин київських купців перших гільдій до Другої світової війни навряд чи хтось дожив на території ССРСР.

Хотілося б зіставити наведений матеріал з даними про міністрів російських – членів Тимчасового уряду⁵³. Як з'ясовується, протягом 1918–21 років більшовики

50 Роки проживання за вказаними адресами уточнила дочка мистця – Ганна Сергіївна.

51 Смолич Юрій. З народом чи проти народу? [Берлін:] За повернення на Батьківщину, 1958, с. 29.

52 Гришко Василь. Хто з ким і проти кого? Відкритий лист-відповідь Юрію Смоличу. Вид. 2. [Neu-Ulm/Donaу]: Укр. інформ. бюро, 1959, с. 13. Підкреслення автора.

53 Пор., напр.: Политические деятели России, 1917: Биограф. словарь. М.: Большая Росс. Энциклопедия, 1993; Политические партии России, Конец XIX–первая треть XX века: Энциклопедия. М.: РОССПЭН, 1996.

розстріляли провідних діячів правих партій, серед них – Л. Н. Бобров, П. Ф. Булацель, І. І. Восторгов, А. С. Вязігін, А. І. Дубровін, Л. Т. Злотніков, А. І. Коновніцин, С. В. Левашов, Н. А. Маклаков, Б. В. Нікольський, Є. П. Разуміхіна, Н. Н. Родзевич, Н. П. Родзевич, І. Г. Щегловітов⁵⁴. 1919 року за вироком ВЧК розстріляно двох колишніх міністрів внутрішніх справ дореволюційної Росії – А. Н. Хвостова та А. Д. Протопопова. 1918 року – вищезгаданого міністра юстиції І. Г. Щегловітова⁵⁵.

У березні–жовтні 1917 року в Росії владні функції виконували чотири склади Тимчасового уряду та проміжний орган – Директорія. Разом у всіх складах Тимчасового уряду брало участь 38 осіб. 7 січня 1918 року група солдат і матросів убила в Маріїнській в'язничній лікарні державного контролера Тимчасового уряду Ф. Ф. Кокошкіна та міністра землеробства А. І. Шингарьова⁵⁶. Наприкінці громадянської війни на еміграції опинились 19 колишніх міністрів, серед них Авксентьев, Бернацький, Вердеревський, Гучков, Керенський, Коновалов, Львови, Мілюков, Родічев, Терещенко, Третьяков, Церетелі, Чернов. Після 1922 року, коли вислано А. В. Пешехонова та С. Н. Прокоповича, в Росії лишилось 13 осіб. 1922 року повернувся В. Н. Львов, 1925 – М. І. Скобелєв. Доля тих членів Тимчасового уряду, що zostалися з більшовиками, або повернулися, склалася так. Протягом 1929–34 років померли А. С. Зарудний, Н. М. Кішкин, А. А. Мануйлов, С. Ф. Ольденбург і С. С. Салазкін. 1927 року заарештований і засланий до Томська В. Н. Львов, де й помер 1934 року. 1938 року були розстріляні А. І. Верховський, С. Л. Маслов і М. І. Скобелєв, 1939 – А. М. Нікітін та Д. І. Шаховської, 1940 – П. Н. Малянтович і Н. В. Некрасов. Пережив заслання й 1956 року був звільнений К. А. Гвоздьов (його подальша доля невідома). 1951 року помер у чині генерал-директора шляхів і будівництва III рангу А. В. Ліверовський⁵⁷. На жаль, досі не оприлюднено ширших відомостей про російських політичних діячів, щоб, крім виявлення очевидної тенденції, можна було говорити про якусь порівняльну статистику. □

54 Правые партии: Документы и материалы. Том I. М.: РОССПЭН, 1998, с. 19–20.

55 Щербакова А. А. Министры дореволюционной России: Краткий биографический справочник. М., 1975, арк. 7, 8, 40. Машинопис.

Пор., напр.: Политические деятели России, 1917: Биограф. словарь. М.: Большая Росс. Энциклопедия, 1993; Политические партии России, Конец XIX–первая треть XX века: Энциклопедия. М.: РОССПЭН, 1996.

56 Политические деятели России, 1917, с. 155–157, 359–360; Щербакова А. А. Министры Временного правительства России. М., 1975, арк. 2. Машинопис.

57 Измозик В. С. Временное правительство: Люди и судьбы. // Вопросы истории, 1994, № 6, с. 163–169.

Ірина Комісар

Становлення української національної школи в Галичині (1920–1939 рр.)

Формування й становлення національних навчально-виховних традицій в українських школах Галичини

У 1920–30 рр. в українських школах Галичини діяла ефективна система виховання молоді під наглядом державним, морально-релігійним, національним, господарсько-суспільним, естетичним, фізичним, були вироблені й утвердилися ряд освітньо-виховних традицій, повернення до яких актуальне й у наш час.

Належний рівень роботи з молоддю забезпечувався, передусім, завдяки якісному підборові педагогів, які мали спеціальну освіту, високу національну свідомість і професійну кваліфікацію. Особа вчителя, особливо гімназійного професора, його офіційний статус, індивідуальність, ерудиція, високий ступінь предметної компетенції створювали йому високий авторитет, повагу і щире довіру серед учнів. Вихованці багатьох шкіл з любов'ю і теплотою згадують своїх учителів, «отих перших різьбярів дитячих і юнацьких душ». Під їх керівництвом учні не були пасивними споживачами знань, у них виховувалася пізнавальна активність, формувалася готовність до самостійної творчої діяльності, вироблялися патріотичні почуття. «Це був професіонал своєї справи, давав знання глибокі, вчив патріотизму, поваги й шани до старших, батьків і вчителів, прищеплював любов до праці, природи», – так згадує про свого наставника, професора Яворівської гімназії М. Садовського його учень, пізніше вчитель української мови й літератури, директор школи, а сьогодні пенсіонер, житель м. Яворова Є. Чопик. Найкращі спогади про педагогів цієї ж гімназії Є. Яворівського, І. Чмолу, Д. Бурка, які «сталили характери й волю молоді, виробляли світогляд», залишив випускник цієї школи, пізніше відомий педагог, журналіст, редактор і письменник української діаспори в США В. Барагура¹.

Зрозуміло, що високий рівень освіченості, ерудованості, інтелігентності тогочасного гімназійного вчителя забезпечувала серйозна і надзвичайно вимоглива система їх професійної підготовки. Шлях до професії викладача середньої школи був довгим і нелегким². Це, передусім, закінчення гімназії, здача екзамену на атестат зрілості. Далі необхідною умовою для претендента на вчителя гімназії, наприклад, чужих мов, було завершення 4-річного університетського навчання на філософському факультеті, де протягом п'яти семестрів отримували загальноосвітню підготовку, решта – посилено вивчали профільюючі дисципліни. Крім їх глибокого засвоєння, під час навчання студенти слухали також

¹ Барагура В. Калиновий лист. Збірник споминів із життя учнів Яворівської гімназії в 1914–1928 рр. – Нью-Йорк–Джерзі Сіті, 1982.

² Барна М. Філософсько-педагогічна підготовка вчителів у Львівському університеті (1867–1939) // Рідна школа, 1996, № 9, с. 25

лекції з педагогіки, методики викладання обраного предмета, шкільної гігієни, фізичного виховання, що підтверджувалося здачею колоквиумів.

Наступним етапом для тих, хто твердо вирішив стати педагогом і мав для цього підстави, чекав багатоступеневий т. зв. учительський екзамен, до якого допускала пошукувачів спеціальна міністерська комісія. Цей іспит передбачав досконалу перевірку знань претендентів з філософії, педагогіки, мов і спеціальних дисциплін через підготовку творчих письмових домашніх робіт, письмових та усних екзаменів, співбесід. Тільки після такого своєрідного «маратону», хто його витримав (а відсів був великий), кандидат скеровувався на річну стажувальну практику до середнього навчального закладу і лише після її завершення він міг претендувати на посаду вчителя.

Подальша його кар'єра залежала від напруженої роботи над вдосконаленням свого наукового і методичного рівня, підготовки і захисту дисертації тощо. Як бачимо, у результаті такого відбору до праці в середні школи приходили високоосвічені, віддані своїй справі педагоги, які в усьому були прикладом для своїх вихованців. Імена багатьох з них золотими літерами вписані в історію української школи (Дод. № 1).

Завдяки цьому більшість навчальних закладів того часу своїм рівнем підготовки учнів, громадського виховання молоді, системою навчальної роботи зробили чималий внесок у загальну справу національного відродження, їх традиції заслуговують на увагу й сьогодні.

Українські навчальні заклади працювали передусім у тісному контакті з сім'єю через створені в усіх школах батьківські комітети. Разом з педагогічними колективами вони виробляли єдину виховну лінію сім'ї та школи, спрямовану на формування національно свідомої освіченої людини, громадянина і патріота.

Прикладів діяльності батьківських комітетів можна навести багато. Так, у Яворівській приватній гімназії подібний комітет працював ще з 1921 року. Власними силами родичів проводився ремонт шкільних приміщень, вишукувалися кошти і надавалася допомога дітям з бідних сімей, періодично проводилися спільні наради, збори батьків і вчителів, на яких порушувалися питання виховання і навчання учнів, обговорювалися актуальні завдання життєдіяльності школи. Значна увага приділялася й організації дозвілля і відпочинку молоді.³

Під гаслом, що «школа не може завжди пізнати всі життєві відносини молоді, тому суспільність мусить прийти з допомогою учительському зборові й дирекції у вихованні молоді»⁴ – працював батьківський гурток при українській гімназії в Перемишлі. Його діяльність була надзвичайно активною і продуктивною: він опікувався убогою молоддю, організовував табори відпочинку (т. зв. вакаційні оселі), різні імпрези в честь національних героїв, урочисті відзначення свят.

Вважаємо, що досвід такої співпраці школи і родини надзвичайно актуальний сьогодні, коли відчувається певне відчуження між ними, а не налагоджена повноцінна спільна діяльність.

3 Тридцятиліття гімназії Рідної школи в Яворові. Історія, спомини, статті. – Яворів, 1938, с. 34–35.

4 Звідомлення виділу «Кружка родичів» при Державній гімназії з українською мовою навчання у Перемишлі за шк. рік. 1934/35, Премишль, 1935, с. 18.

Важливу роль у поглибленні знань, набутті навичок самостійної роботи, формуванні громадянської позиції виконували самодіяльні гуртки учнівської молоді, що в 1920–30 рр. набули широкого поширення в навчальних закладах Галичини. Називали їх «кружки». Найчастіше учні створювали історико-літературні, українознавчі, філологічні, природничі, спортивні, різні аматорські гуртки (радіо- та фотогуртки, групи моделювання). Для прикладу, в 1936–37 н. р. у Яворівській гімназії товариства «Рідна школа» працювали історико-педагогічний, географічний, спортивний, гурток світлиців (фотографів), учнівський хор, оркестра⁵.

Велику активність проявив літературний гурток ім. Лесі Українки в гімназії Сестер Василянок⁶. Він виник під впливом доповідей і дискусій, що їх вів на навчальних заняттях директор гімназії, відомий педагог Василь Щурат. В. Щурат підшукав здібних учениць, що проявляли більшу зацікавленість літературою, і давав їм опрацьовувати ширше чи то домашні завдання, чи то підготувати есе або коротенькі доповіді на теми, що не охоплювалися шкільною програмою. Інший знаний галицький педагог Микола Матіїв-Мельник зумів розбудити в членів гуртка любов до рідної мови та літератури, а також пісні. Молодь тут здобувала і поширювала знання української, а також загальноєвропейської літератури і культури. На зібраннях учениці читали нові літературні твори, обговорювали їх, писали реферати, вчилися деклямуванню перед слухачами, виголошували промови, тим самим виробляючи в собі літературний смак і розуміння літератури як виховного й державотворчого чинника.

Особливої популярності набули й драматичні гуртки, члени яких готували різні вистави, концерти. У вищезгаданій гімназії в 30-х рр. драматичний гурток мав два відділи. У молодшому гуртку учениці грали невеликі сценічні картини для дітей з творів К. Малицької, Марії Підгірянки («В чужім пір'ю»), М. Вавричевича та ін. Учениці старшого гуртка грали більш серйозні п'єси, як, наприклад, «Одержиму» Лесі Українки, «Які хворі – такі доктори» Мольєра, «Сон літньої ночі» Шекспіра та ін. Практикувалися й спільні міжгімназійні виступи. Так, у 1937 р. на сцені оперного театру у Львові спільними силами учнів Академічної гімназії й учениць гімназії Сестер Василянок було поставлено драму-феєрію «Лісова пісня» Лесі Українки, яка пройшла з великим успіхом⁷.

У справжні національні свята перетворювалися шкільні концерти й імпрези на честь великих провідників українського народу – Тараса Шевченка, Івана Франка, Лесі Українки та інших історичних постатей. Молодь готувалася до їх проведення з великим ентузіазмом, програма була широкою і різноманітною – урочисті промови, деклямування віршів, сценічні картини, концерти власними силами. Відбувалося вшановування й інших визначних історичних подій, часто заборонених шкільною владою, як Першого Листопада, Крути, Базар та ін. Відзначимо, що у навчальних закладах Галичини вже у 30-х рр. організовува-

5 Звідомлення Управи Коедукаційної гімназії ім. О. Маковея «Рідної школи» в Яворові за шк. рік 1936/37, Яворів, 1937, с. 18–19.

6 Пропам'ятна книга Гімназії Сестер Василянок у Львові. – Нью-Йорк–Париж–Торонто, 1980, с. 234–235.

7 Там само, с. 237.

лися заходи пам'яті жертвам голоду, сталінського терору в советській Україні⁸. Наприклад, у Перемиській гімназії учні два рази на рік 31 січня і на День Матері в гуртожитках оголошували голодування на честь героїв Крут і вбитих патріотів за волю України. Гроші, заощаджені за два дні на харчуванні, передавалися потім політичним в'язням. Крім цих коштів, учителі та учні давали ще свої власні заощадження, виконуючи таким чином свій патріотичний обов'язок⁹. Всі ці заходи виховували молодь у національному дусі, виробляли в неї патріотичні почуття і переконання.

Справжньою школою самоврядування, набуття організаційних навичок, прояву ініціативи зарекомендували себе учнівські громади, діяльність яких у навчальних закладах Галичини розпочалася ще на початку XX ст. й отримала дальший розвиток у 20–30-х рр. Багато передових педагогів намагалися якнайширше залучити молодь до вирішення різноманітних питань шкільного життя, виступали проти надмірної опіки учнів з боку педагогічних колективів¹⁰.

У галицьких гімназіях структура громад мала такий вигляд. Основу складали класні громади, які мали свої т. зв. старшини (управу) класних громад. У їх обов'язки входила вся організація шкільного життя учнівської молоді. У 1935–36 н. р., наприклад, у Яворівській гімназії діяло 8 таких громад. В одній з них, як засвідчує звіт, відбулося 29 засідань, на яких обговорювалися питання дотримання порядку і дисципліни, як: непорозуміння між учнями, випадки крадіжок, взаємини учнів та учениць, поведінка на шкільному подвір'ї тощо. Існувала при гуртку й т. зв. судейська лава, яка вживала заходи проти порушників. Мірою покарання, як зазначається у звіті, були навіть такі, як одноденне навчання оштрафованих і недопущення їх до всяких забав¹¹. Крім того, предметом роботи гуртка була організація відпочинку, дозвілля, активного проведення канікул. У згаданому навчальному році учні і записали декілька колядок, переказів про походження назв окремих місцевостей. Значна увага приділялася й допомозі відстаючим, благодійницькій праці. Класні громади мали свої бібліотеки і читальні.

Роботу класних громад координувала «Самоуправна шкільна громада», керівництво якої щороку обиралося на загальних учнівських зборах.

Серед напрямів діяльності учнівських громад відзначимо й виховання в учнів ощадливості, почуття розумних витрат. При кожній з них існували каси ощадності, куди школярі мали можливість вкласти свої невеликі гроші, відсотки від яких ішли на потреби шкільних громад, матеріальну допомогу учням-сиротам, придбання літератури тощо. У багатьох закладах працювали учнівські крамниці, де продавалося шкільне приладдя.

З ініціативи педагогів зусиллями учнівських громад серед молоді розгорнулася пропаганда здорового способу життя, боротьба за такими шкідливими

⁸ Там само, с. 241.

⁹ Українська державна чоловіча гімназія у Перемишлі (1895–1995), Дрогобич, 1995, с. 48.

¹⁰ Галущинський М. Шкільні громади // Наша школа, 1914, ч. 1, с. 6–23.

¹¹ Звідомлення Управи Коедукаційної гімназії ім. О. Маковця «Рідної школи» в Яворові за шк. рік 1935/36, Яворів, 1936, с. 11

звичками, як куріння і пияцтво. З цією метою в галицьких навчальних закладах діяли гуртки «Відродження» як осередки українського протиялькогольного й протинікотинового товариства з аналогічною назвою. У 1936–37 н. р., наприклад, у Яворівській гімназії членами такого гуртка були 89 учнів із 187. Готувалися і читалися реферати, як: «Дещо про алкоголь», «Вплив алкоголю на організм людини» та ін., обговорювалися книги; кожний член підписував заяву, в якій зобов'язувався не пити алькогольних напоїв і не курити¹².

Однією з важливих національно-виховних традицій у 20–30-х рр. в Галичині стала патріотична діяльність ряду молодіжних товариств та організацій. У цей період у краї діяла розгалужена мережа різних молодіжних об'єднань, метою яких був всебічний розвиток молодого покоління, його моральне і фізичні вдосконалення.

На чільному місці стояла діяльність першого в Галичині молодіжного товариства «Сокіл», яке було засноване у 1894 р.¹³ Його головна мета і форми – залучення молоді до загальнофізичних вправ, заняття з різних видів спорту, ліквідація неписьменности, проведення антиалькогольної та антинікотинової пропаганди, організація гуртків художньої самодіяльності, вечорниць, влаштування тематичних вечорів, читання лекцій з історії України та краю тощо не зазнали змін і в 20–30-і рр. У 1936 р. товариство налічувало 223 осередки, які об'єднували майже 23 тис. осіб¹⁴. Головну увагу в цей період діяльності «Сокол» зосереджував на спортивній і культурно-просвітницькій роботі серед української молоді. Саме в цей час старшина «Сокола» добивалася від міжнародного Олімпійського Комітету права участі команди Галичини на XI Олімпійських іграх у Берліні. Однак без успіху, оскільки на це потрібна була згода Польського національного олімпійського комітету.

Вагомий вплив на формування національної самосвідомості українського населення справили й такі молодіжні товариства, як пожежно-руханкове товариство «Січ» (1900–1925) і пожежно-спортивне товариство «Луг» (1925–1939)¹⁵.

Однак чи не найбільше справі виховання української молоді на всебічно розвинених, фізично міцних, духовно багатих особистостей, добрих громадян, українських патріотів прислужився «Пласт». Ця молодіжна організація, в основі якої були закладені принципи англійського скавтіngu з його випробуваними методами виховання молоді на характерних, чесних, корисних і вірних своєму народові громадян, була створена у Львові в 1911–1912 рр. активними громадськими діячами і педагогами О. Тисовським, П. Франком (сином Івана Франка), І. Чмолою і користувалася величезною популярністю серед учнівської і студентської молоді¹⁶. Ідейні основи «Пласту» виражала пластова присяга,

12 Звідомлення Управи Коедукаційної гімназії ім. О. Маковея «Рідної школи» в Яворові за шк. рік 1936/37, Яворів, 1937, с. 12.

13 Боберський І. Українське сокілництво (1884–1939), Львів, 1939, с. 2.

14 Андрухів І. Українські молодіжні товариства Галичини: 1861–1939 рр., Івано-Франківськ, 1995, с. 15.

15 Андрухів. Українські молодіжні...

16 Там само, с. 20–24.

в якій говориться: «Присягаюсь своєю честю, що робитиму все, що в моїх силах, щоб бути вірним Богові й Україні, помагати іншим, жити за пластовим законом і слухатися пластового проводу». Основні принципи життя і поведінки пластуна визначалися «Пластовим Законом», у якому сказано: 1. Пластун словний. 2. Пластун сумлінний. 3. Пластун точний. 4. Пластун ощадний. 5. Пластун справедливий. 6. Пластун увічливий. 7. Пластун братерський і доброзичливий. 8. Пластун зрівноважений. 9. Пластун корисний. 10. Пластун слухняний пластовій старшині. 11. Пластун пильний. 12. Пластун дбає про своє здоров'я. 13. Пластун любить красу і дбає про неї. 14. Пластун завжди доброї гадки¹⁷.

Діяльність «Пласту» була спрямована на виконання таких основних завдань: 1) стимулювати всебічне патріотичне самовиховання української молоді; 2) розвивати моральні, духовні й фізичні її якості; 3) сприяти вихованню молоді свідомими, активними, відповідальними громадянами; 4) плекати серед молоді традиції її предків, передавати їй знання рідної історії, культури, національних ідей.

Формування особистості в «Пласті» здійснювалося через виховання самодисциплінованості. Оскільки головним завданням для пластунів було навчання, то вважалося, що погана успішність чи поведінка члена «Пласту» кидала тінь на всю організацію. Тому кожен пластун відчував перед товариством особисту і колективну відповідальність. Виховання національної свідомості, патріотизму, мужности, лицарських рис здійснювалося на прикладах героїчних сторінок княжої і козацької доби, а особливо на героїзмі Українських Січових Стрільців (УСС). «Захоплення Стрілецтвом, – згадував один з пластунів, – це мрія жити в їх рядах, це зміст життя тодішніх пластунів»¹⁸.

У 1929 р. пластунські осередки Галичини взяли активну участь у відзначенні «Року Героїв українського народу». Зокрема, львівський гурток, основу якого складала учнівська і студентська молодь, провів у червні бігову естафету від могил УСС на горі Маківці, що в Карпатах, до могил УСС на Янівському цвинтарі у Львові¹⁹. Крім цього, в програму «Пласту» для відзначення цієї події входили історико-краєзнавчі походи місцями боїв УСС, збирання спогадів і пісень про УСС, упорядкування могил, зустрічі з ветеранами-січовиками, концертні програми, спортивні змагання.

Уваги заслуговують з позиції сьогодення й такі форми роботи «Пласту», як поєднання навчального процесу з вихованням любови до природи свого краю, знання його історії. Починаючи з 1924 року, в практику роботи товариства ввійшли завдання гурткам з краєзнавства історико-пізнавального характеру, що включали в себе збирання етнографічного та фолкльорного матеріалів, догляд за могилами Січових Стрільців, вивчення історії населених пунктів і написання їх літописів, вивчення фльори і фавни, збирання мінералів і лікарських рослин²⁰. Так, наприклад, у 1923–24 н. р. з цією метою Пластовий курінь ім. М. Драгоманова, що діяв у Яворівській приватній гімназії, членами якого були 78 учнів із

17 Тисовський О. Життя в Пласті, Львів, 1926, с. 44–46.

18 Сірко В. Наймолодші учасники УГА // Літопис Червоної Калини, Львів, Листопад, с. 56.

19 Гінці Маківка-Львів // Новий час, 1929, 1 лип.

20 З історії української молодіжної організації Пласт, Івано-Франківськ, 1990, с. 19.

191, під керівництвом свого наставника І. Чмоли організував ряд пластових таборів, здійснив походи («прогульки») пішки в різні куточки Карпат і Розточчя. Як згадував один з учасників, у таких заходах «сталилися характери, вироблялося почуття відповідальності, дисципліна, самостійність, тут розвивався практичний зміст, плекалися всякі вмілості, тут пізнавали ми рідний край»²¹.

Після багаторічної заборони діяльність ряду цих молодіжних товариств, зокрема «Пласту», сьогодні відновлена. 13 квітня 1991 року в Івано-Франківську відбувся Установчий з'їзд, на якому було прийнято Статут Української Організації «Пласт»²². Нині «Пласт» є організаційно визначеною національною скавтською організацією, яка зареєстрована Міністерством юстиції України, має свої осередки в усіх областях нашої держави. Відновило свою роботу Тернопільське видавництво «Лілея» з випуском часописів «Готуйсь», «Цвіт України» та журналів «Пластовий шлях», «Юнак» для всієї України. Повсюдне поширення «Пласту» як школи виховання розумних, здорових і сильних, національно свідомих українців прискішить перетворення українського народу в новітню націю.

В українських школах Галичини, зокрема середніх, склався й цілий ряд релігійних національних традицій, що мали на меті формувати в учнів християнський світогляд, навчити їх знати й підтримувати обряди Церкви, толерантно ставитися до учнів інших віросповідань. На виконання цієї мети була спрямована ціла система роботи²³. У центрі цієї системи знаходився обов'язковий навчальний предмет – релігія, що викладався двічі на тиждень протягом усіх років шкільного навчання й складав основу релігійно-морального виховання. Відзначимо й інші складові релігієзнавчої роботи, що були в галицьких школах, а саме:

- щорічні урочисті Богослужіння, присвячені початкові та кінцю шкільного року, на яких обов'язково були присутні всі учні та вчителі;
- щоденні шкільні молитви перед навчанням та після нього;
- урочисте святкування найбільших релігійних свят (Різдва, Великодня), що супроводжувалося традиційними вертепами, колядками, шедрівками;
- щонедільні святкові Літургії в церкві;
- періодичне прийняття всіма учнями святих таїн – сповіді та причастя;
- щорічне урочисте відзначення Дня релігійного патрона школи (таким був, наприклад, св. Миколай у Станіславській середній школі, св. Юрій Переможець – у Львівській академічній гімназії та ін.).

Велику роль в християнському вихованні галицької молоді відігравали такі добровільні товариства, як Марійські дружини та гуртки. Це були організації, які створювалися Церквою для поглиблення духовного життя²⁴ та діяли як у навчальних закладах, ведених Церквою, так і в світських школах. У Галичині в 1934

21 Барагура В. Сім літ у Яворівській гімназії (Спомини колишнього учня) // 30-ліття гімназії «Рідної школи» в Яворові, Яворів, 1938, с. 64.

22 Стельмахович М. Пласт завжди з нами // Рідна школа, 1995, № 4, с. 19.

23 Національне виховання молоді у навчальних закладах. Матеріали наук.-практ. конференції, Львів, 1994.

24 Марійські товариства // Енциклопедія українознавства, т. 4, Львів, 1994, с. 1466.

р. нараховувалося 263 Марійські молодіжні організації, що були об'єднані в Марійське товариство молоді у Львові. Число членів становило 20 тисяч²⁵.

Марійські гуртки об'єднували молодь народних шкіл віком 10–14 років і мали на меті «виробляти й скріплювати у членства християнський характер, плекати чесноти та одушевлення до апостольської праці між другими відповідно до їх сил і засобів»²⁶.

Цікаво, що кожний гурток повинен був мати у своїй назві одне з Таїнств Пречистої Діви Марії, як, наприклад: Марійський гурток Введення в Храм, Покрова, Благовіщення і т. п. Це зв'язувало гурток з церковним календарем, у цей день приймалися нові члени, проводилися святкові академії, урочисті сходи, інші заходи. Крім того, існувала традиція обрання зі Святих Церков (Володимира, Бориса та ін.) покровителя чи патрона, що давало можливість членам гуртка виховуватися на його чеснотах, пізнати детальніше його життя й епоху, в якій він жив, і тим самим краще знати історію Церкви та українського народу.

Основними шляхами і засобами християнського виховання в гуртках були: участь у недільних і святкових Богослужіннях; щомісячне прийняття св. причастя; церковні сходи, пропаганда християнської преси; безпосередня участь у різних марійських імпрезах чи академіях; поклоніння; посвячення прапора; прийняття присяги та ін.²⁷

У такому ключі працювали й Марійські дружини, які об'єднували молодь від 14 років, і набули великого поширення в середніх навчальних закладах, зокрема, гімназіях. Так, із 137 учнів Яворівської гімназії у 1936–37 н. р. членами Марійської дружини було 69²⁸. Вони організовували релігійні свята, вертепи, колядки, щедрування, допомагали підтримувати чистоту і прикрашати церкви й каплиці. Одержані кошти вже традиційно передавалися на утримання дошкільних закладів, а також убогим і людям похилого віку.

Протягом тривалого часу з відомих причин співпраця школи та Церкви була розірвана. Сьогодні в умовах демократизації суспільства, необхідності виходу його з духовної кризи слід налагоджувати, шукати грані спільної діяльності цих інституцій. Вважаємо, що учнівська та студентська молодь повинна вивчати «Основи християнської моралі», «Історію релігії», брати участь у різних доброчинних акціях, словом і ділом вершити добро. І для цього має послужити досвід такої роботи в школах Галичини 1920–30 рр.

У цілому, у викладений нами період практика навчально-виховної роботи українських шкіл Галичини збагатилася багатьма цікавими ефективними формами та методами підготовки освічених, національно свідомих громадян. Творче використання цього досвіду в умовах сьогодення вкрай необхідне й актуальне.

25 Методика праці в Марійських організаціях. Реферати виголошені на з'їзді провідників Марійських дружин у Львові 26–27 грудня 1934 р., Львів, 1935, с. 7.

26 Там само, с. 9.

27 Там само, с. 50–55.

28 Звідомлення Управи Коедукаційної гімназії ім. О. Маковея «Рідної школи» в Яворові за шк. рік 1936/37, Яворів, 1937, с. 21.

Перший Педагогічний конгрес у Львові (1935 р.) – важливий етап розвитку теорії національної освіти та виховання

Картина освітньо-шкільного життя в Галичині, боротьби української громадськості за національну школу була б далеко неповною, якщо не звернути увагу на подію, що відбулася в листопаді 1935 р. у Львові. Мова йде про проведення першого Українського педагогічного конгресу, який в історії української школи та педагогіки посів важливе місце. Його головна заслуга – всебічне обговорення проблем національного виховання молоді, визначення стратегічних напрямків навчально-виховної роботи на багато років уперед.

Як засвідчила аналіза, організації цього форуму галицьких педагогів передувала тривала і напружена робота. Ідея проведення окремого педагогічного конгресу як представницького форуму широких кіл української інтелігенції із завданням цілісної оцінки становища української школи була піднесена ще на початку ХХ ст. Згодом була визначена й дата його проведення – листопад 1914 року²⁹, розроблена програма – основними доповідачами мали виступати М. Грушевський, І. Ющишин, К. Малицька та ін. Однак початок Першої світової війни перекреслив ці добрі наміри. Через несприятливі суспільно-політичні умови 1920 рр. Конгресові судилося відбутися лише у 1935 році.

Ознайомлення з тодішньою періодичною пресою (газета «Діло», журнали «Рідна школа», «Учительське слово» та ін.), матеріалами Конгресу дають можливість відтворити атмосферу і сам хід цього історичного з'їзду. Перший Український педагогічний конгрес розпочав свою роботу 2 листопада 1935 року. Почесну Президію склали відомі педагогічні й культурно-освітні діячі – голова «Рідної школи» Іван Галушинський, Наукового товариства імені Шевченка – Іван Раковський, «Просвіти» – Іван Брик, професор Українського педагогічного інституту ім. М. Драгоманова у Празі – Володимир Січинський та ін. Протягом двох днів на пленарних і секційних засіданнях тривало жваве обговорення злободенних проблем національного виховання; було вироблено й ухвалено цілий ряд резолюцій і завдань, що не втратили свого значення й актуальності і сьогодні (Дод. № 2).

Найбільший інтерес в учасників з'їзду викликали такі доповіді, як: С. Балея «Психологія характеру», Я. Яреми «Українська психіка в історико-культурних виявах і програма виховання», В. Пачовського «Українознавство у вихованні молоді», Я. Кузьміва «Напрямки національного виховання», Ю. Дзеровича «Засоби релігійно-морального виховання», В. Кузьмовича «Проблеми української шкільної політики», Р. Білинського «Достроєння школи до вимог нашого господарського життя», Є. Храпливого «Потреби хліборобського шкільництва», С. Людкевича «Організація музичного виховання» та інші. Більшість з них були видруковані в збірнику матеріалів, який видало товариство «Рідна школа» у Львові в 1938 р. під назвою «Перший Український педагогічний конгрес»³⁰. Ознайомлення з ним, аналіза матеріалів дали змогу нам зробити наступні висновки.

29 Перший український шкільний конгрес і шкільна вистава УПІ // Учитель, 1944, № 7–8, с. 252.

30 Перший український педагогічний конгрес, 1935, Львів, 1938.

1. На з'їзді була визначена сутність, чітко окреслена мета, завдання й основні напрямки виховання української молоді. Наголошувалося, що національне виховання у своїй найглибшій суті – це творення і безупинне удосконалення нації, тобто це виховання для потреб нації. Метою національного виховання молоді повинна бути «всебічна підготовка її до здійснення найвищого ідеалу нації, до чинної творчої участі в розбудові рідної духовної й матеріальної культури, а через неї до участі у вселюдській культурі». Основними напрямками виховання визначені: релігійно-моральне, суспільне, господарське, мистецьке, духовне, гігієнічне, фізичне. Водночас підкреслювалося, що всі ці напрями є частинами національного, і кожне з них «носить на собі знам'я національності»³¹, тим самим акцентувалась увага на потребі цілісності виховання.

2. Головним засобом національного виховання Конгрес визнав українознавство. «Ми, українці, – наголошувалося, – хребетним стрижнем школи вважаємо пройняті національним духом науки українознавства, в склад якого входить мова, література, історія, плястичне мистецтво, музика українського народу та географія земель, заселених українцями»³². Ці предмети повинні дати молодому поколінню «такі моральні й духовні цінності, щоб воно для них було готове до найбільших жертв»³³. Цими цінностями є національна самопошана, гідність, гордість за приналежність до української нації. Підкреслювалося, якщо в школі з українською мовою навчання нема українознавства, або воно занедбане, то така школа «виховує безхребетну інтелігенцію, яка в хвилі бурі й натиску готова до змінювництва, як безхарактерна, здібна до ренегатства не тільки свого народу, але й держави»³⁴.

3. Конгрес за єдино доцільну «визнав систему виховання, оперту на християнській вірі, науці та моралі»³⁵. Зазначалося, що саме християнство дає нам цілісний морально-життєвий світогляд: освячує мораль, визнає волю людини, орієнтується на її самовідповідальність, підносить людську гідність. Воно володіє унікальними методами виховання, як молитва, сповідь, св. Причастя, Богослужба тощо. Не існує ідеального способу самовиховання й засобу самовдосконалення, як совість людська, оперта на засади християнської етики та віру в Бога, підкреслювалося на Конгресі.

4. Червоною ниткою через Конгрес проходила ідея виховання громадянина-патріота. Доповідачі доходили висновку, що українське виховання повинно висунути на перший план такі національні вартості, як національну ідею, ідеї української національної і духовної соборності, національної єдності, особистої гордості. Найвищою «навчальною ідеєю має стати служіння нації як найвищий обов'язок і найглибша внутрішня потреба»³⁶. Звідси було сформульоване гасло: «Українська школа й український учитель для української дитини».

31 Там само, с. 234.

32 Пачовський В. Українознавство у вихованні молоді // Перший український педагогічний конгрес, 1935, Львів, 1938, с. 90.

33 Там само.

34 Там само, с. 91.

35 Перший український педагогічний конгрес, 1935, Львів, 1938, с. 236.

36 Там само, с. 180.

5. Важливим висновком Конгресу стала теза про те, що неможливо розвивати національну педагогіку без врахувань особливостей характеру народу. У матеріалах піддано глибокій аналізі позитивні (релігійність, естетизм, демократизм, працьовитість, добродушність та ін.) і негативні (слабкість волі, егоцентризм, запальність, соціальне лінівство і т. п.) риси нашої натури, підкреслювалося, що необхідно «розвивати, скріплювати, ублагороднювати добрі сторони збірної національної вдачі, натомість небажані усувати або бодай ослаблювати»³⁷.

У цьому зв'язку гостро було поставлено завдання виховання характеру, що й сьогодні ця проблема набуває неабиякої актуальності.

6. Великі вимоги поставлені перед учителем. Підкреслювалося, що в першу чергу від нього залежить результат роботи школи. Тому перед педагогами Конгрес визначив завдання провести «повну ревізію свого навчання і доповнити свої засоби у вихованні молоді в національному дусі»³⁸.

7. Цінною й зараз є думка Конгресу, що наша школа повинна бути «пронята наскрізь національним духом не зі становиська боротьби й ворожнечі до сусідів, а зі становиська любови рідного краю»³⁹. Тим самим підкреслювалося, що, будучи державною нацією, мусимо ставитися цивілізовано до культурно-етнічних прагнень національних меншин.

У цілому Перший педагогічний конгрес у Львові 1935 р. – визначна подія в історії української школи. Він підбив підсумки багатолітніх теоретичних пошуків українських педагогів у ділянці національного виховання; накреслив орієнтири виховної роботи на майбутнє.

Узагальнюючи вищесказане, слід відмітити, що 1920–30 рр. у Галичині пройшли під знаком великої консолідації українців у боротьбі за свої культурно-освітні права, виховання молоді в національному дусі, формування національної свідомості. У цьому зв'язку й сьогодні для нас є повчальними слова, сказані тоді активістами «Рідної школи»:

Чимало в нас присвячується уваги господарському питанню; чимало трудів і заходів обертається на те, щоб ми економічно стали певно й твердо. І зовсім слушно: нарід бідаків, жебраків не може розвиватися в інших ділянках, не може розбудувати своєї власної культури, що надає вартости даній нації у світі. Але треба мати на увазі, що рідна культура опирається на глибокій національній свідомості, на живій вірі в сили своєї нації. А цих цінностей не дає саме господарське життя. Треба підносити духа нації, підсилювати не якимись штучними застриками, не самою їддю до чужого, але основним пізнанням минулого й сучасного нації, щоб на знанні змагань нації можна було йти твердим непохитним кроком до їхнього здійснення⁴⁰.

37 Кузьмів Я. Напрямки національного виховання // Перший український педагогічний конгрес, 1935, Львів, 1938, с. 191.

38 Пачовський В. Українознавство у вихованні молоді // Перший український педагогічний конгрес, 1935, Львів, 1938, с. 102.

39 Перший український педагогічний конгрес, 1935, Львів, 1938, с. 90.

40 Ясінчук Л. Наша оборона // Рідна школа, 1938, № 9, с. 137.

Висновки

1. У 20–30-х рр. ХХ ст. у Галичині з боку польської окупаційної влади через школу й освіту проводилася активна політика денаціоналізації й «винародовлення» українського населення краю. Було прийнято ряд законів та актів, спрямованих на зміцнення позицій польської держави в освітній сфері, обмеження прав української мови. Полонізація української школи здійснювалася через запровадження т. зв. утравістичних (двомовних) шкіл, зменшення кількості україномовних навчальних закладів усіх типів, створення перешкод на шляху відкриття нових, терору й переслідування українського вчителства. Залишалися незадоволеними потреби українців у середній і фаховій освіті, гостро стояла у цей період проблема українського університету.

2. Антиукраїнська політика польського уряду зумовила опір українців, кращі сили яких виступили й очолили боротьбу на захист прав і свобод народу в різних сферах громадського, господарського, культурно-освітнього життя.

У досліджуваний період у Галичині діяв активний рух українських прогресивних сил за рідну школу, створення належних умов для навчання та виховання української молоді, який сприяв призупиненню повної ліквідації українського шкільництва.

3. Боротьбу за національну освіту очолило товариство «Рідна школа», яке стало загальнонародною інституцією і взяло на себе функції захисника, опікуна і будівничого нової української школи. Зусилля товариства, його численних осередків на місцях були спрямовані на протидію політиці уряду, усунення її негативних наслідків, на активну пропаганду серед населення рідношкільних ідей, ініціювання різних національно орієнтованих освітньо-шкільних заходів.

Завдяки діяльності «Рідної школи», інших товариств у 20–30-х рр. у Галичині була створена і діяла розгалужена мережа приватних навчальних закладів: дитячих дошкільних установ (дитячих садків і «захоронок»), початкових народних шкіл, гімназій і ліцеїв, різних фахових шкіл. Як унікальне явище у світовій культурі слід розцінювати виникнення і діяльність у 1921–1925 рр. у Львові українського приватного Таємного університету.

4. В українських національних закладах Галичини була сформована дієва система національного виховання, головними напрямками якої виступали формування у молоді національної свідомості, почуття патріотизму і відданості своїй землі, християнської моралі, фізичного гартування, плекання таких рис особистості, як ініціативність, жертвність, господарність, підприємливість. Виховна робота здійснювалась у тісній взаємодії й співпраці школи, сім'ї, громади, Церкви.

Справі розбудови української системи навчання і виховання на сучасному етапі може прислужитися досвід діяльності різних молодіжних виховних товариств, батьківських комітетів, організація самоврядування учнівської молоді тощо.

5. Розвиток української школи, вироблення і підтримка цілого ряду національних освітньо-виховних традицій були б неможливі без самовідданої, повної самопожертви і подвижництва праці кращих українських педагогів та освітніх діячів. В умовах асиміляційної політики влади, наступу на рідну мову і школу, їхня діяльність ставала осередком національного життя, оберегом української культури.

6. Важливим підсумком теоретичних пошуків українських галицьких педагогів 20–30-х рр. у справі опрацювання засад національного виховання став Перший педагогічний конгрес у Львові, проведений у 1935 р. Його рішення і резолюції про основні напрямки виховної роботи (релігійно-моральне, суспільне, господарське, мистецьке, духовне, гігієнічне, фізичне виховання) стали орієнтирами в подальшій роботі, не втратили своєї актуальності й зараз.

Бібліографія

I. Архівні матеріали

1. Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДІАУ у Львові), фонд 178 (Краєва шкільна рада), оп. 1, спр. 2565.
2. ЦДІАУ у Львові, фонд 179 (Кураторія Львівського шкільного округу): а) Оп. 2, спр. 10; б) Оп. 2, спр. 53; в) Оп. 2, спр. 279.
- 2а. ЦДІАУ у Львові, фонд 206 («Рідна школа»), оп. 1, спр. 34.
3. ЦДІАУ у Львові, фонд 206, оп. 1, спр. 279 (Звіт про діяльність Української Порадні для вибору звання за 1935–1936 рр.).
4. ЦДІАУ у Львові, ф. 206, оп. 1, спр. 338 (Навчальний план занять у середніх школах Галичини за 1938/39 н. р.).
- 4а. ЦДІАУ у Львові, ф. 206, оп. 1, спр. 2530.
5. ЦДІАУ у Львові, ф. 206, оп. 1, спр. 2681 (Пляни, звіти, протоколи про діяльність гімназії ім. О. Маковця у Яворові за 1932–1935 рр.).
6. ЦДІАУ у Львові, ф. 206, оп. 1, спр. 2682 (Пляни, звіти, протоколи про діяльність гімназії ім. О. Маковця у Яворові за 1935–1939 рр.).
7. ЦДІАУ у Львові, ф. 206, оп. 1, спр. 2684 (Звіт про діяльність однорічної торговельної школи у м. Яворові за 1937–1939 рр.).

II. Інша література

8. Аксиоми для нащадків. Українські імена у світовій науці. Львів, 1991. – 244 с.
9. Андрухів І. Українські молодіжні товариства Галичини: 1861–1939 рр. – Івано-Франківськ, 1995. – 71 с.
10. Баїк Л. Е. За освіту для трудящих. – Львів: Вид-во при ЛДУ «Вища школа», 1983. – 191 с.
11. Баїк Л. З історії розвитку української школи в Галичині (1869–1939) // Актуальні проблеми становлення і розвитку національної школи. – К., 1992. – с. 5–17.
12. Базник М. Фахова Порадня вибору звання // Рідна школа. – 1993. – с. 43–46.
13. Барагура В. Калиновий лист. Збірник споминів із життя учнів Яворівської гімназії в 1914–1928 рр. – Нью-Йорк–Джерзі Сіті, 1982.

14. Барагура В. Сім літ у Яворівській гімназії (Спомини колишнього учня) // 30-ліття гімназії «Рідної школи» в Яворові. – Яворів, 1938. – с. 60–66.
15. Барна М. Філософсько-педагогічна підготовка вчителів у Львівському університеті (1867–1939) // Рідна школа. – 1996. – № 9. – с. 62–64.
16. Биймо в дзвін! Польська шкільна влада переводить ліквідацію українського шкільництва (Реферат І. Ліщинського на сьогорічнім Народнім З'їзді). – Львів, 1924.
17. Білавич Г. Українське педагогічне Товариство «Рідна школа» і розвиток національної освіти в Галичині // Педагогіка і психологія. – 1994. – № 3. – с. 119–126.
18. Біланюк П. Для чого змагається сучасна школа взагалі і Рідна школа зокрема // Рідна школа. – 1938. – № 1516. – с. 242.
19. Боберський І. Українське сокільництво (1884–1939). – Львів, 1939. – 16 с.
20. Богайчук В. Реакційна політика Польщі в галузі освіти та школи // Розвиток педагогічної освіти і науки в західних областях України. – Тернопіль, 1990. – с. 35–38.
21. Великанович Д. За українську школу (У справі зміни закону з 31 липня 1924 р. про мову навчання у державних школах). – Львів, 1937. – 56 с.
22. Великанович Д. Українське вчительство в Польщі у світлі статистики // Рідна школа. – 1938. – № 19. – с. 103–105.
23. Галущинський М. Шкільні громади // Наша школа. – 1914. – ч. 1. – с. 6–23.
24. Герасимович І. Українські школи під польською владою. – Станіслав, 1924.
25. Герцюк Д. Д. Учительський рух на західноукраїнських землях (др. пол. ХІХ–поч. ХХ ст.): Автореф. дис. ... канд. пед. наук. – Київ, 1996. – 24 с.
26. Гінці Маківка-Львів // Новий час. – 1929. – 1 лип.
27. Грушевський М. Про українську мову і українську школу. – К., 1913. – 61 с.
28. До праці (Даймо освіту і знання народові) // Учительське слово. – 1938. № 16. – с. 225.
- 28а. Дошкільне виховання // Енциклопедія українознавства. – т. 2. – с. 588.
29. За краще завтра. Діяльність Рідної школи за рік 1926–1927. – Львів, 1928.
30. Звідомлення виділу «Кружка родичів» при Державній гімназії з українською мовою навчання у Перемишлі за шк. рік. 1934/35. – Премишль, 1935. – 73 с.
31. Звідомлення дирекції 3-літньої Коедукаційної Торговельної школи товариства «Рідна школа» у Львові за 1936/37 н. р. – Львів, 1937. – 24 с.
32. Звідомлення Управи Коедукаційної гімназії ім. О. Маковея «Рідної школи» в Яворові за шк. рік 1935/36. – Яворів, 1936. – 24 с.

33. Звідомлення Управи Коедукаційної гімназії ім. О. Маковея «Рідної школи» в Яворові за шк. рік 1936/37. – Яворів, 1937. – 24 с.
34. З історії української молодіжної організації Пласт. – Івано-Франківськ, 1990.
35. Когутяк М. Галичина: сторінки історії. – Івано-Франківськ, 1993.
36. Коренець Д. // Енциклопедія українознавства. – т. 3. – Львів, 1994. – с. 1132.
- 36а. Коренець Д. Фахові школи // Рідна школа. – 1936. – № 5. – с. 130.
37. Крип'якевич І. Історія України. – Львів, 1990. – 518 с.
38. Кузьмів Я. Напрямки національного виховання // Перший український педагогічний конгрес. – 1935. – Львів, 1938. – с. 191–194.
39. Лещук О. Вишкіл кандидатів Марійських дружин. – Львів, 1937. – 78 с.
40. Лучишин І. Чим є для нас фахове шкільництво? // Рідна школа. – 1933.
41. Львівський університет. – Львів, 1986. – 142 с.
42. Марійські товариства // Енциклопедія українознавства. – т. 4. – Львів, 1994. – с. 1466.
43. Методика праці в Марійських організаціях. Реферати виголошені на з'їзді провідників Марійських дружин у Львові 26–27 грудня 1934 р. – Львів, 1935. – 120 с.
44. Мудрий В. Під знаком «нелегальщини» – Львів, 1924. – 18 с.
45. Мудрий В. Український університет у Львові (1921–1925). – Нюрнберг, 1948. – 59 с.
46. На власних силах. Звідомлення Головної Управи Рідної школи про працю і стан Товариства «Рідна школа» за час від 1 вересня 1937 до 31 серпня 1938 р. – Львів, 1939. – 19 с.
47. Нагачевська З. Становлення і розвиток українського суспільного дошкільного виховання в Східній Галичині (1869–1939 рр.): Автореф. дис. ... канд. пед. наук. – Київ, 1995. – 24 с.
48. Нариси з історії народного шкільництва Східної Галичини. – Тисмениця, 1991. – 32 с.
49. На тривогу! Основи української нації zagrożені. – Львів, 1929.
50. Національне виховання молоді у навчальних закладах. Матеріали наук.-практ. конференції. – Львів, 1994. – 97 с.
51. Пачовський В. Українознавство у вихованні молоді // Перший український педагогічний конгрес. – 1935. – Львів, 1938. – с. 89–114.
52. Перший український педагогічний конгрес. – 1935. – Львів, 1938.
53. Перший український шкільний конгрес і шкільна вистава УПІ // Учитель. – 1944. – № 7–8. – с. 252–253.
54. Пропам'ятна книга Гімназії Сестер Василіянок у Львові. Нью-Йорк–Париж–Торонто, 1980. – 334 с.
55. Рідна школа у 1937–1938 рр. // Рідна школа. – 1938. – № 23–24.

56. Рідна школа. – 1933. – № 22. – с. 348.
57. Рідна школа. – 1939. – № 1. – с. 11–12.
58. Рідна школа. – 1939. – № 7. – с. 89.
59. Рогатинський П. Під прапором «Рідної школи». – Станіслав, 1939. – 51 с.
60. Семчишин М. Тисяча років української культури. – К., 1993. – 550 с.
61. Сирник М. Українське професійне шкільництво в Галичині у 1867–1995 рр. // Зустрічі. – 1990. № 1–2. – с. 142–197.
62. Сірко В. Наймолодші учасники УГА // Літопис Червоної Калини. – Львів. – Листопад. – с. 5–6.
- 62а. Стан і діяльність «Рідної школи» у 1936/37 н. р. Річне звітання Головної Управи. – Львів, 1937.
63. Стельмахович М. Пласт завжди з нами // Рідна школа. – 1995. – № 4. – с. 19–22.
64. Ступарик Б. З історії гімназійної освіти // Український освітній журнал. – 1994. – № 1. – с. 56–67.
65. Ступарик Б. Національна школа: витоки, становлення. – Івано-Франківськ, 1992. – 190 с.
66. Ступарик Б. Шкільництво Галичини (1772–1939 рр.). – Івано-Франківськ, 1994. – 142 с.
67. Ступарик Б., Мацюк В. Ідея національної школи та національного виховання в педагогічній думці Галичини (1772–1939 рр.). – Коломия, 1995. – 128 с.
68. Тисовський О. Життя в Пласті. – Львів, 1926. – 158 с.
69. Тридцятиліття гімназії Рідної школи в Яворові. Історія, спомини, статті. – Яворів, 1938. – 95 с.
70. Українська державна чоловіча гімназія у Перемишлі (1895–1995). – Дрогобич, 1995.
71. Українська школа під польським ярмом у Східній Галичині. – Відень, 1921. – 26 с.
72. Хобзей П. Таємний університет у Львові // Україна. Наука і Культура. – Вип. 25. – К., 1991. – с. 45–59.
73. Чи зміна шкільної політики? // Рідна школа. – 1939. – № 6. – с. 75.
74. Чоповський О. Фенікс постає з попелу // Основа. – 1991. – 19 бер.
75. Яворівська земля. За ред. В. Лева і В. Барагури. – Нью-Йорк–Париж–Торонто, 1984.
76. Ясінчук Л. Наша оборона // Рідна школа. – 1938. – № 9. – с. 137.
77. Ясінчук Л. 50 літ Рідної школи. – Львів, 1931. – 270 с.
78. Sprawozdanie C. K. Rady Szkolnej Krajowej o stanie wychowania publicznego w Galicji za rok 1903/1904. – Lwów, 1904.

СПИСОК

визначних українських педагогів – найбільш активних
учасників культурно-освітнього руху в Галичині
у 20–30-х рр. ХХ ст.

1. *Алишкевич Андрій (1870–1949)* – відомий організатор культурно-освітнього життя й педагогічний діяч у Галичині, засновник і почесний член товариства «Взаємна поміч...», голова педагогічної комісії «Рідної школи», редактор журналу «Дзвінок», автор шкільних підручників.
2. *Барвінський Олександр (1847–1927)* – видатний галицький педагог, громадсько-політичний діяч. Активний діяч ряду культурно-освітніх товариств, голова товариства «Рідна школа». Обстоював інтереси української школи в Краєвій шкільній раді. Автор шкільних підручників, численних статей на педагогічні теми.
3. *Білецький Василь (1856–1931)* – вчитель народних і середніх шкіл у Галичині, видатний культурно-освітній діяч, багаторічний член управи «Рідної школи», редактор журналу «Дзвінок».
4. *Боберський Іван (1873–1947)* – гімназійний вчитель, організатор сокільсько-січового руху в Галичині, один з творців національної системи фізичного виховання, займався підготовкою кадрів шкільних учителів гімнастики, автор навчальної літератури.
5. *Витковицька Іванна (1869–1934)* – народна вчителька, організатор культурно-освітнього життя українського жіноцтва, діяльний член «Рідної школи».
6. *Власійчук Онуфрій (1854–1937)* – відомий галицький педагог, довголітній член Головної управи товариства «Рідна школа», активний громадський діяч, борець за громадські й професійні права українських освітян.
7. *Герасимович Іван (1876–1942)* – народний вчитель, організатор культурно-освітнього руху в Галичині, журналіст і видавець, автор статей на педагогічні й суспільно-політичні теми.
8. *Галущинський Михайло (1878–1931)* – відомий галицький педагог і громадсько-культурний діяч. Директор української приватної гімназії в Рогатині, активний член товариства «Рідна школа», автор численних праць з питань національного виховання.
9. *Домбровська (Підгірянська) Марія (1881–1936)* – відома галицька народна вчителька-письменниця, великий приятель шкільної молоді, активно обстоювала ідею української національної школи.
10. *Заклинський Богдан (1886–1946)* – вчитель народних шкіл, активний освітньо-культурний діяч, етнограф, укладач шкільних підручників, автор науково-педагогічних праць.
11. *Кабаровська Северина (1860–1947)* – вчитель і громадський діяч Галичини, активний член «Рідної школи», організатор українського жіноцтва.
12. *Кокорудз Ілля (1857–1933)* – відомий галицький педагог, громадський діяч, вчений. Діяльний член товариства «Рідна школа», великий його добродій, автор наукових статей з педагогіки, літератури, історії.

13. *Копач Іван (1870–1953)* – педагог, громадський діяч в Галичині, довголітній інспектор українських середніх шкіл, активний член культурно-освітніх товариств», популяризатор ідеї української національної школи.
14. *Коренець Денис (1875–1946)* – галицький педагог, організатор освітніх і господарських установ, один із піонерів українського фахового шкільництва, автор статей на освітньо-шкільну тематику.
15. *Кравченко Уляна (1860–1947)* – відома галицька народна вчителька-письменниця, активний борець за українську школу, організатор жіночих мас.
16. *Крушельницький Антін (1878–1945)* – відомий галицький педагог, громадський і культурно-освітній діяч, письменник. Активний член «Рідної школи», палкий прихильник ідеї приватного шкільництва, директор української гімназії в Городенці. Автор шкільних підручників, наукових праць з питань навчання та виховання.
17. *Макарушка Остап (1867–1931)* – відомий педагог і культурно-освітній діяч у Галичині, дієвий член «Рідної школи», ініціатор створення бурс, редактор освітянських журналів, автор шкільних підручників.
18. *Маковей Осип (1867–1925)* – відомий педагог, письменник, громадський діяч в Галичині. Активно виступав на захист української мови, відстоював ідею української школи. Автор багатьох статей на педагогічні теми.
19. *Малицька Костянтина (1871–1947)* – відомий галицький педагог, громадсько-культурний діяч, письменниця. Активний член «Рідної школи», «Просвіти», борець за права української школи. Провідна діячка жіночого руху, ініціатор створення різних культурно-освітніх установ. Автор публіцистичних і художніх творів, статей на освітньо-шкільну тематику.
20. *Пачовський Михайло (1861–1933)* – вчитель українських гімназій у Львові й Коломиї, директор приватної гімназії в Долині, активний діяч «Рідної школи», автор наукових праць з проблем української школи.
21. *Романчук Юліян (1842–1932)* – відомий галицький освітньо-шкільний і громадсько-політичний діяч, активний член «Рідної школи», «Просвіти». Укладач шкільних підручників, видавець популярної літератури для народу.
22. *Тисовський Олександр (1886–1968)* – гімназійний вчитель, один із основоположників нової системи національного виховання – «Пласту», автор ряду статей на педагогічну тематику.
23. *Щурат Василь (1871–1948)* – галицький педагог, громадсько-освітній діяч. Один із засновників Таємного університету у Львові, його ректор. Активно обстоював ідею рідної школи.
24. *Ющишин Іван (1883–1960)* – видатний український педагог, організатор народного вчителства, великий сподвижник рідної школи, ініціатор багатьох починів, редактор і видавець педагогічних журналів, автор багаточисленних праць з питань розвитку національної школи.
25. *Ярема Яким (1884–1963)* – відомий педагог і психолог, громадсько-культурний діяч в Галичині, активний член товариства «Рідна школа», один із організаторів Першого педагогічного конгресу у Львові.
26. *Ясінчук Лев (1882–1963)* – народний учитель у Галичині, відомий громадський і освітній діяч, великий популяризатор ідеї рідної школи.

РЕЗОЛЮЦІЇ І ПОСТАНОВИ Першого Українського Педагогічного Конгресу

Основні тези.

1. Перший Український Педагогічний Конгрес стоїть на становищі, що право на національне виховання – це самозрозуміла життєва необхідність для розвитку нації. Здійснювати його може тільки рідна виховна установа з рідним виховником.

2. Метою національного виховання української молоді є всебічна підготовка її до здійснення найвищого ідеалу нації, до чинної творчої участі в розбудові рідної духовної і матеріальної культури, а через неї до участі у вселюдській культурі.

А. РЕЛІГІЙНО-МОРАЛЬНЕ ВИХОВАННЯ

Перший Український Педагогічний Конгрес визнає систему виховання, оперту на християнській вірі, науці й моралі, за єдино доцільну.

Розроблення подрібної програми релігійно-морального виховання полишається компетентним духовним чинникам.

Б. НАЦІОНАЛЬНЕ ВИХОВАННЯ

Національне виховання мусить обіймати цілість виховання. Щоб виповнити його конкретним змістом, треба плекати знання рідної духовної й матеріальної культури, розвивати ідею української духовної й культурної соборности, національної єдности, затіснювати зв'язки з рідним народом, вціплювати любов до рідного краю, виробляти характери, розвивати позитивні громадські чесноти та гін до творчої праці.

З огляду на те, що національне виховання української молоді повинно спертися в першій мірі на знанні української літературної мови та предметів українознавства (історії, географії та народнього мистецтва), Перший Український Педагогічний Конгрес ухвалює основні тези:

а) в справі навчання української мови:

1. Українська молодь повинна вчитися й виховуватися в своїй рідній, українській мові.

2. Українська мова, починаючи від установи дошкільного виховання до 4-го року науки в початковій школі включно, є осереднім предметом навчання й виховання, від 5-го року науки в початковій школі цим осереднім предметом стають усі предмети українознавства: література, історія, географія та народне мистецтво.

3. У середніх школах різних типів, нижчих і вищих, та в усіх установах позашкільного виховання осереднім предметом навчання й виховання стає духовна й матеріальна культура українського народу в синтетичному охопленні.

В. СУСПІЛЬНЕ ВИХОВАННЯ:

1. Перший Український Педагогічний Конгрес, призначаючи в цілості виховання молодого покоління велику вагу доцільному плеканню характерів, висказується, що виховна практика повинна подбати про визначення тих поодиноких рис особовости, бо їх розвиток є побажаний з оглядів національних, загальнокультурних і суспільних. Треба подбати про такий конкретний плян виховання, що вможливував би актуальну вправу в набуванні зазначених рис та перевіряв би виховні досягнення.

2. Перший Український Педагогічний Конгрес стверджує, що розвиткова тенденція теперішньої доби домагається від виховників української молоді, щоб розбуджували й плекали в неї ті психічні диспозиції, які є основою зовнішньої активності людини.

3. Перший Український Педагогічний Конгрес вважає далші студії над характером духовности українського народу за важливу справу для практичної педагогіки й закликає вчених-дослідників психіки українського народу, щоб присвятили цьому питанню особливу увагу.

Г. ГОСПОДАРСЬКЕ ВИХОВАННЯ

Повне національне виховання в усіх ступнях, категоріях і щаблях шкільних і виховних установ потребує господарського наставлення й вони є одним із основних програмових елементів. Тому освіту вчителства повинно заокруглювати також знання економічних і господарських наук.

З метою скорішої реалізації клича господарського наставлення в шкільному вихованні й навчанні Перший Педагогічний Конгрес:

А. Стверджує, що плянова розбудова хліборобського шкільництва є необхідною умовою піднесення культурного й господарського рівня нашого села та національного зміцнення основи нації – селянства.

Тому Перший Педагогічний Конгрес вважає доцільним:

1) поширити Комісію для фахового шкільництва при «Рідній Школі» Секцією хліборобського шкільництва та покликати окремих референтів для фахового й хліборобського шкільництва;

2) розбудовою українського хліборобського шкільництва зацікавити широкі круги наших хліборобів, створити в назначених місцях, чи округах районів комісії, зложені з представників місцевих або районних установ, що підготовляли б, у порозумінні з центром, пляни поодиноких шкіл та переводили б їх у життя;

3) для урухомлення українських хліборобських шкіл ужити тих земельних фондів, що досі є в руках українських народних установ, але не використані, як треба;

4) навчання української молоді в чужій мові може зачинатися не раніше як у третьому році науки в початковій школі.

З метою поступового здійснювання ухвалених тез, Перший Український Педагогічний Конгрес приймає такі постанови:

а) Головна Управа «Рідної Школи» поробить потрібні заходи, щоб навчання української мови дало повну синтезу українського духа;

б) Головна Управа «Рідної Школи» поробить у відповідних шкільних властей заходи в тому напрямі, щоб негайно створити Комісію для складання й ап-

робати шкільних українських підручників. У склад цієї Комісії повинні ввійти представники Наукового Тов-а ім. Шевченка, «Рідної Школи», Взаємної Помочі Українського Вчительства й Учительської Громади;

в) Головна Управа «Рідної Школи» повинна:

– видати серії найменше 100 рефератів для бурсаків і селянського доросту з усіх ділянок українознавства – історії, географії та історії літератури й українського мистецтва;

– видати галерії портретів історичних діячів культури українського народу;

– видати виїмки з літописів та билин державної України в перекладах на живу мову, як основне джерело для плекання серед молоді традиції державности;

г) Головна Управа «Рідної Школи» повинна створити центральний видавничий фонд, щоб видати книжки із усіх ділянок українознавства для школи й молоді – та заохочувати поетів, письменників-популяризаторів знання, щоб у своїй літературній праці взяли під увагу потреби школи й молоді та своїми творами причинилися до суцільного виховання молоді;

г) Головна Управа «Рідної Школи» вживе всіх заходів у відповідних шкільних властей, щоб допустили українські діточі журнали до всіх шкіл, де вчиться українська молодь;

д) Головна Управа «Рідної Школи» постарається вихіснувати всі засоби (з'їзди, конференції, статті, видавництва і т. д.), щоб допомогти українському вчителству виконувати його обов'язки й завдання в ділянці національного виховання;

е) Головна Управа «Рідної Школи», в порозумінні з іншим українськими установами, зверне спеціальну увагу на популяризацію українського письменства серед доросту;

б) в справі навчання історії й географії:

1) Український Педагогічний Конгрес висказує погляд, що самостійне навчання історії й географії України, а не тільки в залежності від історії й географії Польщі, є педагогічною необхідністю для культурного розвитку українського народу;

2) з огляду на теперішні відносини в школах, Конгрес зазначає, що навчання історії та географії повинно відбуватися в українській мові;

3) частину фондів, що їх на цілі шкільництва дає українське село, ужити на розбудову українського хліборобського шкільництва;

4) українському вчителству пильно зацікавитися нашим господарським життям і співділати в його розбудові виховуванням для нього суспільно й фахово високоартісних працівників;

5) наблизити нашу школу до потреб нашого господарського життя.

Б. Конгрес завважає, що хліборобське шкільництво є для українського народу необхідною частиною всієї мережі нашого шкільництва, а зокрема нашого фахового шкільництва. Тому потребує:

1) виховувати в молоді ті прикмети характеру, що саме збільшують господарську життєздатність людини;

2) видвигати ширше господарську освіту в усіх загально-освітніх школах;

3) поборювати дотеперішній культ бюрової праці та збільшувати наплив молоді до державних і приватних фахових шкіл та до торгівлі й ремесла;

4) при переході з одної до другої категорії шкіл користати щедро з Порадні для вибору звання при «Рідній Школі»;

5) розбудовувати існуючі й основувати нові українські фахові школи;

6) перемінити частину загально-освітніх гімназій на фахові;

7) піддержувати існуючі ремісничі бурси й творити нові;

8) для поповнення економічної освіти нашого вчительства видати підручник із загальними економічними відомостями, вказівками на потреби нашої нації в економічній ділянці та на можливості їх реалізації;

9) звернутися до проводу наших кооперативних організацій, щоб допоміг «Рідній Школі» встановити ревізора й інструктора шкільних кооператив;

10) оцінюючи велику виховну роль навчання кооперації у школах, Конгрес із признанням вітає заведення цього навчання у більшості шкіл «Р. Ш.» та визнає решту шкільних заведень піти їх слідами.

11) Конгрес вважає доцільним: завести у всіх школах правдиві учнівські кооперативи (крамничі й щадничі) та закликає до цього всі школи, де виховується українська молодь;

вивінувати існуючі й ново закладені українські фахові школи в наукове приладдя й відповідні домівки;

створити спеціальну кредитову організацію, що допомагала б абсолювентам українських фахових шкіл довгоречинцевими позичками основувати власні верстати праці та вказувала б їм відповідні місця їх праці.

Г. МИСТЕЦЬКЕ ВИХОВАННЯ

Перший Український Педагогічний Конгрес визнає мистецтво, а зокрема українське національне мистецтво: спів, музику і плястику, одним із основних програмових елементів повного національного виховання й доручає всім школам і виховним установам із українською мовою навчання в пляни виховання всіх шаблів шкільних і виховних установ увести науку співу, музики й народньої плястики. Тим чином підносить Педагогічний Конгрес національне мистецтво до значіння суспільно-культурного постуляту.

З уваги на цю тезу, Перший Український Педагогічний Конгрес стверджує, що масового мистецького виховання не здійснять окремі установи; масове музичне виховання може реалізувати скоординована діяльність фахово-музичних, шкільних, просвітянських, церковних та інших національних інституцій.

Щоб здійснити ступнево тези мистецького виховання, Перший Український Педагогічний Конгрес вважає потрібним:

а) в справі музичного виховання:

– поповнити кадри фахових учителів музики і співу для поодиноких типів, категорій і шаблів шкіл;

– придбати відповідну кількість доступних видань популярної музичної літератури, головню ж для шкільних, сільських церковних і товариських хорів та оркестр;

– зацікавити цією справою наших музиків-компоністів, щоб вони побіч своїх високо-мистецьких творів, призначених для вибранців, давали ще й твори популярної літератури, оперті на народніх мотивах у національному характері;

- звернути увагу нашим музикам-педагогам, щоб вони при науці вокального й інструментального мистецтва хіснувалися найбільше вартними зразками української музичної творчості;

- порадити всім управам і педагогічним радам, щоб навчання музики й співу поставили в своїх школах на належній педагогічній і мистецькій висоті;

- порадити управам поодиноких шкіл, щоб нав'язували по змозі співпрацю з фаховими музичними школами;

- звернути увагу шкільним властям (головно Управі «Рідної Школи»), щоб навчання музики й співу передавати в руки кваліфікованих учителів, а якщо їх нема, щоб улаштували для вчительства підготовчі курси;

- порадити шкільним властям, а в першій мірі Головній Управі «Рідної Школи», щоб при Видавничій і Шкільній Комісії створила спеціальну Комісію, яка видала б відповідну музичну літературу для шкіл та керувала б педагогічною сторінкою музичного виховання молоді;

- дбати про те, щоб у репертуар шкільного навчання музики й співу входили твори української творчості всіх часів;

- плекати в молоді культ звуку взагалі, починаючи від щоденної розговірної мови й поведінки, аж до обов'язкового культу звуковості в курсах дикції і декламації – як вступну помічну підготовку до вмузикальнення молоді.

б) в справі мистецького виховання в ділянці національної плястики

1) В методах шкільного навчання:

- широко хіснутися аналітичною й конструктивною методою;

- налагодити контакт між навчанням рисунків і ручних праць, або об'єднати науку цих двох предметів;

- використовувати в навчанні виробничі процеси й ужиткове мистецтво (промислове, й народне мистецтво);

- плекати теоретичне й показове навчання історії плястичного мистецтва (ознайомлення з історичними стилями, одвідування музеїв, архітектурних пам'яток, мистецьких виставок);

2) у видавничій діяльності придбати:

а) для установ дошкільного виховання:

- статті й огляди з плястичного мистецтва, спеціально вжиткового для дитячих часописів;

- додатки із зразками ручних праць для дітей у часописах для молоді й дітей;

- підручники ручних праць для дітей;

б) для установ шкільного й позашкільного виховання:

- доступні для молоді підручники історії українського й всесвітнього мистецтва (або стилістики) із спеціальною увагою до вжиткового мистецтва;

- видання шкільних підручників рисунків і ручних праць для (а) учнів і (б) учителів із спеціальною увагою до українського народного мистецтва;

- видання позашкільних підручників рисунків, ручних праць, ремісничих виробів для дітей, юнаків і дорослих;

- видання дитячої енциклопедії із спеціальною увагою до промислу, техніки й ужиткового мистецтва;

- видання української термінології в усіх ділянках ручних праць.

Д. ДУХОВЕ, ГІГІЄНІЧНЕ Й ФІЗИЧНЕ ВИХОВАННЯ

Перший Український Педагогічний Конгрес стверджує, що:

- 1) духове виховання української молоді повинно спиратися на наукових основах індивідуальної та збірної психології українського народу;
- 2) потреба практичного гігієнічного виховання є безумовною необхідністю суцільного виховання української молоді;
- 3) практичне фізичне виховання є одним із основних елементів загального гармонійного виховання;
- 4) виховання української молоді в спортових організаціях із лицарськобоявим наставленням повинно бути короною повного фізичного виховання.

Щоб реалізувати ступнево ухвалені тези, Перший Український Педагогічний Конгрес вважає потрібним:

а) в справі духового виховання:

- 1) завести в усіх школах і клясах індивідуальні карти; в них записували б учителі завважені характеристичні риси своїх учнів;
- 2) впровадити обов'язковий іспит психотехнічний для тих учнів, що переходять із народних до середніх шкіл, і з середніх до вищих, щоб перевірити правильність вибору школи або звання;
- 3) завести для шкіл «Р. Ш.» інституцію шкільного психолога, щоб досліджувати психіку української дитини та покласти основи під будову нової життєздатної української школи;
- 4) встановити при Українській Порадні для вибору звання більше психотехніків, що виїздили би на провінцію й переводили б на місцях психотехнічні досліді;
- 5) влаштовувати окремі курси для ближчого познайомлення українського вчительства з головними питаннями експериментальної психології;
- 6) започаткувати при Головній Управі «Рідної Школи» правильне виховування аномальних дітей української народности;

б) в справі гігієнічного виховання:

- 1) ввести в програми шкільного навчання гігієну, як рівновартний предмет науки;
- 2) підготувати кадри вчителів гігієни й придбати шкільних лікарів-гігієністів;
- 3) почати гігієнічне виховання в родинях через установи «Батьківських Кружків», поглибити його й зміцнити в дошкіллях; в народніх, середніх і фахових школах навчати основ гігієни за випрацьованими програмами;
- 4) в останніх клясах нижчих та вищих щаблів жіночої середньої школи навчати молодь обов'язково плекання немовлят і малих дітей;
- 5) улаштовувати по селах курси домашнього господарства й гігієни під проводом кваліфікованих осіб;
- 6) зміцнювати в громадянстві переконання, що протиалькогольне й протинікотинне виховання шкільної молоді є одним із дуже важних засобів для її духового, фізичного й етичного морального розвитку; тому треба, щоб наші виховні, освітні й професійні організації звернули на цю ділянку виховання особливу увагу та вперто реалізували її практично;

7) звернутися з зазивом до загалу українського вчительства, щоб воно надалі солідарно зміцнювало в собі свідомість, що як у своїх областях виховання, так і в ділянці гігієни, найважливішим засобом пропаганди є власний приклад;

8) улаштовувати для вчительства вичинні службі доповняючі курси з ділянки гігієни;

в) у справі фізичного виховання:

1) створити при Головній Управі «Рідної Школи», в порозумінні з нашими уладами, що займаються спортом і руханкою, одноцілий нагляд над напрямом нашого фізичного виховання молоді;

2) вжити всіх засобів, щоб зацікавити ширше громадянство значінням фізичного виховання;

3) обмірковувати в порозумінні з організованим ширшим громадянством засоби, щоб дати молоді потрібні уладження й заохотити її до плекання всебічних фізичних вправ;

4) вплинути на старше громадянство, щоб воно, доцінюючи вагу літніх осель і таборів для молоді, якнайчастіше користало з них для добра своїх дітей;

5) влаштовувати під проводом «Рідної Школи» річні межишкільні змагання в усіх доступних і дозволених молоді спортах і грах, щоб дати їй можливість виявити на зовні свій боевий гін;

6) вжити заходів у відповідних властей, щоб командування (накази) при фізичних вправах у школах для української молоді відбувалися в українській мові.

Е. ШКІЛЬНА ПОЛІТИКА

1. Верховний політичний провід українського народу в Польщі повинен змагати до того, щоб добути українському народові відповідну кількість шкіл усіх категорій, типів і щаблів, починаючи з установ дошкільного виховання, аж до університету і шкіл академічного ступня, згідно з чисельним станом українського народу та виховно-освітніми його потребами.

2. Перший Український Педагогічний З'їзд взиває верховний політичний провід, щоб доложив усіх зусиль уможливити українським школам усіх категорій, типів і щаблів і тим українським школам, де вчать українські діти, нормальний доплив потрібної кількості кваліфікованого вчительства української народности.

3. П. У. П. К. стверджує, що власні українські високі школи є необхідні для повного культурного розвитку українського народу в польській державі й для того поручає найвишій українській науковій установі у Польщі Науковому Т-ву ім. Шевченка у Львові поробити всі потрібні заходи для негайного заснування високих українських шкіл – зокрема університету і хліборобсько-економічної академії.

4. П. У. П. Конгрес ставить домагання до всіх українських культ.-освітніх установ, до українського парляментарного проводу та до українського зорганізованого громадянства, вжити всіх зусиль у тому напрямі, щоб вибороти для українського народу в Польщі право самому дбати про виховання своєї шкільної молоді, зокрема, щоб тим вихованням кермувала окрема правно зорганізована українська автономна шкільна влада.

5. П. У. П. Конгрес взиває все українство прийняти одне гасло «Р. Ш». для всіх українських земель та української еміграції для реалізації ідей українсько-

го національного виховання та прийняти в виховній практиці одноцільний провід «Рідної Школи».

6. П. У. П. Конгрес висловлюється проти втягання шкільної молоді в які-небудь політичні організації.

7. П. У. П. Конгрес прохає Головну Управу «Рідної Школи» подбати про затвердження наукових програм для українських народніх і середніх шкіл, про навчання української мови, історії, географії та предметів мистецького і фізичного виховання, предложених у 1933 році Міністерству Освіти і Кураторії Л. Ш. О. професійними організаціями українського вчительства (В. П. У. В., й У. гр.).

8. Двомовність (утраквізм) у шкільному вихованні й навчанні вважає П. У. П. К. з наукового погляду недоречною, з педагогічного – шкідливою, а на наших етнографічних землях засобом денационалізації українського населення і тому домагається скасування двомовности в усіх школах і установах, де виховується українська молодь.

9. П. У. П. Конгрес домагається від компетентних чиновників скасування перепон у розбудові українського приватного шкільництва та виховно-освітніх установ.

10. П. У. П. Конгрес домагається допущення українських виховних, освітніх і господарських установ до організації дошкільного й позашкільного виховання, доповнюючої освіти та домашнього навчання.

11. П. У. П. Конгрес взиває Гол. Управу «Р. Ш.», Українське Товариство Опіки над Молоддю та Українську Парляментарну Репрезентацію доложити всіх зусиль, щоб влада привернула для української молоді скавтову організацію «Пласт» на давніх основах, усталених Українським Товариством Охорони Дітей і Опіки над Молоддю.

12. Вважаючи пресу могутнім засобом пропаганди в сучасній добі, звертається П. У. П. К. з зазивом до української преси, щоб присвятила справам виховання більше уваги та вияснила широким кругам українського громадянства важливу суспільну функцію виховання.

13. П. У. П. К. взиває покликати до цього громадські українські установи, поширити акцію в напрямі втримання існуючих уже бурс, інтернатів і харчівень та основування нових не тільки для середнього й фахового шкільництва, але також і для вище-ступневого народнього.

14. П. У. П. К. взиває Головну Управу «Р. Ш.», ввійти в порозуміння з усіма власниками приватних українських шкіл задля узгіднення шкільної сітки під оглядом доцільного територіяльного розміщення шкіл потрібної пропорційності категорій і типів та відхилення непотрібної конкуренції.

ВНЕСЕННЯ

1. П. У. П. Конгрес покликає Кодифікаційну Комісію в складі Президії З'їзду, Президії секцій і референтів для остаточної редакції винесених ухвал перед їх прилюдним оголошенням.

2. Перший Український Педагогічний Конгрес уповажнює Головну Управу «Рідної Школи» зложити Виконавчу Комісію при тій Управі для розгляду й переведення в життя тих ухвал. □

Федір Погребенник

«Верховино, світку ти наш...»

(Тисяча автографів, серед них чимало
унікальних, в одній рукописній книзі)

На Гуцульщині є кілька культурних центрів, де постало багато пам'яток нашого письменства. Серед них на першому місці стоїть, безумовно, славетна Криворівня: тут тривалий час жили і творили І. Франко, М. Грушевський, В. Гнатюк, Г. Хоткевич, А. Крушельницький, М. Кічура, О. Олесь; з буковинської сторони приїжджав новеліст Д. Харов'юк. Усі вони більшою чи меншою мірою залишили помітний слід у літературі й науці, відобразили життя і побут, традиції і звичаї гуцулів – частини українського народу. Це українські Атени в Карпатах. Але не єдині. Завдяки Лесі Українці, тому ж І. Франкові, К. Квітці багатьма сторінками вкарбувалося в історію верховинське селище Буркут, де було животворяще лікувальне джерело, що й зараз дарує нам мінеральну воду. Різьбярями славний Яворів. Сюди свого часу замандрував О. Кониський, якому належить поема «Гуцул».

Теофіл Кисілевський

Тривалий час ми не знали, що й старовинне поселення Жаб'є, тепер Верховина, давало гостинний притулок багатьом культурним діячам-туристам, які в пошуках краси, бажаючи пізнати цей край, його волелюбних мешканців, прямували до столиці Гуцульщини, а далі на легендарну довбушівсько-повстанську Говерлу – найвищу гору Карпат. Хто б міг подумати, що збереглася надзвичайно цікава пам'ятка з історії Жаб'я – записна книжка мандрівників, які по дорозі на Говерлу, чи повертаючись з Говерли, в погоду й негоду мали гостинний притулок у директора школи села Жаб'є (присілок Ільці) Т. Кисілевського. Він по-батьківськи приймав (разом зі своєю дружиною) знайомих і незнайомих мандрівників-вагабундів: давав їхнім натомленим ногам спочинок, а зголоднілим шлункам поживу. Подумати тільки: не одного літа тут ночувало одночасно й по двадцять туристів-прогульковців: набиралися сил для дальшої мандрівки. І до всіх цих, переважно незнайомих людей – і не тільки українців, але й поляків, німців – господар виявляв однакову гостинність, переймався їхніми клопотами. Бувало, турист відпочиває, а господар несе його порвані під час подорожі черевики до шевця, щоб полагодити їх.

Пропам'ятна книга Туристів

Які гостини в домі бл. п. Теофіла
Кисілевського управителя народ-
ної школи в Жадю-Тльці повіту
Косівського від р. 1904.

Ою книгу передаю музеєві
ім. о. Йосафата Кобинського в Коломиї
Місничий півний д. 5. червня 1989
о. Тодіан Кисілевський
зр. ві парох.

«Пропам'ятна книга туристів...» (1904), титульна сторінка.

Таким був довголітній директор школи Теофіль Кисілевський, якого ласково називали Дзядзьо. Сорок три роки він директорував у Жаб'юму під Говерлою, покинувши білий світ на 87 році життя – 6 травня 1937 року, залишивши сотні учнів, яких навчав шанувати землю рідну, свою культуру, свій народ. Чимало з них пішли в Українські Січові Стрільці, брали участь в антипольському повстанні, що вибухнуло в цьому краї на початку 1920 років.

Виявлений нами документ – «Пропам'ятна книга туристів, які гостили в домі» бл[аженої] п[ам'яті] Теофіля Кисілевського, управителя народної школи в Жаб'ю-Ільці, повіту Косівського від р[оку] 1904» – важливий документ до історії та культури Гуцульщини, розвитку школи і просвіти в цьому краю, який засвідчує зародження і поширення туризму, що в післявоєнний час на цьому терені набрав організованих форм, патріотично-національного характеру. Маю на увазі «Пласт», «Луг» та інші спортивні товариства, з якими пов'язаний молодіжний рух. На Прикарпатті вже у 1880 роках зародилася ідея мандрів по рідному краю, через Львів–Карпати пролягла мандрівка студентської молоді, організована Іваном Франком 1884 року, згодом коломийська студентська молодь на чолі з Іваном Плешканом, автором написаної з цієї нагоди пісні «Раз-два, вперед, хлопці, ми мандрівники», вирушила в похід у гуцульські гори. Причому це були не просто мандри, а продумані культурно-освітні заходи з виразною політично-патріотичною основою. Згадана книжка записів відбиває як групові, так і індивідуальні походи в Карпати до заповітної мети всіх мандрівників – Говерли, де «верхи гір сягають зір».

«Пропам'ятну книгу», що зберігалася в Т. Кисілевського, після його смерти син Юліян Кисілевський, греко-католицький священик у селі Хлібичині, передав на зберігання в музей Гуцульського народного мистецтва ім. Йосафата Кобринського. Згодом стало небезпечним зберігати цю книгу в державному архіві, і її передали на сховок родині, в якій вона, досі недосліджена, нерозшифрована, перебувала тяжкі часи. Вивчення численних записів, стислих, лаконічних і розлогих, з поданням маршрутів, переживань мандрівників, різних пригод подорожуючих, з докладною паспортизацією маршрутів, з вказівкою адрес тих, хто забрів у Карпати, з розкриттям їхніх думок і почуттів, дає змогу стверджувати: українські Карпати з Говерлою гартували не лише тіло, але й дух молодого покоління, і не лише його. Вони були одним з національно-патріотичних чинників, які об'єднували українських туристів з різних частин України, давали силу і надхнення, радували серце і душу своїм легендарним минулим, животворящою красою – сонячними полонинами, стрімкими потоками, лісами-пралісами, сердечністю гуцулів.

За розлогим столом, на якому стоїть перше видання твору С. Вінченса «На високій полонині» (1936), перевидання капітального твору В. Шухевича «Гуцульщина» (вийшов у світ тільки перший том), німецькомовна монографія Р. Кайндля «Гуцули», перегортаю «Пропам'ятну книгу», що гуртом творилася в Жаб'юму з ініціативи директора школи Т. Кисілевського багато десятиліть тому з участю всіх туристів, які потрапили сюди, на Черемош, у гостинну оселю освітянина-патріота, і не могли не залишити в ній часточку своєї душі.

Боже ж мій! Скільки тут записів, подяк за щедру гостину, скільки освідчень у любові до карпатських верховин і низин! Звичайно, мене цікавлять насамперед

імена відомих діячів культури і науки. В очах майорять сотні й сотні підписів – з поясненнями тих, хто тут був, і без них, записів, що зливаються в один похвальний гімн на честь господарів. Видно, що тут уміли приймати гостей, пошанувати тих, хто переступив поріг учительської оселі. Перечитую один раз, другий і третій – перевіряю, чи точно відновив записи-автографи. І радію – стільки імен заслужених, поважних письменників, учених, політичних діячів вдалося відчитати.

Одним з перших у книжці гостей записався студент філософії Московського університету, уродженець Полтавщини, майбутній політичний діяч, історик Дмитро Дорошенко – 7 серпня 1904 р. він разом зі своїми колегами з Києва і Тернополя Димком Добрянським та Юліаном Ситником, у супроводі О. Волянського з Криворіні, побували в Жаб'юму, гостювали в оселі Т. Кисілевського. Того ж року тут залишили свої автографи лікар з Коломиї, знайомий І. Франка і В. Стефаника – В. Кобринський, письменник А. Крушельницький з родиною (з дворічним синком Іваном). У наступному році відпочивали в гуцульському селі над Черемошем той самий А. Крушельницький з дружиною та Олена Гнатюк зі Львова, десятки інших людей. Під 1907 р. знаходимо такий запис: «Прогулька 12-ти ак[адеміків]* хору „Бандурист“ через Ворохту–Говерлу–Шпиці–Гаджіку по чотиродневній ході прибула до Жаб'юго. Тутки прийняв нас вельми щиро вп. п. Кисілевський, за що йому ось тут щиро дякуємо. Жаб'є, 8.VII.1907».

Того ж літа вклонилися директорів народної школи мандрівники з Великої України, серед них відомий адвокат, засновник Революційної української партії М. Міхновський. Від імені туристів з Наддніпрянщини він залишив такий запис:

27.VII.1907 року по важкій подорожі з пригодами на жидівській фірі тішився ласкою й гостинністю високоповажаного пана професора, з подивом оглядав його працю на користь місцевої культури і завзято бавився в круглі з молодіжжю по добрім вже відпочинку влячний турист з Харкова (Україна Слобідська) Микола Міхновський.

Під цим днем висловив подяку Т. Кисілевському й «вельми вдячний лікар ветеринарний з Харкова» О. Степаненко. Серед відвідувачів Т. Кисілевського був і талановитий художник Фотій Красицький з Києва (запис 29.VII.1907), тоді ще учень; професор української гімназії в Перемишлі Северин Зарицький. Він подав маршрут своїх мандрів: «Дня 16 серпня відбули ми прогульку з Ворохти через Кострицьке... до Жаб'я та знайшли відтак вельми гостинний приют в домі високоповажаного панства Кисілевських, за що їм отсим сердечну подяку складаємо» (1907). Знаходили гостинний затишок у Жаб'юму й туристи, які мали притулок у недалекій Криворівні. Так, група «літників-прогульковців» з Криворівні, серед них і Роман Завадович, якому І. Франко, відпочиваючи в цьому селі, диктував деякі свої твори, залишив запис 19.VII.1907 р.

Інколи, серед багатьох незнайомих імен зустрічаєш у «Пропам'ятній книзі» імена такі, що багато говорять, викликають давно забуті враження. Так, під 27 серпня 1907 року серед інших відвідувачів Т. Кисілевського значиться Олеся Моклович, рідна сестра матері моєї дружини. Скільки-то я наслухався оповідей про Л. Моклович, яка 1914 р. була вивезена в Росію, за українство сиділа

*Тобто студентів.

в царській тюрмі, вирвалась з якої у час революції. Згодом вона повернулася на Гуцульщину, була вчителькою в селі Жаб'є-Ільці. Малювала – кілька її картин є в моїй колекції, до речі, серед них і школа.

Українські Карпати важко собі уявити без слобожанина Гната Хоткевича: тут він тривалий час жив, організував свій «Гуцульський театр», написав цілу збірку новель, повістей і драм з гуцульського життя. 31 серпня 1907 року разом з Наталею Хоткевич він гостював у Т. Кисілевського, записав у книзі вражень такі слова: «З великою приємністю згадую миле знайомство і кілька хвилин, проведених в хаті».

Урядовець з Буковини Альфред Будзиновський подав маршрут, яким він пройшов протягом шести днів пішого переходу від Берегомету «через горби Шудрин, Максимець, Ватинарку і Чорну Гору», до «потoku Дзембронка у Дземброню, а звідти через Степанський грунь до устя потоку Бистрець у Чорний Черемош в Жаб'ю, де в домі панства „Нині булисьмо у Дзядзя“», – підписався він у книзі відвідувачів 18.VII.1911 року.

З різних країв стелилася дорога в Карпати, а майже всі вони йшли через оселю Т. Кисілевського; кожен, хто відвідав її – здалека чи зблизька – вважав за свій обов'язок залишити в книзі вражень щирі слова подяки. Тут вписали слова вдячності вчитель зі Станіславова (тепер Івано-Франківськ) Б. Заклинський, студент Харківського технологічного інституту Павло Мокроус, студент-спортсмени, учасники прогулянки «українські наколесники» (велосипедисти), священник Євген Турула (більше відомий як композитор, музичний діяч), поет Володимир Павлусевич, педагог-видавець Микола Матвійчук і сотні інших. Звичайно, треба вміти читати найрізноманітніші почерки, щоб вгадати багато імен, розшифрувати скорочення, ініціали. Скажімо, під закарлючкою-ініціалом Б. Л. прочитати прізвище Богдана Лепкого (запис від 15.VII.1913 року), тут вміщено одну строфу з його вірша «Наші гори» (цикл «В Розтоках»):

Гей, чудові наші гори,
Гей, чудова сторона,
Відживає серце хворе,
Обновляється душа!

І підпис: Жаб'є-Ільця. Отож, подорожуючи Карпатами, не обминув гостинної господи Кисілевських і великий український лірик з Кракова.

Бували й такі випадки, коли туристи-прогульковці не заставали ґазди вдома, як це сталося 2.XI.1913 р. з М. Вахнюком та його товаришами, і вони зафіксували свій стан у такому чотиривірші:

Ой зійшлися всі рахмани
До одної хати,
Не застали ґазди дома –
Стали ґаздувати,

– тобто самі давати собі раду, гоститися.

Не раз збирався у Жаб'ю в Т. Кисілевського з'їзд родини, як то було 1914 року, напередодні Першої світової війни, коли прибули Лев Кисілевський, Софія

Кисілевська, Олена Кисілевська (відома громадсько-культурна діячка, письменниця, а згодом редактор жіночих видань) та інші. Тоді в альбомі з'явився спеціальний запис, прикрашений титульною художньою літерою.

Гортаючи сторінки книги вражень, вдивляючись у сотні автографів, я очима шукав знайомого почерку І. Франка, який влітку майже кожного року відпочивав у недалекій Криворівні, був він тут і на початку Першої світової війни. І от під 27 липня 1914 р. мої очі впізнають почерк І. Франка, який вже тоді не міг писати правою рукою, але тут поставив свій підпис: д-р Франко – німецькою мовою під сентенцією, наведеною по-англійськи. У перекладі вона звучить так: «Я був завжди приємно вражений Вашою гостинністю». Це було останнє перебування І. Франка в Криворівні та Жаб'юму. Згодом він виїхав до Львова, а звідти пішов у засвіти в супроводі численної, оповитої смутком громадськості, Українського Січового Стрілецтва, яке, озброєне не лише рушницями, але й Франковими національно-визвольними ідеями, ішло в бій за вільну Україну.

Через Жаб'є пролягав один із шляхів новобранців, мобілізованих на Першу світову війну. Тривожні часи позначилися й на складі відвідувачів оселі над Черемошем. Але не гасла надія на повернення додому тих, хто йшов на війну, емігрував через Карпати в Угорщину: «Покидаємо рідні сторони з тою повною вірою, що вертатимемо і побачимося як виконавці Заповіту Тараса у вольній, обновленій Україні». Під цими словами – підписи родини Павла Банаха, трохи нижче зафіксовані імена Ірини, Лесі та Олени Гнатюк – членів родини В. Гнатюка, стрільця Гандзі Дмитерко, а через дві сторінки – гуртовий запис українських січових стрільців, що перебували на марші (запис 25.VI.1915 р.). Милою несподіванкою для мене було виявлення на прикінцевих сторінках «Пропам'ятної книги» записів односельців-рожнівчан, які прямували через Жаб'є (та гостювали в Т. Кисілевського) до загонів Українських Січових Стрільців: Сави Никифоряка – учителя академічної гімназії у Львові, Василя Пилип'юка – абсолювента-правника (запис 13 червня 1915 р.), цілої групи стрільців з Рожнова і сусідньої Новоселиці – Михайла Гуцуляка, який пізніше був викладачем гімназії, Василя Юраха, Степана Никифоряка, Тимофія Мацка, Петра Сахра та інших (запис 17 липня 1915 р.). Серед записів цього періоду зустрічаються фрагменти пісень Січових Стрільців («Маширують наші добровольці на кривавий тан / Визволяти братів-українців з московських кайдан»), рядки з віршів О. М[аковея] (поезія «Де ж то подівся господар хати»).

За часів Західно-Української Народної Республіки 1919 р. тут зупинявся член Української Національної Ради д-р Кирило Трильовський, який залишив такий запис: «Третій тиждень свободної Української Держави; що принесе будучність – не знаємо, однак віримо: „Ще не вмерла і не вмере“» (це заключні слова з поеми І. Франка «Великі роковини»).

У 1920 роки гостями оселі над Черемошем стають як туристи попередніх десятиліть, які йдуть, посивілі, місцями молодечих мандрівок, так і нове покоління, яке прагне змужніти фізично, збагатитися духовно на Гуцульщині, що опинилася, як інші західноукраїнські землі, під окупацією пілсудчиків. Залишають свій запис у книзі вражень Теофіль Окуневський – політик і громадсько-культурний діяч і його сестра, піяністка Ольга Окуневська – учениця М. Лисенка в Києві.

100

На споминах наших друзей, перемещенных у В.Н. П.
Директора в переиздании у Рогова до "Сироты Стрижневой"
у Варнавадзе вписали:

Василий Пилипчук

адм. прат.

Григорий Савва
гаст. лист. при фот. и в. акад.
линии у Лово.

Маб-Люд, дня 13. сербна 1915.р.

Собин-ва біжени дня 25. II - 1915
українські кріпачі в перелозі,

Олена Заранець

Михайло

Олена

Дня 15. липня загостили до Вдованого Директора "Сироты Стрижневой"
у Рогова і Новосини до Овального інадають щору подяку за гостин-
ність нашому Подродіви

Григорий Михайло

Мабі Липня 17. липня 1915

Стефан Войко

З Мабі Липня 17. липня 1915

Григорий Михайло

Григорий Василь

Василь Липня

Василь Липня

Григорий Липня

Липня Липня

Липня Михайло

Григорий Липня

Липня Липня

Липня Михайло

Василь Липня

Липня Липня

Липня Михайло

Липня Липня

Липня Липня

Липня Михайло

Сторінка з «Пропам'ятної книги туристів...».

Відвідують оселю родичі Т. Окуневського, його приятелі з довколишніх міст і сіл, зокрема вчителі. У записках знову звучать слова подяки, надія ще не раз побувати в цьому закутку, погостювати в родині Кисілевських. Знову тут як вдома почувують себе прогульковці з Криворівні, Буркута – В. Кобринський, з Коломиї – Оля, Марія, Зеня Гоянюки, Олена Кисілевська, родина Григорцівих та багато інших. Роман Цегельський зі Львова ставить свій підпис під віршем-присвятою оселі та її господарям під Чорногорою, використовуючи вірш «Там, де Чорногора сумно угрів край вітає» поета Казаклинського:

Там, де Чорногора сумно
З боку визирає,
Там, де Ільця з Черемошем
Водицю зливає, –
Там чарівний куток Жаб'я
Д'горі притулився,
В ньому любий вуйцю
З ріднею вселився...

На сторінці 118 «Пропам'ятної книги» під 1927 роком знаходимо кілька цікавих записів мандрівників, які йшли на гору Піп-Іван, Шибене й Буркут або вертали з Чорногори. Серед них – Осип, Ольга і Марія Роздольські. Зауважу, що Осип відомий етнограф і фолклорист, перекладач драм Лесі Українки, новель В. Стефаника німецькою мовою. «Щиро дякуємо високоповажаному панові директорові Кисілевському і високоповажаній пані за мило перебуті в їх домі вакації, найкращі, які ми коли-небудь перебували. Дай, Боже, зустрітися за рік у Ваших гостинних порогах», – такий запис залишили в книзі.

Життя в оселі повнилося туристами й наступні роки, розголос про незвичайну оселю в Жаб'юму над Черемошем, де радо приймають туристів, обдаровують їх гостинністю, поширювався не тільки серед українців, але й серед поляків, які почали їхати в Карпати. Постійно влітку і восени тут бувають близькі Т. Кисілевського, зокрема родина Гоянюків, яка 11.IX.1928 р. записує:

Мається коло себе щироправдивих людей. Які зустрічаються хіба в таких чудових закутках, як Жаб'є, де постійно можна прислухатися до легенького шуму лісів під акомпанімент бурхливого Черемошу, широко відкриваються галереї образів не знаменитих малярів, а божественної природи. Жаль мені – і сумно мені, як звичайно, за всім, що гарне і добре. Але на те нема ради. Треба йти добиватися свого, бо «лиш боротись – значить жить» (з вірша І. Франка «Vivere memento»).

Група молодих туристів з-під Болехова через верхи Яворина, Шавна, Сивуля, Довбушанка, Синяк, пасмо Чорногори від Говерли до Попа-Івана, а далі – вздовж Черемоша добралася до розлогого притулку «опікуна нашої туристики» – Т. Кисілевського – і тут відпочила. У дорозі не зустріли жодного притулку для туристів; «вітер чесав нас, дощ мив, природа стелила нам», – занотували. 22.VIII.1929 року забрів у Жаб'є син Івана Франка – вчитель коломийської гімназії Петро Франко (він був добрим спортсменом). Залишив такий слід у «Пропам'ятній книзі»: «Прегарно відпочив, безмежно зобов'язаний високоповажаному пану директорові за гостину».

Неодноразово набирався сили в туристських походах, слухав спів Черемоша Ярослав Чиж, що побачив багато країн, а найбільше був зачарований Гуцульщиною. 28.VIII.1929 р. він записав свої враження від зустрічей і розмов з господарем хати:

Вже п'ятий раз протягом двадцяти років вписуюсь у цю книгу. Звідки не приїздив би – з Мазурщини, Чехії, зі Львова чи з війни, чи, як тепер, зі Сполучених держав Америки – все нахожу ту саму гостинність і відходжу з тим самим бажанням вернути сюди ще раз. Причина того бажання – це дідो Кисілевський – патріарх української туристики по Чорногорі. Тому й тепер від серця бажаю йому здоров'я і многих, многих літ – щоб було до кого вертати. Ярослав Чиж, редактор «Народної волі». Скрентон. Па, США.

Мали якусь невловиму силу, незбагнений чар довколишня природа, тутешній люд, які манили до себе людей з різних частин України. Великим благородством душі, щедрою гостинністю привертав до себе господар оселі Теофіль Кисілевський. Кожен, хто побував у цих краях, відчув приязність цієї оселі, прагнув знову і знову відпочити, набратися нових сил над Черемошем у Жаб'ю.

Тут знаходили притулок визначні діячі української культури: письменники, художники, політичні діячі, втікачі з царської Росії – учасники революції 1905–1907 рр. Тут, вирушаючи «піднімати червону калину», зупинялися Українські Січові Стрільці, радилися над долею народу члени уряду Західно-Української Народної Республіки; тут збиралися на тиху розмову ті, хто не мирився з польською займанщиною.

Мінялися часи, але не змінювалася доброзичлива, національно-патріотична атмосфера, що панувала в будинку над Черемошем.

По 11 літах я знову в Жаб'ю, – записав 9 серпня 1930 р. вчитель Богдан Заклинський. – Пригадую собі все від 1911 року до 1916. Споминаю 1919 рік – українську державу й румунську окупацію... Скільки змінилося від того часу... Тільки не змінилася шановна родина панства Кисілевських у своїй працьовитості та доброзичливості. Споминаємо усіх знайомих, любуємося красним видом, запахом квітника та овочами в саду. «Черемоше, ти пливи, тільки шкоди не роби». Кожне щастя триває коротко, так і мій побут у Жаб'ю.

Останні записи у «Пропам'ятній книзі» зроблені у вересні 1930 року.

Очевидно, була ще й друга книга за наступні роки, бо важко повірити, що вона не велася до останніх днів життя Т. Кисілевського.

Тим більше, що відомо: туристична база відпочинку тут була й пізніше. Мандрівка слідами гірських походів першої української народної відпочинкової стації в Карпатах дає підставу твердити, що «Пропам'ятна книга», розглянута в цьому документальному нарисі, має важливе історико-культурне значення, заслуговує на перевидання, а Теофіль Кисілевський і його оселя над Черемошем – увіковічнення. □

Григорій Дем'ян

Невтомний дослідник і захисник національної духовости

(До 60-річчя Василя Скуратівського)

Формування світогляду й розквіт творчої праці видатного українського народознавця Василя Скуратівського відбувалися в умовах етноцидної політики Росії на українських землях. Терор не обминув і цієї родини на хуторі Великий Ліс Мединівської сільради Коростенського району на Житомирщині¹, де він 25 жовтня 1939 року прийшов на світ. Батькового брата Гната Скуратівського, вихованця кадетського корпусу й кадрового військовика за національно-патріотичні погляди та відверті незгоди з політикою большевиків щодо селянства, спочатку усунули з армії, а відтак, 28 листопада 1932 року, заарештували. Звинуватили його у створенні національно-селянської організації «Друзі» й засудили на три роки. Повернувшись у рідні краї, він змушений був деякий час переховуватись. Та 12 вересня 1937 року його знову заарештували. За ухвалою «трійки» в Житомирі 8 червня 1938 року Гната Скуратівського розстріляно².

На спостережливого й допитливого юнака не могло не вплинути й те, що недалеко від його родинних місць знаходиться містечко Базар, під яким большевики 22 листопада 1921 року розстріляли 359 старшин і стрільців армії Української Народньої Республіки, які брали участь у Другому Зимовому поході³.

Цілком свіжими були тут згадки й про сміливі рейди шістьох сотень Української Повстанської Армії під командуванням Петра Олійника-«Енея» в жовтні 1943 року, які доходили аж до Дніпра⁴. До того ж, відділи УПА рейдували по Житомирщині й у 1944–1950 роках. Їх метою було підсилення наявних там повстанських сил та пожвавлення ідейно-політичної виховної роботи, поширення правди про національно-визвольний характер боротьби ОУН і УПА, про суть московського імперіялізму. Показово, що робили це вони кожного року⁵. Теплі згадки про зустрічі з бандерівцями зберігали й найближчі родичі Василя Скуратівського, про що він неодноразово розповідав авторові цього матеріалу.

Усе це разом з неповторними народними традиціями та багатющим фолкльором поліщуків виховало в нього не лише стійкі національно-державницькі переконання, але й незламну волю до систематичної і послідовної праці для прискорення відновлення державности України. Якщо уважно переглянути

1 Скуратівський В. Трагедія роду і народу // Берегиня, 1999, число 3 (22), с. 30–48.

2 ——— Названа праця, с. 38, 45, 47.

3 Докл. див.: Омелянович-Павленко М. Зимовий похід. Каліш, 1934; Базар: Збірник Інституту Воєнно-історичного товариства. Каліш, 1932.

4 Семенів З. Рейди УПА та їх значення // До зброї, 1952, вересень, випуск 16 (29).

5 Шанковський Л. Українська Повстанча Армія // Історія Українського війська. 1917–1995 // Упорядкування, передмова Я. Дашкевича. Львів: Вид-во Світ, 1996, с. 532–533.

його публікації, то неважко переконатися, що саме ця ідея була й залишається визначальною як у громадській діяльності, так і в багатющій творчості.

За обсягом друкованих праць з Василем Скуратівським мало хто з народознавців України може зрівнятися. Всіх публікацій зараз у нього близько тисячі, але точної кількості не може назвати й сам автор. На жаль, досі не маємо ні хоча б короткого бібліографічного покажчика його важливіших друкованих праць, а тим більше належно зібраних і впорядкованих відгуків про нього. А вони розпорошені переважно в різних періодичних виданнях, часто навіть районних та міських газетах, і зібрати все це сьогодні непросто. Для початку такої роботи нижче, в підрядкових примітках, називаються бодай деякі з них⁶. Там подаються відгуки читачів на публікації народознавця, часом ґрунтовні рецензії на його книжкові видання, робляться спроби осмислення життєвого шляху вченого.

У юні роки Василь Скуратівський пробував сил і в поезії. Своїм дебютом вважає вірш «Весняне», що був надрукований у місцевій районній газеті 15 червня 1958 року⁷.

Цілує квітку бджілка-трудівниця
І вітер пестить вишень пелюстки.
Схиляють віти квіти до криниці,
Виблискують під променем листки...

Заповзятливо й невтомно вже четверте десятиріччя нагромаджує він народознавчу інформацію з усієї України, записує її від безпосередніх носіїв, розшукує в державних архівах і численних приватних колекціях, вичитує в спеціальній літературі. Немає такої області в Україні, де б він не був і не збирав етнографічних, фолклорних, історико-краєзнавчих, екологічних, літературознавчих, культурологічних та інших матеріалів. Влітку 1988 року він з групою вчених – Степаном Павлюком зі Львова, Павлом Федакою з Ужгороду та Андрієм Шкарбаном з Черкас – проводить перший етап тривалої наукової експедиції «Чумацькими шляхами»⁸. З пізніших заходів такого ж типу не можна не згадати виїзд 1991 року до Дніпропетровської області, в якому взяли участь

6 Янчик Г., Думанецькі М. і С., Гусаренко Т., Гнот А. По бабусині казки, Тато ідуть... та інші // Молодь України, 1984, 20 травня; Зелене полум'я сосни: огляд листів // Молодь України, 1984, 12 січня; Краса земна // Молодь України, 1983, 7 серпня; Павлюк С., Парубій В. Пам'ять родоводу // Ленінська молодь, 1988, 28 червня; Павлюк С. Із життя мого народу // Жовтень, 1988, № 8, с. 119–121; Данилюк А. Де була Протовчанська паланка // Народна творчість та етнографія, № 2, с. 78–80; Дем'ян Г. Весілля без гіркоти // Молодий буковинець, 1986, 19 липня; його ж Просили батько, мати... // Прапор перемоги [Заставна Чернівецької області], 1987, 17 січня; його ж Мудрість людського надбання // Зоря [Яворів Львівської області], 1988, 5 січня; його ж Кожній родині по «Берегині» // Радянський студент [Ужгородський державний університет], 1988, 8 січня; його ж Джерела громадянськості: «Берегиня» Василя Скуратівського представлена на здобуття Державної премії УРСР імені Т. Шевченка // Радянська Буковина, 1989, 28 січня; його ж Талант і невтомність: До 50-річчя з дня народження В. Скуратівського // Червоний прапор [Самбір Львівської області], 1989, 27 жовтня; його ж Традиції народних апостол // Наше слово [Варшава], 1990, 18 лютого; його ж Нашадок Берегині // Культура і життя, 1992, 22 лютого; його ж Пізнаючи традиції народу // Київська правда, 1993, 2 березня.

7 Скуратівський В. Весняне // Радянський Малин, 1958, 15 червня.

8 ——— Чумацькими шляхами // Сільські вісті, 1989, 18 жовтня.

Михайло Глушко, Роман Сілецький, Архип Данилюк, Надія Качалка, Ярина Скуратівська й Андрій Шкарбан. Тоді було обстежено Магдалинівський, Петриківський і Царичанський райони⁹.

Ще більшу кількість досвідчених науковців залучив Василь Скуратівський до наступних народознавчих заходів цього циклу. Особливо цікавить його рідне Полісся. Там у 1993 році під його керівництвом був проведений чи не найбільш представницький і результативний етап експедиції «Чумацькими шляхами». Але найчастіше В. Скуратівський свої наукові подорожі Україною проводить сам.

На цій основі він опрацьовує свої численні публікації. Уже чотири десятиріччя їх несли й несуть мільйонам читачів газети «Літературна Україна», «Молодь України», «Сільські вісті», «Культура і життя», «Друг читача», «Вечірній Київ», «Освіта», «Зірка»; журнали «Народна творчість та етнографія», «Жовтень» (від січня 1990 року виходить під назвою «Дзвін»), «Наука і суспільство», «Київ», «Пам'ятки України», «Рідна природа», «Українська культура», «Берегиня» та інші.

Про часопис «Берегиня» вже можна писати спеціальне монографічне дослідження. Якби Василь Скуратівський тільки те зробив у нашому народознавстві, що заснував і випустив мало не самотужки до середини 1999 року 22 числа цього журналу, то й тоді він назавжди лишився б визначною особистістю в історії української етнографії та фолклористики. Не можна не відзначити й того, що багато матеріалів для «Берегині» пише сам редактор, але радо надає сторінки часопису й для праць інших дослідників, як досвідчених, так і молодих, зокрема Григорія Аркушина, Миколи Бандрівського, Євгена Варди, Михайла Глушка, Зої Гудченко, Віктора Давидюка, Архипа Данилюка, Григорія Дем'яна, Івана Денисюка, Наталі Зубицької, Наталі Карповець, Надії Качалки, Богдана Козярського, Василя Кука, Миколи Мушинки, Степана Павлюка, Михайла Паньківа, Володимира Сергійчука, Лариси Сергійчук, Ярини Скуратівської, Василя Сокола, Галини Стельмашук, Лариси Терлецької... Повний реєстр авторів, які вже встигли виступити тут зі своїми працями, доволі великий.

Збагачують тематику часопису й вагомі публікації про героїчну боротьбу ОУН і УПА в 1940–1960 роках, яку досі фальшували й очорнювали як самі російські історики, так і московські коляборанти, що ними КПСС ущерть заповнила науково-дослідницькі інституції Академії наук УРСР, деканати й катедри вищих шкіл України. Приємно бачити між авторами об'єктивних наукових праць, присвячених цьому найгероїчнішому та наймасовішому визвольному рухові, і самого Василя Скуратівського¹⁰. Невипадково він ще в часи поневолення України так радо подорожував саме по тих місцях, де повстанська боротьба була особливо масовою та завзятою. Сьогодні для допитливого читача, чи взагалі небайдужого українця, не є великою таємницею, що в 1940 роках в окремих округах Волині й Карпат існували повстанські республіки, до яких не відважувалися заходити жодні окупанти. Одна з них мала своїм центром сла-

⁹ Данилюк А. Де була Протовчанська паланка // Народна творчість та етнографія, 1993, № 2, с. 78–80.

¹⁰ Скуратівський В. Історія іменної пісні, або Хто автори народних наспівків // Берегиня, 1998, ч. 3–4 (19), с. 130–137.

ветне гуцульське село Космач, в обороні якого, повстанці зводили великі бої проти німецьких і російських військ¹¹. Василь Скуратівський у 1986 році відвідує його, знайомиться з мешканцями, вивчає історію і традиційну культуру цієї гуцульської перлини, записує інформацію про різьбарство, вишивання, кушнірство та інші види народного мистецтва, шукає і знаходить згадки про перебування і творчу працю в Космачі художника Олекси Новаківського та обдарованих учнів його школи Михайла Мороза, Ольги Плешкан, Григорія Смольського¹²... Відтак у газеті «Молодь України», одній з наймасовіших на той час, друкує ґрунтовний нарис «Село з тридцятьма осілками»¹³, у якому розповідає про духові скарби Космача, висловлює занепокоєння проблемою спадкоємності національних традицій.

«Берегиня» надає свої сторінки й для праці Головнокомандувача УПА та Провідника ОУН на українських землях у 1950–1954 роках Василя Кука¹⁴, а з нагоди його ювілею вміщує обширний науковий нарис про нього¹⁵. Дещо раніше там же опубліковано історико-фолклористичне дослідження «Повстанський генерал „Перебийніс“» з додатком оповідних і пісенних зразків народної творчості про нього¹⁶.

Дуже вагомий внесок у народознавство зробив Василь Скуратівський своїми працями, що надруковані в таких групових монографіях і збірниках книжкового типу, як «Отчий край», «Етнографія Києва і Київщини: Традиції й сучасність», «Наука і культура України», «Полесьє: Матеріальна культура», «Культура і побут населення України», «Древляни». Його фолклорні записи використовують упорядники багатотомного фундаментального академічного видання «Українська народна творчість». Успішно займається вчений і такою трудомісткою науковою діяльністю, як бібліографія¹⁷.

Одначе найважливішими його досягненнями в українському народознавстві є все-таки окремі спеціальні видання.

Лише книг налічується сьогодні в нього півтора десятка. Серед них особливе, етапне місце у творчій біографії автора посідає «Берегиня»¹⁸. Її вихід у світ став визначною подією, можна без перебільшення сказати, подвигом у задушливій атмосфері русифікаційної політики Росії в Україні. Вона своєю суттю була про-

11 Мірчук П. Українська Повстанська Армія. 1942–1952. [Мюнхен:] Сісего, 1953, с. 53–54; Василевський П. – «Вірний». УПА в битві за «Бандерівську столицю» – Космач // Тустань, 1995, 11–16 січня; його ж УПА в битві за Космач // Буковинське віче, 1995, 21 січня.

12 Олекса Новаківський. Альбом. Київ: Вид-во Мистецтво, 1973; Овсійчук В. Олекса Новаківський. Львів: Інститут народознавства НАН України, 1998, 232 с.

13 Скуратівський В. Село з тридцятьма осілками // Молодь України, 1986, 19 лютого.

14 Кук В. Українська мати Дольороза: Героїчна трагедія родини Куків // Берегиня, 1998, ч. 3–4 (19), с. 61–73.

15 Дем'ян Г. Головнокомандувач УПА: До 85-річчя Василя Кука // Берегиня, 1998, ч. 3–4 (19), с. 74–82.

16 Дем'ян Г. Повстанський генерал «Перебийніс» // Берегиня, 1997, ч. 3–4, с. 22–41.

17 Дем'ян Григорій Васильович: Бібліографічний покажчик // Вступна стаття і впорядкування В. Т. Скуратівського. Львів, 1989, 81 с.

18 Скуратівський В. Берегиня: художні оповіді, новели. Київ: Радянський письменник, 1987, 276 с.

тестом проти намірів КПСС знищити всі поневолені народи шляхом прискореного й насильницького формування суловсько-брежнєвської «нової історичної спільноти людей», що насправді означало повне зросійщення. Праця стала одним з духових провісників нового етапу національно-визвольної боротьби кінця 1980–початку 1990 років, який завершився розпадом СРСР і проголошенням незалежності України 24 серпня 1991 року. Для випуску у світ цієї книги авторів довелося подолати значний опір. На щастя, Україна й тоді мала небайдужих до долі нації далеко непоодиноких людей у видавництвах, які й допомогли опублікувати цю книгу.

З наступними вже було легше. Советський режим тоді хитався, втрачав силу. Це відразу позначилося й на видавничій справі. Слідом за «Берегинею» виходить у світ її продовження і доповнення «Посвіт»¹⁹. Далі одна за одною з'являються друком «Погостини»²⁰, «Обереги пам'яті: Народний агрокалендар»²¹, «Покуть»²², «Місяцелік: Український народний календар»²³, «Святвечір: Нариси – дослідження у двох книгах»²⁴, «Вінець: Український народний календар»²⁵, «Дідух: Свята українського народу»²⁶, «Русалії: Книга про духовне зерно українського народу»²⁷ та інші.

Багатогранність зацікавлень ученого дивовижна: народний календар, сімейна обрядовість, роля батька, матері, бабусі та дідуся в житті людини, куми, взаємоповага в родині, дівоча коса у світоглядних поняттях, рідна хата і подвір'я, криниця, вечорниці, звичаєві стосунки між сусідами і громадою, толока, усна словесність у літературі, житлове і господарське будівництво, папірні, млинарство, рибальство, збирання і використання грибів, недооцінювані аспекти лісівництва, ткацтво, вишивка, ковальство, виробництво дьогтю, чумацький побут, пам'ятки історії та культури, заповідники природи, реліктові рослини, проблеми екології, використання лікувальних властивостей дерев, видатні вчені, винахідники, письменники, художники, композитори і співаки, героїчні подвиги наших предків, повстанська боротьба ОУН і УПА, злочини німецьких нацистів і російських комуністів, талановиті майстри народного мистецтва, казкарі, самодіяльні ансамблі, визначні місця України, етнопедагогіка і фолклористика, захист української мови і національних традицій, шкільне краєзнавство, протидія алкоголізму, державні та приватні колекції народознавчих матеріалів тощо. Лише на теми пасічництва Василь Скуратівський опублікував досі понад 60 нарисів, статей, повідомлень і рецензій, якими охопив кілька історичних епох, починаючи від Київської Русі і до нашого часу включно. Підсумковим до-

19 Скуратівський В. Посвіт: художні оповіді, новели. Київ: Вид-во Молодь, 1988, 172 с.

20 ——— Погостини. Київ, 1990.

21 ——— Обереги пам'яті: Народний агрокалендар. Київ: Вид-во Скарбниця, 1992, 105 с.

22 ——— Покуть. Київ: Фірма Довіра, 1992, 234 с.

23 ——— Місяцелік: Український народний календар. Київ: Мистецтво, 1993, 206 с.

24 ——— Святвечір: Нариси-дослідження у двох книгах. Київ: Перлина, 1994. Книга 1, 285 с.; Книга 2, 190 с.

25 ——— Вінець: Український народний календар. Київ: Вид-во УСГА, 1994, 231 с.

26 ——— Дідух: Свята Українського Народу. Київ: Освіта, 1996, 271 с.

27 ——— Русалії: Книга про духовне зерно Українського Народу. Київ: Довіра, 1996, 734 с.

слідженням цієї проблематики стала його книга «Кухоль меду», яка випускається до 60-річчя автора.

Популярний есеїстично-художній виклад народознавчого матеріалу та патріотизм об'єднали дуже велику кількість читачів і шанувальників Василя Скуратівського з усіх вікових і соціальних груп українців, особливо вчителів, учнівської і студентської молоді. Мало не в кожній області та навіть багатьох районах були люди, які десятиріччями збирали і берегли його публікації в періодиці, книжкові видання, систематично використовували їх у сімейному та шкільному вихованні. Радо позичали друзям і знайомим для таких же цілей. Власне на те, тобто на покращання патріотичного виховання молоді, він і розраховував у першу чергу, намагаючись якомога краще прислужитися духовому оздоровленню українського народу.

Він досліджував і популяризував діяльність тих визначних особистостей України, які в минулі й теперішні часи своїм талантом і працею в найрізноманітніших ділянках науки, культури й господарства досягали таких результатів, що заслужено ставали світочами свого народу, здобували шану і визнання чужинців.

Глибоке відчуття невідкладної потреби за допомогою всебічного вивчення, збереження, а часто й відродження народних традицій, оновити в старших і виховати в молодших поколіннях усвідомлення свого кровного зв'язку з предками, бажання спричинитися до ліквідації вірусу безбатченківства стали для В. Скуратівського і покликом душі, й основним змістом життя. Він послідовно виступає на радіо й телебаченні, у газетній і журнальній періодиці, пропагуючи народні традиції, їх глибинну мудрість і красу.

Саме йому вдалося настільки захопити і переконати громадськість України, що вже у вересні 1989 року народознавство було введено на державному рівні до навчальних планів загальноосвітніх шкіл, а у зв'язку з цим і до інститутів та університетів, спочатку факультативно, а де були відповідні умови – як обов'язковий предмет. Такий захід значною мірою сприяв пошвавленню наукової роботи над фундаментальними дослідженнями з етнографії та фолкльористики практично в усій Україні. У вищих школах засновувалися навчально-методичні лабораторії, при загальноосвітніх – створювалися постійні народознавчі виставки музейного типу²⁸. Під впливом його праці на цій ниві Львівське відділення Інституту мистецтвознавства, фолкльору та етнографії 5 лютого 1992 року було реорганізовано в окремий Інститут народознавства Національної академії наук України, написано й видано відповідні підручники²⁹.

З багатьох ініціатив, яким поклав початок Василь Скуратівський, згадаю хоча б одну. Третього листопада 1985 року в газеті «Сільські вісті» він друкує добірку прислів'їв і приказок, які записав у Малинському районі на Житомирщині. Влучна назва публікації «Кожне сільце має своє слівце» з того часу стала популярною рубрикою, під якою понад п'ять років майже щонеділі редакція друку-

28 [Наулко В. І.] Передмова // Культура і побут населення України. Київ: Либідь, 1991, с. 8.

29 Культура і побут населення України. Київ: Либідь, 1991, 230 с.; Українське народознавство // За загальною редакцією д-ра історичних наук С. П. Павлюка, кандидата історичних наук Г. Й. Горинь, д-ра філологічних наук Р. Ф. Кирчіва. Львів: Видавничий центр Фенікс, 1994, 607 с.

вала найцікавіші з надісланих зразків українських паремій, що їх масово надсилали збирачі усної народної творчості з різних областей. Тисячі прислів'їв і приказок у такий спосіб були не тільки врятовані від забуття, але й стали надбанням читачів газети. До їх записування залучено велику кількість людей, які раніше цим не займалися чи й просто не задумувалися над тим. Лише опублікованих таким способом матеріалів набереться на солідну книгу, а їх же надійшло до редакції набагато більше, ніж вона надрукувала. Наведений приклад переконливо показує, як Василь Скуратівський зумів використати офіційне періодичне видання для того, щоб ефективно протидіяти компартійному курсові на зросійщення. Служила цій меті майже кожна його публікація, присвячена національним традиціям і культурі.

У такому ж напрямку три десятиріччя працював Василь Скуратівський і в редакції академічного журналу «Народна творчість та етнографія». На щастя, мав там і прекрасного однодумця – патріота, феноменального знавця української історії, народної та професійної культури, доброзичливого й водночас вимогливого редактора відділу фолклористики Івана Власенка. Через їхні руки і розум пройшли тисячі статей, повідомлень і рецензій з найрізноманітніших питань народознавчих наук. У кожному з таких матеріалів безіменно, а тому й непомітно для читачів, залишали ці редактори часточку своїх знань. Велика заслуга їх обидвох і в тому, що «Народна творчість та етнографія» протягом усіх цих років була й залишається одним з найкращих журналів в Україні. Журнал багато зробив для тихої, але послідовної протидії асиміляційній політиці комуністів. Недарма в ЦК КПУ неодноразово намагалися закрити цей журнал, але їхні наміри стримувало усвідомлення, що такий крок викличе велике обурення значної частини українців у ССРСР та за його кордонами³⁰.

Усіма напрямками своєї діяльності Василь Скуратівський не тільки збагачує наукові надбання України, але й усвідомлено впливає на духове зростання й згуртування нації, утвердження її незалежності, кожним вчинком намагається сприяти подоланню залишків колоніалізму в свідомості людей і зміцненню здобутої надзвичайно дорогою ціною державности. □

³⁰ Докладніше про журнал «Народна творчість та етнографія» див.: Дем'ян Г. Скарбниця народознавчої думки // Шлях Перемоги, 1996, 19 грудня; його ж На сторожі рідної культури // За віпньу України, 1996, 17 грудня.

Володимир Жила

Об'єднання українських письменників «Слово» (1954–1997)

Як видно з віддалі 43 років, Об'єднання письменників «Слово» можна поділити на три характерні своїми особливостями періоди.

Почалося «Слово» на поселеннях у США в умовах не зовсім нової, зате іншої, складнішої та значно гіршої ситуації, ніж це було відразу після закінчення Другої світової війни. Проте обопільне пов'язання національної долі українців на батьківщині й поза нею поклало на організаторів Об'єднання велику відповідальність не творити ризикованої затії, а справжню письменницьку організацію, яка почала б діяти в широкому засягу та збирати розпорошені письменницькі сили.

«Слово» продовжувало й розвивало на поселеннях ідеологію та діяльність європейського Мистецького українського руху (МУР), дарма що на новій статутній базі.

Після попередньої підготовки відбулася в червні 1954 року в Нью-Йорку основоположна нарада українських літераторів і мистців, що мешкали в Нью-Йорку, Філадельфії та околицях. Учасники наради заслухали доповідь Григорія Костюка на тему «Український письменник, його верстат праці й перспективи видання творів». Доповідь викликала широку дискусію, а нарада ухвалила, що «з того дня існує і діє письменницька організація під назвою Об'єднання українських письменників в еміграції „Слово“». Було обрано тимчасову управу Об'єднання у складі Григорія Костюка, Юрія Лавріненка та Докії Гуменної. Головування доручено найбільш активному організаторові, літератору Г. Костюкові. Настрій серед присутніх був піднесений, нарада закінчилася літературно-вокальною програмою.

З того часу Г. Костюк та інші приступили до активної праці, збираючи та організовуючи письменницькі сили. Три роки тривав цей організаційний період.

19 січня 1957 року відбулася друга, ширша нарада, на якій підсумовано організаційну працю, схвалено статут, обрано нову управу, яку очолив Г. Костюк. Учасники наради висловили побажання скликати перший загальноєміграційний з'їзд письменників. У рядах «Слова» вже тоді було понад 90 членів з різних країн поселення. Одним словом, управа Об'єднання виявила надзвичайну активність.

А тепер розглянемо окремо кожен з трьох періодів діяльності «Слова».

I

Перший період тривав 18 років – від 1957 до 1975 року. Це був з кожного погляду й у буквальному розумінні костюківський період.

Бажаний загальноеміграційний з'їзд успішно відбувся 6–7 грудня 1958 року. «Важливість цього з'їзду, – пише Г. Костюк, – була в тому, що це вперше після з'їздів в Європі зустрілися знову трудівники українського мистецького слова з усіх країн українського поселення: США, Канади, Англії, Аргентини, Бразилії, Венесуелі, Австралії, Німеччини та Франції». На з'їзді було заслухано кілька доповідей, між ними найцікавіші на той час: Богдан Кравців – «Сучасна літературна ситуація в Україні», Юрій Лавріненко – «Сучасний етап української еміграційної літератури». Після коротких, але жвавих і наскрізь цікавих дискусій з'їзд обрав нову управу «Слова»: Григорій Костюк – голова, Улас Самчук, Іван Багряний, Юрій Лавріненко, Докія Гуменна, Богдан Кравців, Іван Керницький і Богдан Бойчук – члени управи. Схвалено проєкт звернення українських письменників на еміграції до українських письменників на батьківщині. Цей перший значний документ «Слова» чітко вказує на обопільні завдання України та еміграції – твердо стояти в обороні української культури: «Тому нашим і вашим завданням є всіма силами добиватися такого становища для України, щоб не повторилося, щоб не продовжилося страшне лихоліття української культури. Щоб не було знову довгих реєстрів невинно замучених і вбитих людей, щоб не треба було знову реабілітувати знищених літераторів, мистців і вчених».

Це був хвилюючий голос еміграційної письменницької організації – спонукати українців на батьківщині боротися за своє право на життя, свободу і культуру.

Цей з'їзд дав також поштовх до створення власного друкованого органу у формі неперіодичних збірників. Перший такий збірник літератури, мистецтва, критики й документації під назвою «Слово» з'явився в 1962 році.

За час першого періоду відбулося чотири з'їзди, чотирнадцять новорічних зустрічей та понад сто літературних вечорів і доповідей на різні теми у різних містах та в різних країнах українського поселення.

Важливим актом молодого Об'єднання, що заслуговує уваги, була телеграма від 20 грудня 1954 року до II з'їзду письменників Советського Союзу в Москві:

Висловлюючи своє співчуття письменникам усіх народів ССРСР, що зібралися на свій з'їзд, ми висловили своє побажання, щоб вони спробували на з'їзді вияснити, чому лише з одної української літератури за одне семиріччя 1930 років із 259 письменників зникли 223 письменники? Де вони? Яка їх доля? За що їх викреслено з життя народу?

Висилаючи телеграму, «Слово» не чекало відповіді. Вони лише вважали своїм обов'язком нагадати з'їздові і тим режимним наглядачам над літературою, що «Слово» і вільний світ про це не забувають і ніколи не забудуть.

Об'єднання вже тоді було в контакті з польським Літературним інститутом і з відомим місячником «Культура» в Парижі, з Інститутом жидівської культури та жидівською секцією ПЕН-Клубу в Нью-Йорку; тісний контакт мали також з болгарськими еміграційними письменниками.

Від 1957 року «Слово» мало двох своїх членів в управі американської філії ПЕН-Клубу екзильних письменників. На форумі цього Клубу 1958 року українська делегація влаштувала літературний вечір, присвячений 25-річчю смерті М. Хвильового та його сучасників. Цікаву доповідь виголосив там Ю. Лавріненко.

ко. Ця доповідь пізніше була опублікована в американському збірнику «Culture-Essays» і знайшла широкий відгомін у світовій пресі. «Слово» також тримало зв'язки з міжнародною організацією Amnesty International.

Об'єднання широко співпрацювало з українськими науковими установами: УВАН, НТШ, Українським історичним товариством та Науково-публіцистичним інститутом, зокрема при створенні Енциклопедії українознавства.

Одним словом, Об'єднання мало велике значення як у суспільно-історичному, так і в творчо-ідейному пляні. Найбільшу увагу приділяли наші письменники українській людині в умовах совєтської дійсності. І тут на першому пляні стоїть роман «Ротонда душогубців» Тодося Осьмачки. «Це страхітливий, – пише Г. Костюк, – але мистецьки правдивий образ розп'яття народу нашого в роки сталінської деспотії».

Велику романтичну візію розгорнула перед читачем Докія Гуменна. Вона, вирвавшись зі сталінської доби, поринула на три-чотири тисячоліття в минуле і там, ідучи шляхом дослідника, психолога й спостерігача, шукала вічних джерел нашого національного буття. Її новаторські та оригінальні почини, до речі, ще досі належно не оцінені критикою.

Роман Уласа Самчука «Чого не гоїть вогонь» – один з небагатьох кращих творів на сучасну тему. В той час, коли його останній роман «На твердій землі» ніби завершує певний етап з великої епопеї української людини, що почала свій похід з його першого значного твору «Волинь».

Подібні проблеми, але по-своєму, розглядав також Іван Багряний у романах «Маруся Богуславка» (1957), «Людина біжить над прірвою» (1965). У цих творах автор змалював глибоку віру в людину, в її творчу, братерську, людську душу, витривалу і незрадливу. Про це писали також інші письменники, може, менш помітні на мистецькому обрії. Про них я тут не буду говорити з уваги на обсяг статті.

Підсумовуючи прозову творчість членів Об'єднання, треба сказати, що літературний процес у добу «Слова» дійшов до зрілої рівноваги та що українська проза зробила великий крок уперед.

Юрій Шевельов, говорячи про МУР-івську добу, писав, що «в змаганні між прозаїками й поетами в ту добу перемагали поети». Вони розгорнули глибше і своєрідніше філософське бачення світу та повели активніше шукання нових мистецьких форм і засобів.

Подиву гідну активність виявив Василь Барка. Його «Псалом голубиноного поля» (1958), «Океан» (1959) і «Лірник» (1968) відкрили, у певній мірі, нову ланку не тільки у його творчій біографії, але й в українській еміграційній поезії взагалі. Поруч з ним у поезії посів провідне місце Вадим Лесич. Поет, вибагливий до слова, винахідливий до свіжого нестертого образу, Лесич вніс багато нового в ефонію та розповідно-речитативну форму найновішої нашої поезії.

Пісняр Роман Купчинський видав новий твір «Скоропад». Це цікава поема сатирично-романтичного стилю, написана канонічним ямбічним розміром, але, на жаль, не відкриває якихось нових обріїв у сучасній українській поезії.

Олекса Стефанович цілком несподівано порадував нас 1968 і 1969 років ваговитими циклами поезій, що появилися в «Сучасності». Це була справді поява високого і неповторного звучання.

Палкий історіософ Євген Маланюк видав 1954 року том вибраних своїх поезій, а в наступні роки – три нові збірки: «П'ята симфонія» (1954), «Остання весна» (1959) і «Серпень» (1964). Він важко переживав збайдужіння сучасної людини, зокрема її зматеріалізованість і духовне здрибнення.

Іван Багряний блиснув своєю трагедійною, інвективно-сатиричною та викривальною поемою «Антон Біда – герой труда» (1956), демонструючи свою неабияку силу поета-трибуна.

Відзначаючи тогочасне поетичне надбання Яра Славутича – «Оазу» (1960), помічаємо, що поет продовжував те, що здобув ще в Західній Європі – синтезу форми й мистецького образу. Він зумів виявити свої ліричні почуття. Мета збірки – погасити вибухи духовної «Спраги» (1950), спраги того, що нас мучило на еміграції. Окремим чаром пройняті його збірки «Маєстат» (1962) і «Завойовники прерій» (1968). У них творчість поета – щасливе сполучення глибокої ідейності з доброю мистецькою формою. Могутньо тут звучить кантата «Слава Мазепі», яку поклав на музику М. Фоменко. На великому полотні розписана також його «Полтавська битва», уривок з втраченої поеми «Мазепа», що, крім ліричних відступів, має багаті епічні ознаки. Головна ідея збірки «Завойовники прерій» – нова і дуже важлива для кожної української людини в еміграції: «Україна, – як слушно відзначив Леонід Полтава у рецензії на цю збірку, – є не лише на рідній землі, а й за океаном – вона є там, де є українська людина».

Остап Тарнавський – поет, есеїст, світоглядно близький до Богдана Нижанківського. В останніх своїх двох книжках поезії «Мости» (1956) і «Самотнє дерево» (1960) виявив своє філософічне вникнення у проблеми сучасного світу й людини. Високий інтелектуалізм – наскрізна особливість його поезій.

Олекса Веретенченко, поет тонкого музичного світовідчужання, охопив усю складність нашої трагічної доби.

У цьому ж аспекті пішла поезія вдумливого і суворого майстра Ігоря Качуровського, тонкого лірика Бориса Олександрова, поезія серця і філософсько-етичних роздумів В. Онуфрієнка, вірші Марти Тарнавської, Миколи Щербака...

«Нью-Йоркська група поетів, – пише Г. Костюк, – була свіжим, у всякому разі ферментуючим елементом в ОУП «Слово». Вона була «фактом новим і збуджуючим. З їхньою появою постала проблема «батьків і дітей», традиції і новаторства».

Таким чином, Об'єднання може гордитись і поетичним сектором літератури, який завершив наш перший період багатою, різноманітною палітрою форм, засобів, стилів і напрямів.

Літературна критика у нас була, але її здобутки невеликі: окремі статті, рецензії, замітки. Монографічних досліджень та оглядів, за винятком досліджень Юрія Шереха та «Модерної української поезії» (Філядельфія, 1956) і «Розстріляної музи» (Детройт, 1955) Яра Славутича, наші письменники й поети від літературної критики не дочекались.

На четвертому з'їзді «Слова», що відбувся 28–29 листопада 1970 року в Нью-Йорку, Григорій Костюк прочитав доповідь «З літопису літературного життя в діаспорі: До 15-річчя діяльності Об'єднання українських письменників «Слово» 1954–69». У ній він підсумував працю Об'єднання, вказуючи на його творчі здобутки.

Арешти діячів культури в Україні були широко обговорені на поширеній нараді Об'єднання 17 вересня 1972 року. У цій справі вислано офіційного листа до Президента Америки перед його поїздом до ССРСР з проханням заступитись за українських культурних діячів. З метою привернути увагу в світі до арештів в Україні вислано понад 50 листів англійською і французькою мовами до світових організацій і визначних діячів культури з проханням стати в їх обороні.

Об'єднання провело ряд заходів для видання посмертної спадщини деяких відійшлих членів «Слова». Б. Бойчук підготував видання поезій О. Стефановича, а Святослав Гординський зредагував збірку поезій Оксани Лятуринської, що їх зби́рала і підготувала О. Соловей. За ініціативою д-ра М. Данилюка поставлено пам'ятник на могилі О. Лятуринської у Бавнд-Бруку, а в Мужені заходами Винниченківської комісії УВАН поставлено новий пам'ятник на могилі В. Винниченка. Робилися також заходи для впорядкування могил А. Любченка та А. Коломийця. Відділ «Слова» в Канаді під проводом Ю. Стефаніка перебрав видання п'ятого і наступних збірників. Тоді ж видано «Антологію української поезії в Канаді, 1898–1972», яку склав Яр Славутич.

Протягом першого періоду праця Об'єднання виявлялася у двох аспектах: організаційному і творчому. Голова Г. Костюк виконав велику працю в усіх ланках діяльності «Слова». Вдячні члени Об'єднання 1972 року широко відсвяткували ювілейну зустріч 70-річчя від дня народження і 45-річчя літературно-наукової праці свого голови. На з'їзді «Слова» в 1975 році Г. Костюк, вважаючи, що він виконав своє завдання як голова, попросив звільнити його від цього відповідального обов'язку, щоб він міг віддати всі сили і знання літературі й науці. Однак його співпраця з Об'єднанням ніколи не обривалася.

З'їзд виконав його бажання та обрав головою секретаря Об'єднання Остапа Тарнавського. Так закінчився перший період діяльності «Слова».

II

1982 рік записався в літописі Об'єднання важливою подією. Від 11 до 13 червня проходив у Торонто шостий з'їзд Об'єднання, на який прибуло 70 українських письменників з різних міст Америки, Канади, Європи та Австралії. Це був незабутній з'їзд зустрічей, широкого обміну думками і планами на майбутнє. Усе проходило на високому професійному рівні. З'їзд заманіфестував свій тісний зв'язок з літературним процесом в Україні, гостро протестуючи проти переслідування своїх колег по перу на рідних землях. На з'їзді обрано президію Об'єднання (попередньо вживалося слово управа): Григорій Костюк – почесний голова, Остап Тарнавський – голова, Юрій Стефанік – заступник голови і голова Канадського відділу «Слова», Святослав Гординський – заступник голови і голова Американського відділу «Слова», Юрій Бойко – заступник голови та уповноважений на Європу, Дмитро Нитченко – заступник голови та уповноважений на Австралію, Осип Зінкевич – секретар, Уляна Старосольська – касир, Богдан Бойчук, Докія Гуменна, Іван Керницький, Олександра Копач, Олекса Розмай (Веретенченко), Богдан Рубчак, Улас Самчук і Данило Струк – члени президії. Контрольна комісія: Іван Смолій, Іван Коро-

вицький, Іван Боднарчук. На з'їзді багато уваги присвячено збірникові «Слово» з уваги на двадцятиріччя його появи. Зібрані були задоволені, що збірники гідно репрезентували Об'єднання і користуються авторитетом серед читачів. Того ж року відзначено 80-річчя Григорія Костюка, довголітнього і почесного голови та першого редактора збірників «Слово».

Уже після шостого з'їзду відійшов у вічність член-засновник «Слова» і постійний довголітній член президії Об'єднання поет Вадим Лесич.

У 1983 році з'явилася на сторінках «Ethnic Forum» 17-сторінкова стаття Володимира Жили «Recent Development of Ukrainian Letters in the United States». На статтю відгукнувся новий голова Об'єднання, який писав авторові (лист, 13 листопада 1983 року):

Щиро дякую Вам і разом з тим вітаю Вас з цим великим успіхом. Всі наші літератори повинні бути Вам вдячні, що Ви популяризуєте їхню працю в англomовному виданні, тим самим доносите про це для загального читача. Ваша праця інформує дуже точно і вичерпно про наше літературне життя на цій новій землі нашого поселення. Я розмовляв телефоном з Григорієм Костюком і згадав йому про Вашу працю, і він також похвально про неї висловився.

У листопаді того ж року голова Об'єднання О. Тарнавський був учасником конференції «DP Experience», що відбувалася в Торонто. Там було багато доповідей. Були повідомлення про літературу періоду «життя в таборах».

Не можна не згадати скандалу, що трапився при виготовленні антології коротких оповідань авторів, що пишуть менше відомими мовами. Видання виготовив ПЕН, а видати його мало ЮНЕСКО. Представники Советського Союзу, що мали великий вплив у цій міжнародній установі, вилучили з антології три оповідання авторів-емігрантів. Міжнародний ПЕН чомусь спершу не протиставився цій «виласці» наших недругів, але скоро на міжнародній конференції ПЕН заперестували проти цього і засудили провід ПЕН за потурання советському натискові. Між відкинутими творами було оповідання О. Тарнавського «Вихід у призначення» із збірки «Камінні ступені», що було підготовлене для публікації в антології оповідань європейських авторів, виданій під фірмою ПЕН-ЮНЕСКО. Але цей твір О. Тарнавського там не появився, як і не появилися оповідання двох інших авторів, а про причину цього легко здогадатися, коли взяти до уваги, що ЮНЕСКО було тоді повністю під контролею цензорів советського бльоку.

Щоб дати авторам сатисфакцію за цей пропуск, Асамблея делегатів ПЕН-Клубу в Лондоні вирішила, що пропущені оповідання будуть опубліковані в «Bulletin of Selected Books, issued with assistance of UNESCO». Першим появилося оповідання «Exit to Doom» О. Тарнавського у випуску число 2 за 1982 рік. Це ще один доказ, як трудно було бути еміграційним письменником.

Особливо вирізнявся тоді був також поет Василь Барка. Редактори альманаху «Modern Poetry in Translation» (1983) в Лондоні включили туди твір «Мандрівник» із збірки «Лірник» з біографічними даними поета, згадкою про його важливіші поетичні твори, вказано також його національну приналежність.

Відрадно відзначити, що українська література стала предметом досліджень на університетському форумі. Про це свідчать нові літературознавчі праці англійською

мовою Юрія Луцького та Григорія Грабовича, а також праці Володимира Жили, Богдана Рубчака, Данила Струка та Івана Фізера. Щодо Канадської України, треба відзначити дослідження «Ukrainian Literature in Canada» Яра Славутича у збірнику «A Heritage in Transition» за редакцією Манолія П. Лупула (Торонто, 1982).

Послідовно продовжує літературознавчу працю і невтомний Григорій Костюк, якому завдячуємо виданням творів Володимира Винниченка і Миколи Хвильового. Вийшли також книги зібраних критичних оглядів Юрія Бойка (три томи) та Юрія Стефаника.

У 1983 році відійшов у вічність Ігор Костецький, а в Україні – Микола Бажан, Ірина Вільде та Михайло Стельмах, а 1984 року – Борис Антоненко-Давидович. В еміграції померли Іван Керницький, Гнат Лозенко-Діброва, Лука Луців, Іван Майстренко, Іван Смолій і Марія Струтинська. 9 липня 1987 року Об'єднання втратило одного зі своїх найвидатніших членів – незабутнього Уласа Самчука. Він – один із стовпів нашого літературного процесу ХХ сторіччя, літописець національного побуту від славних років відродження української державности, через дві світові війни й аж до нашого сьогодення. У 1989 році ми пережили ще одну сумну подію – смерть одного з найвидатніших на еміграції подвижників театру Йосипа Гірняка. У 1990 році померли Іван Коровицький, Володимир Янів, Олена Сулима-Блохин (Іванна Чорнобривець), Оксана Керч і Кость Гіммельрайх.

У 1987 році вийшло нове число літературного збірника «Слово». Його почав редагувати Юрій Стефаник, але передчасна смерть не дозволила йому довести справу до успішного кінця. Збірник появився завдяки завершальній праці Олександри Копач, Світлани Кузьменко та Олега Зуєвського.

1988 рік був багатий на важливі події. В Україні наші письменники стали в обороні рідної культури. Їхнє потужне слово зрушило народ, який у цей час перебудови посмілішав в обороні громадських і національних прав.

Члени Об'єднання широко проявили себе статтями і виступами у святкуваннях Тисячоліття Християнства в Україні. Це був рік великого піднесення в народі.

Цього ж року ми привітали у себе поета-дисидента, довголітнього в'язня Миколу Руденка, який разом з дружиною Раїсою прибув у західну діаспору. Президія «Слова» привітала видатного письменника Олеся Гончара з його 70-річчям.

1989 рік – початок нового відродження в Україні. Увесь цей рік ми жили у стані небувалого піднесення та ентузіазму. Подивлялися наших письменників в Україні, які стали у перший ряд боротьби за права українського народу, за мову і культуру, за право на самостійне життя. В Україні пробудилося тоді зацікавлення життям українців у діаспорі, їхніми культурними надбаннями і творчістю письменників на еміграції. 54 конгрес Міжнародного ПЕН у Торонто – Монреалі привітав новоутворений Український ПЕН у Києві.

Цей рік був щасливим також для нашого довголітнього голови Об'єднання Григорія Костюка, якому присуджено еміграційну літературну нагороду Антоновичів. Поета і мистця Святослава Гординського проголошено українцем року і вшановано великим бенкетом.

25–27 травня 1990 року в Торонто відбувся сьомий світовий з'їзд «Слова». На запрошення президії Об'єднання прибули чотири делегати від Співки письменників України: Олег Микитенко – перекладач, головний редактор журналу

«Всесвіт», Юрій Сердюк – поет, перекладач, відповідальний секретар СПУ, Валентин Тарнавський – прозаїк, і Микола Вінграновський – український поет, кіносценарист і кіноартист.

Крім виступів під час з'їзду, гості з України мали свій авторський вечір, який було влаштовано за допомогою журналу «Молода Україна» під патронатом Мистецької ради Конгресу українців Канади.

Члени «Слова» мали свій власний авторський вечір. З доповідями на з'їзді виступали: Леонід Рудницький – «Духовне відродження в творах Івана Франка та актуальність цієї теми в теперішній час в Україні», Данило Струк – «Поезія Ігоря Калинця». Доповідь Д. Струка викликала жваву дискусію на широкому професійному рівні. Зокрема, брали участь О. Микитенко, Ю. Сердюк, Яр Славутич. До з'їзду, як було заплановано, появився черговий збірник «Слово», виповнений творами членів.

На цьому з'їзді обрано нову президію Об'єднання «Слово»: Остап Тарнавський – голова, Данило Струк – перший заступник голови, Юрій Коломиєць – другий заступник голови, Світлана Кузьменко – секретар, Марія Голод – касир. До Президії, згідно з усталеною практикою, увійшли голови крайових відділів: С. Гординський – американського, О. Зуєвський – канадського, Ю. Бойко-Блохин – європейського й Д. Нитченко – австралійського. До Контрольної комісії обрано Уляну Любович, Ярослава Розумного і Яра Славутича.

Це був один з найкращих з'їздів «Слова» з погляду організації, мистецького рівня і приємної атмосфери, що панувала на сесіях, зокрема під час авторських вечорів, які були не тільки цікавими, але й широкотематичними. Юліан Мовчан написав про все це цікавий репортаж.

Спілка письменників України відкрила своє членство для авторів з діаспори. Це причинилося до зміцнення організаційних зв'язків, а насамперед – літературних. Таким чином, 1990 рік був радісним і повним надій для нас усіх.

Багато членів «Слова» побувало в Україні. Олег Зуєвський мав офіційно представляти «Слово» на з'їзді Спілки письменників України, але фактично ніде не появлявся. Деякі члени СПУ побували в США, Канаді та Австралії.

У Києві постав Український центр міжнародного ПЕН-Клубу, головою якого став Микола Вінграновський.

19 вересня 1992 року несподівано помер голова «Слова» Остап Тарнавський, тому головою став його перший заступник Данило Струк, який вісім місяців виконував обов'язки голови, але в нього було стільки навантажень, що він не міг з усім впоратися. Справу обговорено на президії Об'єднання. З уваги на те, що скликати загальні збори (досі вживався термін з'їзд) було неможливо, вирішено, що найкраще буде, коли б хтось із президії або членів Об'єднання погодився стати діючим головою на час, доки не вдасться скликати загальні збори. Ліда Палій, член «Слова», прийняла запрошення і стала чинним головою. Маючи членство в міжнародному ПЕН-Клубі та в Спілці письменників України, вона без труднощів могла представляти Об'єднання в цих організаціях. Данило Струк тим часом залишився заступником голови «Слова». Загальні збори відбулися 2 листопада 1993 року. На зборах обрано нову президію в складі: Ліда Палій – голова, Данило Струк – перший заступник голови,

Юрій Коломиєць – другий заступник голови, Світлана Кузьменко – секретар, Марія Голод – касир. Обрано також Контрольну комісію у складі: Роман Колісник, Олександра Копач і Леся Шанта. Загальні збори дали доручення президії змінити статут відповідно до сучасних потреб.

III

Так почався третій і останній період діяльності «Слова». На початок цього періоду Об'єднання нараховувало 118 осіб. За час головування Ліди Палій прийнято п'ятьох нових членів: Євгена Крименка-Іванківа, Абрама Кацнельсона, Інну Христенко-Дюрнер, Петра Гринчишина та Ігоря Трача. Останнім часом від нас відійшли: Анна Власенко-Бойцун, Юрій Буряківець, Антоніна Горохович, Докія Гуменна, Яків Гурський, Олександр Зозуля, Олег Зуєвський, Микола Ковшун, Зоя Когут, Юрій Тис-Крохмалюк, Ніна Мудрик-Мриц, Олександр Олійник, Микола Палій, Василь Рудко, Ярослав Рудницький, Анатолій Юриняк.

Протягом останніх чотирьох років третього періоду Ліда Палій, голова Об'єднання, тримала тісний зв'язок з усіма членами. Від імені «Слова» висилала привітання членам з нагоди їхніх ювілеїв і широко інформувала їх про діяльність колег.

В осередках, як і раніше, відбувалися авторські вечори для членів «Слова», гостей з України та інших країн.

Об'єднання намагалось тримати постійний зв'язок з літературними і науковими установами в Україні. Велася широка кореспонденція з письменниками і критиками України. Члени Об'єднання працювали творчо і науково, видавали свої твори, писали статті та давали доповіді в Україні. Близько двох десятків наших членів стали членами Співки письменників України.

У третьому періоді Яр Славутич отримав премію ім. академіка Дмитра Яворницького та премію ім. Дмитра Загула, а 1998 р. до свого 80-річчя був нагороджений відзнакою Президента України – орденом «За заслуги» III ступеня. Богдан Рубчак і Лідія Палій одержали премії ім. П. Тичини, Ігор Качуровський став лавреатом премії ім. М. Рильського, Галя-Анна Горбач стала лавреатом премії ім. Івана Франка, Дмитро Нитченко і Леся Шанта одержали премії ім. Лесі Українки, Олег Зуєвський удостоївся премії ім. Г. Сковороди, Василь Барка отримав нагороду Фонду Т. Шевченка (не плутати з Державною премією ім. Т. Шевченка).

Президія «Слова» та окремі члени висилали книжки і цілі комплекти збірника «Слово» до бібліотек в Україні та в Росії.

Про діяльність «Слова» президія інформувала громадськість України через канадське міжнародне радіо, а також за допомогою преси.

До Об'єднання часто приходили праці авторів з України, деякі з них голова намагалася поміщувати у «Свободі», «Нових днях» і в журналі «Українка в світі». Прохання про фінансову допомогу Об'єднання передавало українським допомоговим організаціям.

«Слово» влаштувало конкурс ім. О. Тарнавського – доступний авторам в Україні й на Заході. Головою журі конкурсу був Данило Струк. Разом з Марком Павлишиним і Ларисою Онишкевич вони уважно переглянули 34 твори. На

жаль, за дуже малим винятком, твори виявилися на дуже низькому рівні. Жюрі вирішило, що краще нікому не призначати нагороди, бо дійсно ніхто не написав чогось такого, що варто було відзначати.

Завданням «Слова» було також інформувати чужинецький світ про українську літературу. Це робили поодинокі письменники, перекладаючи твори наших авторів. Галя-Анна Горбач, наприклад, організувала виступи українських письменників у Німеччині. Подібне часто робили в Канаді.

У Торонто старанням голови Л. Палій продовжувано влаштовувати поетам в Україні можливість виступати на Міжнароднім авторським фестивалі та друкувати їхні збірки в перекладах на англійську мову (все це з фінансовою допомогою відомого мецената Юрія Ємця). В останні три роки на цьому фестивалі виступали Микола Воробйов та Оксана Забужко.

Заходами Л. Палій Спілка письменників Канади, членом якої вона є, збрала 600 книжок, виданих у Канаді англійською, французькою і українською мовами, призначених для України. Від 30 серпня до 15 вересня 1995 року відбувалася у Києві в Бібліотеці Національної академії наук ім. В. Вернадського виставка цих книжок. Крім Л. Палій на відкриття цієї виставки поїхало в Україну ще п'ять канадських авторів та один десятилітній хлопець. Після закінчення виставки 600 книжок передано до бібліотеки. Велика заслуга в тому проєкті була Каті Рекай, відповідальної за закордонні зв'язки канадської спілки.

Поза всяким сумнівом, були великі успіхи в останні роки третього періоду, але були й невдачі, які гірко відбилися на долі «Слова»: відділ Об'єднання в Торонто ліквідувався через брак членів на сході Канади, також неактивність, а потім і смерть О. Зуєвського привела до ліквідації Едмонтонського відділу «Слова». Черговий збірник «Слово» через різні труднощі появився щойно з кінцем 1996 року.

Все це гірко пережили голова Об'єднання Л. Палій та інші члени президії. Загальні збори, проведені кореспонденційним способом 30 жовтня 1997 року, схвалили діяльність президії «Слова», але на запитання про дальшу долю Об'єднання більшість членів (включно з тими, які не відповіли на запитання і тим самим ніби приєдналися до більшості) висловили свою згоду на припинення діяльності «Слова».

Намагання змінити ситуацію і вибрати ефективну президію не мали успіху, тому 3 грудня 1997 року вирішено припинити поточну діяльність Об'єднання, обмежуючи її до видавничої ланки, тобто в найближчому часі фінансувати і видати черговий збірник або підсумкову «Хрестоматію української літератури в діаспорі». Так закінчився третій і останній період діяльності важливої письменницької організації, що проіснувала 43 роки.

Підсумовуючи працю «Слова», хочу сказати, що ми почали насамперед з публікацій, бо вважали це основним нашим завданням. Згодом під нашою фірмою та за редакцією наших членів вийшло понад 120 томів творчої продукції. Скільки добра для нашої письменницької діяльності як в Україні, так і в діаспорі принесла наша співпраця з ПЕН-Клубом та Amnesty International!

«Слово» виконало велику працю в загальнокультурних починах української спільноти. Воно зробило дуже багато для нашого контакту зі світом. На закінчення треба сказати також про велику та гідну пошани працю наших членів

над перекладами з української і на українську мову. Треба лише скласти бібліографію тих видань.

Про три періоди діяльності «Слова» треба говорити з гордістю і з почуттям великого задоволення. Позитивно оцінюючи наші досягнення в минулому, ми одночасно віримо в більші й кращі успіхи в майбутньому. А «віримо тому, – писав Г. Костюк, – що за нами впевненим кроком ідуть наші молодші й наймолодші колеги, які напевно зроблять більше й краще».

Не вдаючись у різні подробиці рішення президії «Слова», вважаю, що ми поспішилися з припиненням діяльності Об'єднання. Внутрішній голос мого серця та інших сердець підказує мені, що ми повинні були діяти розважливіше, бо, вийшовши на еміграцію, ми все ще живемо проблемами, болями, надіями нашого народу. Ми пильно стежимо за тим, чим і як живе наш народ, як розвивається його культура, мова, література. І тут почуваємо себе ще більш зобов'язаними і співвідповідальними за долю нашої батьківщини. Тому ми повинні були триматися створеного нами 43 роки тому нашого Об'єднання українських письменників «Слово». Хай це була маленька частка українського світу, і то не тільки того, що тут, але й того, що там, на батьківщині. Об'єднання нам дуже потрібне, і його треба було зберегти за всяку ціну ще на 10–15 років, поки Україна справді не підніметься з колін духовно і культурно.

Вважаю, що в цей час Об'єднання українських письменників «Слово» було б ще й далі важливою організацією письменників, як пишуть про нього колеги з України.

Чи був тоді інший вихід з ситуації? Напевно, був. Треба було шукати добрих кандидатів на членів президії поза Торонто. Наша західна діаспора велика і духово й творчо ще не вичерпалась. Пам'ятаймо, що ліквідувати щось легко, але оновити трудно. □

Дмитро Пожоджук

Проблеми і болі Космача

Космач – вчора

Космач іноді видається мені
древнішим від Києва...

Василь Гарасим'юк

Оспіване в піснях і легендах, змальоване в картинах, записане на фільмових стрічках, описане письменниками і науковцями це карпатське село не має собі рівного в Україні. Космач називають столицею Гуцульщини, серцем Гуцульщини або українським Барбізоном, бо впродовж століть з'їжджаються сюди з усіх усюдів мистці, щоб змалювати неповторну красу природи, народні звичаї, самобутнє мистецтво Космача. Що ж насправді представляє собою Космач?

Перша письмова згадка про Космач датується 1412 роком. Науковці стверджують, що село отримало назву від вигляду першого поселенця, який мав космате волосся. Народні легенди оповідають, що першим мешканцем Космача був чоловік, який називався Космачук. На сьогодні такого прізвища в Космачі не існує, не виявив його і дослідник Петро Сіреджук в інвентарях Космача за 1727, 1738, 1745, 1752 та 1780 роки. Я мав змогу в селах Верховинського району зустрічати людей з прізвищем Космацька, а на Кримському півострові з прізвищем Космач. Однак припускаю, що не село отримало свою назву від прізвища першого поселенця, а навпаки: вихідці з Космача, котрі поселилися на інших землях, отримували прізвища Космач, Космацький, Космачук, які збереглися донині в Україні.

Два космацькі цвинтарі, багато архівних матеріалів, дійсно стверджують, що Космач – одне з найстаріших поселень Гуцульщини. На сьогодні, науковцями зі Львова в Космачі виявлено залишки стоянки первісної людини доби верхнього палеоліту. В 1994 році археологи та історики зі Львова під час розкопок в урочищі «Томчуччино», що на присілку Медвежому, провели дослідження досі незнаного в науці солевиробничого осередку трьохтисячолітньої давнини. Як зазначає археолог Микола Бандрівський, під час розкопок в Космачі знайдено бронзове знаряддя типу наверхшя, численні уламки горщиків, корчаг, а також розвали черені печі, відкрито залишки кам'яно-глиняних печей для солеваріння, велику кількість уламків посуду, в тому числі дуже цікаві великі чорнолощені амфори діаметром до 60 сантиметрів, прикрашені канелюрами. Форма й орнаментация корчаг дуже близька до амфор культури Гава та Речь у Трансильванії. За насиченістю культурного шару (знайдено понад 470 кілограмів уламків посуду) ця пам'ятка є, мабуть, дещо багатша, ніж досі відомі. Народні легенди та перекази відносять постання Космача до часів Київської Русі.¹ В легендах говориться, що

¹ Бандрівський М. та ін. Старожитності Косівщини. Історичні нариси. – Івано-Франківськ, 1997, с. 68.

першими поселенцями Космача були молоді купці з Італії.² Їздили вони до Київської Русі через Карпати. Між стрімкими горами, серед зелені смерекових лісів, збудували вони хатину, в якій зупинялися на нічліги тому, що в довкіллі не було ні міст, ні сіл. Одного разу, вертаючись додому, двоє сміливців Джульєта і Нікос залишилися зимувати в горах. Наступного літа купці знову їхали до Києва і завітали на відпочинок до своїх краян і були здивовані, що вони вижили в таких суворих обставинах. До того ж у них народилися двійнята, які дістали поетичні імена Акра і Грегїт. Прізвище Джульєти було Мавроматі, а Нікоса – Жуткіраші. До молодого подружжя приєдналися ще кілька відважних і в карпатських горах з'явилося поселення, яке назвали Завоєли, тобто місце, яке люди відвоювали (завоювали) від природи для свого села. Про це співається в ряді гуцульських співанок. Ось строфи з двох із них:

Та ой Космач файне село
З Клявзи до Рушора,
Бо Джульєта поселилась
Перша у цих горах.
В Завоєлах із Нікосом
Удвох вони жили.
Отак то си у Карпатах
Люди розмножили...³

Або:

Ой підемо в Завоєли, у тисовий замок,
Та там вино мемо пити, що застане ранок...⁴

Можна наводити й інші фолклорні записи. Як би там не було, від тих днів минуло багато століть, але й сьогодні є в Космачі такі назви: Акра й Завоєли, Клявза й Рушір – присілки Космача, Грегїт – гірська вершина. Не беремося стверджувати, що Космач постав у часах Київської Русі – це робота істориків та археологів, які, на жаль, за роки Советського Союзу не переводили у Космачі розкопів, бо це було заборонено робити. Пригадується, як свого часу комуністи запланували знищити в самісінькому центрі Космача каплицю і хрест на честь скасування панщини. З Косова чемно порадили тодішньому парохіві Космача забрати хрест на церковне подвір'я. Дали для цього відповідну техніку. Священик Василь Дуган зібрав церковний комітет і сказав, що треба взяти хрест на поле в цвинтар біля церкви Петра і Павла. Космачани не погодились. Тоді знайшовся один гуцул, Дем'ян Бербеничук, який згодився зробити це. Урядники йому дали підмогу. Коли викопали хрест, то знайшли там скляну пляшечку з документами, які свідчили, що цей хрест було споруджено в Космачі 1848 року і посвятив його настоятель храму Преподобної Параскевії отець Матвій Мохнатчук і встановлено на роздоріжжі космацькими гуцулами Проданюком, Книшуком, Зизатчуком, Дзвінчуком... Голова сільської ради в Космачі

² Пожоджук Дмитро. Космач – столиця Гуцульщини. Гуцульщина. – Торонто, 1992, ч. 29.

³ Записав Дмитро Пожоджук від Н. О. Кірашук, 1907 р. н. в Космачі.

⁴ Записав Дмитро Пожоджук від Г. І. Кушнірчука, 1904 р. н. в Космачі.

заявив, що ті папери написані чужою мовою і він мусить передати їх до Косова аби там прочитали. Папери швиденько повезли до Косова і передали в КГБ, як це тоді вимагалось. Там і закінчилася їх доля. Викопували хрест вночі і сподівалися, що там уже більше нічого немає. На досвітку голова сільради пішов туди чогось подивитися і здалося йому, що в глині щось чорніється. Торкнув це палкою і побачив великий круглий чорний горщик з накривкою. Вхопив під пахву і мерщій до сільради. Зачинився в кабінеті. Спробував горщик відкрити, але він був засмолений живицею. Врешті-решт – таки відкрив. Побачив там тринадцять аркушів пергамену, списаного дрібним почерком. Мова була незрозуміла. Зацікавило, що там написано. Zobov'язав прибиральницю Настю Варцаб'юк, дочку Семена, 1919 р. н., негайно піти і привести в сільраду Ірину Новицьку, дочку Василя, 1910 р. н., яка мала скінчені два європейські університети і знала багато мов. Та прийшла.

«Я застала нашого голову сільради переляканого, як з хреста знятого», – зізнавалася вона мені через декілька років.

Він подивився на мене, наказав Половичисі аби та сказала, що його немає і нікого не пустила до нього, а мені сказав, аби я тримала язик за зубами, бо інакше буду мати справу з КГБ.

Дав мені читати той пергамен і сказав, що то було знайдено під хрестом. Я почала читати, хоч не все там розуміла, бо був він написаний болгарською мовою і не дуже чітким почерком. Але дочиталася, що писаний він чорнилом, отриманим шляхом заварювання лушпиння волоского горіха і розповідає про історію Космача. Датований був 1236–1249 роками і розповідав, що 1236 року в Космачі було збудовано в той час церкву архистратига Михаїла, розмірами п'ять на шість метрів і висотою сім метрів з одною банею. Церква мала ззаду добудову два метри квадратних, яка лучилася до іконостасу, а спереду подібної величини ганок з дверима, через який заходили парафіяни до церкви. Я зрозуміла, що писав цей літопис сам священник, який міг бути болгариним чи хорватом. Я навіть подумала, що в Карпати християнство могло прийти скоріше ніж до Києва від хорватів. В літописі кожного року писалася одна картка пергамену. Досить докладно літописець описував про напад татар на Космач і про те, що гуцули повтікали від них в гори. Татари найбільше мордували жінок. Тоді багато жінок втекли до церкви, бо татари церкви не чіпали. Але вийшло, що на цей раз вони спалили космачьку церкву. Якраз тоді в Космачі була сильна повінь. Гуцули Космача, аби помстити татарам за спалену церкву і за замордованих односельців, відкрили на річці Пістиньці клявзу і вода почала топити село. Татари опинилися в паніці, намагалися втікати в гори, але звідти гуцули кидали в них камінням. З Космача не вдалося втекти ні одному татарині. Всі були потоплені й побиті. Церкву вже на тому місці не відбудовували, бо там було спалено багато жінок. Поставили там гуцули лише високий хрест. Церковцю собі збудували вже на полудневому березі річки Тікачі. Літопис вцілів, бо зберігався у священника вдома. Священника татари не чіпали. Поки він добіг до церкви, то церква вже згоріла. Відтак знову були непевні часи і літописець пише, що перериває своє писання і закопує в глиняному горщику на тому місці, де була церковця святого Михаїла. Може збережеться для нащадків. Я дочитала останню сторінку, глянула на голову сільради, а він вихопив мені з рук пергамен і кинув в кухню у ватру. Я мало не зомліла від побаченого...

Місце, де стояв хрест, швиденько зарівнали глиною, капицю розібрали, а на тому місці збудували будинок автостанції, який зараз переобладнано в «Молодіжний бар». Виходячи із вище сказаного, не важко здогадатися, що голова сільради спалив Космацький Літопис лише тому, аби ним не зацікавилася КГБ і Космач знову не мав би спокою.

Народні легенди і пісні твердять, що в Космачі був і третій цвинтар, що на пагорбі Мончіль був колись замок, а на присілку Завосели – другий замок. Що перша назва Космача була Завосели, а вже згодом виникла друга назва – Космач. Хоч археологи з Санкт-Петербурга вважають, що пагорб Мончіль – то прадавній курган, на зразок скитських курганів. Небавом на Мончїлі вони розпочнуть розкопи. Одним словом, майбутнє може дати нам у Космачі нові відкриття.

Минуле Космача багате на цікаві історичні події. Космачани мужньо боролися з турецькими наїзниками, пізніше діяв тут загін опришків Олекси Довбуша. Легендарний ватажок опришків загинув у Космачі. Тут поставлено йому пам'ятник, а Михайло Дідишин на своєму подвір'ї збудував справжній музей Довбуша. Справу Довбуша продовжив Федір Бойчук, який був уродженцем Космача. Він зорганізував загін опришків із космацьких гуцулів. Варто пригадати, що Довбуш щедро жертвував на будову та й сам брав участь у будівництві в Космачі церкви святої Параскевії.⁵

Космач належав до Польщі, а згодом до Австро-Угорщини. На мешканців Космача було накладено великі податки. Тоді місцеві гуцули вирішили піти до Відня просити цісаря Франц-Йосифа про зменшення податків. Дванадцять верховинців одяглось у космацьку ношу й вирушило до Відня. Цісар прийняв їх досить тепло. Його зацікавила космацька ноша й він запросив своїх гостей привезти до Відня показ гуцульського весілля. Згодом таке весілля приїхало до Відня. Але перед тим, на майдані, перед церквою Петра і Павла зібрався весь Космач, створили спеціальну комісію і стали вибирати найкращого парубка і найкращу дівку, яких згодом вибрали князем і княгинею на весілля. Чи не був це конкурс краси перший на наших землях? Князем тоді громада вибрала Брія Вінтоняка, його старшим дружбою – Олексія Клапцуняка.⁶ Космачани показали своє весілля в цісарській палаті. Франц-Йосиф та австрійські вельможі насолоджувалися космацькою музикою, танцями і піснями, зі смаком їли гуцульські страви.⁷ Голова Австрійської держави подарував молодому подружжю з Космача спеціальні медалі зі своїм портретом та багато грошей, як придане, за яке купили вони собі відтак землю.

Австрійський цісар запросив космачан приїхати до Відня вдруге з Полонинським хором. Гуцули його прохання виконали. Між цісарем і Космачем нав'язалася дружба, дуже рідка в історії. Космач майже звільнено від податків. На знак пошани до цісаря, в космацьких хатах поруч ікон ставили портрети цісаря і членів його родини. Кожна сім'я вважала великою честю мати в своїй хаті портрет Франц-Йосифа. Ці портрети зберігаються ще й досі в хатах старожилів.

5 Домашевський Микола. Історія Гуцульщини. – Чикаго, 1985. Том II, с. 270–281.

6 Пожоджук Дмитро. З космачан зробили папуасів // Гуцульський край, 1998, 5 грудня.

7 Іванчук Роман. Шрами на скалі. – Львів, 1987, с. 196.

Отак сторінка за сторінкою писалася історія Космача. В Космачі відкрито першу на Гуцульщині читальню «Просвіти».⁸ Тут були відомі в Галичині підприємства видобутку озокериту. У 1939 році Космач, як і всю Галичину, захопила Червона армія. Від того часу для космачан почалися чорні дні. Тривали вони аж до початку «перебудови». На протязі цих десятиліть правляча комуністична партія вважала Космач, якщо не центром націоналізму, то «бандерівським кублом», і сталінські репресії гірко відбилися на долі сотень космачан. У Космачі, в роках Другої світової війни міцно закріпилися сили Української Повстанської Армії. Взимку 1944–1945 років у Космачі було розташовано дев'ятнадцять сотень УПА.⁹ В 1944 році військами УПА було проголошено Космацьку незалежну республіку.¹⁰ Про ті часи багато написано, тому хочеться навести тільки один приклад, щоб збагнути, що тоді для України важив Космач. Тридцятого грудня 1944 року до Космача вирушили три курені Української Повстанської Армії, а саме: «Різуна», «Козака», «Скуби». О четвертій годині ранку Космач був обложений повстанцями, які вдарили на большевиків. Вояки мали тяжкі та легкі гранатомети, кулемети, кріси, автомати й коротку зброю. Тоді в Космачі стаціонували відділи НКВД, НКГБ та спецвідділ червоних пагонників для тероризування населення. Космацька битва тривала до шістнадцятої години. Космач був здобутий повстанцями. При цьому вояки УПА всі вціліли, лише десять було поранених, а большевиків було вбито півтисячі і відібрано в них зброю, харчі, вози та коней.¹¹ Большевики нищили в Космачі гірше, ніж татари. Їхні вози і коні стояли в космацьких церквах. Вони гвалтували космацьких жінок. Наведу ще приклад про іншу космацьку битву. Сотенний Володимир Чав'як згадував, що повстанці куреня «Прут» довідались, що в Космачі – гарнізон МВД. Коломийські відділи УПА готувались до бою. Курінь «Прут» поспів вчасно. Атаку призначили на ранок. Залягли на горі, а як почало розвиднятися, то добре бачили, як ходять большевицькі караули. Першим ударив курінь «Скуби» саме тоді, коли большевики збирались снідати, але такого сніданку вони не очікували. Голі-босі вискакували на сніг. Залягли. Загуркотили повстанські міномети. Більше двох годин зайди не витримали. Почали втікати. Їх зустріли кулемети УПА. Не зуміли вороги прорватися вбік Яблунова. Вони метались як у пеклі. Аж тут наспіли зі сторони Яблунова большевицькі літаки. Сприйняли большевиків у Космачі за повстанців й почали бомбити їх. Ворог поніс значні втрати.¹²

Минав час. Закінчилась війна. В Космачі заснували колгосп, проте космацькі гуцули швидко зліквідували його і в Космачі не було колгоспу. Зате сотні волелюбних космачан опинилися на еміграції в Канаді, США, Бразилії, Венесуелі, Великій Британії, Німеччині, Франції, Австралії і в комуністичних концтаборах Росії та Казакстану. В російських комуністичних концтаборах відбували свої муки жителі Космача Петро Палійчук з родиною, Василь Пожоджук, Юра Линдюк,

8 Сеньків Іван. Гуцульська спадщина – К., 1995, с. 14.

9 Космацька Республіка // Український Самостійник, 1957, ч. 2–3.

10 Домашевський Микола. Історія Гуцульщини. – Чикаго, 1985. Т. II, с. 454.

11 Содоль Петро. Літопис Української Повстанської Армії. – Торонто, 1992, с. 131.

12 Чав'як Володимир. Спомини командира // Літопис УПА. – Торонто, 1992, с. 151.

Параска Боб'як, Петро Варцаб'юк, Олекса Костюк, Олена та Іван Мохначуки, Марія Варцаб'юк, вчителька з Завоєлів Анна Никорович, Параска Вагелюк, Іван Карп'юк з родиною і десятки-десятки інших. Та на цьому репресії в Космачі не припинилися. Тут було арештовано історика Валентина Мороза, а згодом і космачького священика Василя Романюка і вивезено на російську каторгу. Вже після звільнення з московських в'язниць, отця Василя Романюка було висвячено в Космачі на владика Ужгородського і Хустського. А невдовзі єпископа Романюка було обрано патріярхом Київським і всієї Руси-України.

Значних поневірянь у Космачі зазнали віруючі греко-католики від большевизму, було спалено церкву Преподобної Параскевії. Історія Космача була б неповною без Олекси Новаківського, Михайла Мороза, Григорія Смольського, Святослава Гординського, Едварда Козака, Степана Луцика, Ольги Рем, Антона Мороза, Мирона Левицького, Філарета Колесси, Ірини Вільде...

Космач сьогодні

За роками, за датами – Космач.
Пропали дні, черешень стиглих повні.
Простукотіли за стіною коні, –
І вже ні їх, ні нас немов нема...

Роман Качурівський.

Як забреніла зеленокоса весна в Космачі 1991 року, завітала туди кінорежисер Мирослава Олексюк з Канади. Разом з колегами зі Львова і Берестя записала вона на фільмових стрічках свідчення космачан до фільму про репресії в Україні, який оглядала вся Канада. Треба ж, щоб люди в світі знали правду.

Факти фільму свідчать про багато советських злочинів у Космачі. Розповідає мешканка Космача (присілок Медвежий) Марія Варцаб'юк:

Мала я чоловіка Михайла. Прийшли до хати совіти і забрали його. Коло мене в хаті поставили варту. Таку ж варту москалі поставили і в мене на подвір'ю. Чотири москалі носили соломі з стайні в потік збоку хати. Через час я почула сильний крик, який і досі відлунує в моїй пам'яті. Москалі взяли мого чоловіка, підвісили на смереку, наклали під нього, ще живого, соломі і запалили її. Отже совіти палили живого мого чоловіка на смереці, а я в хаті ридала вагітна сином. Та вижила дитина, і я нарекла свого синочка Михайликом. Як можна простити таким людям?...

Її доповнює сусід Василь Петрованчук:

Я бачив, як це все робилося та не міг нічого вдіяти, бо совіти були озброєні й убивали кожного гуцула, який лише попадався їм тоді на очі. Неподалік червоноармійці різали на шматки живого легіня, а у Варцаб'юків на городі палили живого газду Михайла. Я потім помагав Марії брати звідти її обпаленого чоловіка і хоронити. Таких людей можна назвати тільки катами. Інакше їх не назвеш.

У фільмі виступає Ілько Топузьяк, який живе на присілку Бані. Він пригадує: «Я переживав страшні часи, коли прийшли в хату москалі, а серед них Куліков. Вони арештували мене, ні в чому неповинного гуцула, взяли на допити, повибивали зуби, заслали в концтабори. Коли мене везли до концтабору в Сибір, зі

мною їхали священики, інтелігенція. Отже совіти прагнули насамперед знищити цвіт української нації....».

– Війна, розрухи, – розповідають Онуфрій та Палагна Пожоджуки.

До нашої хати прийшли ковпаки. Почали вимагати дати їм їсти. Ми не мали що дати. Внесли ми їм двоє відер картоплі. Вони почали погрожувати нам автоматами і вимагати солонини. Ми сказали, що не маємо. Тоді вони вилізли на горище нашої хати, відшукали там у сіні заховану баривочку солонини, напакували ту солонину в «хлебаки», принесли до хати і сказали: «Нема солонини, але є...». Ми зразу пізнали, що то наша солонина. Але не сміли нічого казати. Вони зварили картоплю, «зарідили» нашим салом і сіли їсти. Два наші маленькі синочки з голоду ковтали слину на печі. Але вони їм їсти не дали. А коли не могли всього з'їсти, то дали своєму псови і сказали, «Це пес большевицький, хай їсть. Не можна, щоб харчі залишалися бандерам!». Ось таке було відношення до нас. Ось так нас «визволяли» большевики...

І знову – кадри з фільму. Розповідає Марія Мохнатчук з присілка Медвежого:

Довгі роки я не знала де мій чоловік Танасій. Він воював в УПА за волю в нашому краю. І ось у період національного відродження, коли в Яблунові члени Товариства «Меморіал» почали вести розкопки на території колишнього НКВД, то там знайшли кістки і мого чоловіка. Я пізнала його речі, зокрема пряжку з паска. Як вони жорстоко катували його, забивали в голову цвяхи, а відтак кинули в криницю. Та й не лише його...

Або ще одна відважна космачанка Марія Попович:

Народилася я 1914 року на присілку Завоєли. Як почалася окупація, я включилася у визвольну боротьбу з совітами, була зв'язковою УПА. В 1945 році мене арештували перший раз з дванадцятилітнім сином. Забрали в мене дві корови і повезли мене на допит до Яблунова. Там мене били жорстоко, знущалися з мене безбожно, але я не зрадила свого народу. Якимсь чудом на Богородицю мене відпустили. А в 1951 році мене арештували вдруге, взяли до Станиславова, в'язали руки мені дротом колючим і казали: «Веземо тебе на розстріл. На білі ведмеді». Робили зі мною всякі провокації. Видали мене прислужники совітів: Марія Гавришук та Дмитро Семчук із Завоєлів. Зі Станиславова повезли мене до Коломиї, звідти – до Львова. Відтак Москва винесла мені вирок – десять років позбавлення волі. Коли нас везли на каторгу зі Станиславова, на вокзалі вишикували з одного боку чоловіків, а з другого – жінок біля ешелонів. Один із совіських офіцерів вийшов на середину і сказав: «Вивеземо вас, бандерівці, на білі ведмеді! Ось там ви нам і заспіваєте!». А я, молода ще тоді й енергійна жінка, вибігла поближче до нього, зареготалася на весь голос і сказала: «А ми все одно збудуємо самостійну Україну і на білих медведях». Усі полонені засміялися. Я знала, що вже йду на смерть. Мені було однаково, але я йшла на смерть в серці з Україною. І мене повезли в бухту Ваніна над Амуром в дев'ятнадцяте таборове відділення «Берлаг»...

Палій Луцяк із Завоєлів додає: «Мене везли в російські концтабори разом з Марією Попович. Я бачив у Станиславові, як вона заявила совітам, що й на білих медведях збудуємо Україну. Це була справжня патріотка свого краю...».

Ніби вчора Мирослава Олексюк знімала в Космачі ці кадри, а сьогодні відійшли вже у вічність герої її кінострічки Микола Чорнишук, Марія Варцаб'юк, Палагна Пожоджук, Ілько Топузьяк, Марія Попович, залишивши свої спогади для нащадків.

Жителі Космача завжди були і є на передовій. У 1990 році, коли в Україні вивували січневі морози, гуцули Космача стали в живий ланцюг на трасі «Жито-

мир—Київ» у день злуки всіх українських земель. Хор космацької церкви Петра і Павла співав свого часу Службу Божу в Володимирівському соборі в Києві, а коли сталася трагедія в Чорнобилі, космацький народний ансамбль пісні і танцю виїхав туди з концертами для ліквідаторів наслідків Чорнобильської аварії. Багаточисленні делегації космачан брали участь в роботі Першого всеукраїнського конгресу писанкарів (1992 рік), Першого міжнародного з'їзду писанкарів (1992 рік), представляли мистецтво Космача на багатьох етнографічних ярмарках, фестивалях і виставках декоративно-прикладного мистецтва. Космач відомий всьому світові своїми писанками,¹³ вишивками,¹⁴ народною ношею,¹⁵ звичаями та обрядами,¹⁶ майстрами по виготовленню музичних інструментів...¹⁷ Сьогодні в Космачі працює кілька сотень майстрів декоративно-прикладного мистецтва, а серед них різьбар Юрій Семчук, син Микити, 1949 р. н. з центру; ткачі Олена Вінтоняк, дочка Григорія, 1929 р. н. з Віпчинки, Анна Люк, дочка Танасія, 1940 р. н. та Дмитро Скварич, син Ілька, 1956 р. н. з Медвежого; вишивальниці Гафія Чорняк, дочка Михайла, 1933 р. н. з центру, Наталка Палійчук, дочка Івана, 1921 р. н. з Банів, Анна Арсенич, дочка Дмитра, 1945 р. н. з Медвежого, Параска Палійчук, дочка Миколи, 1922 р. н. з Мелу; писанчарки Марія Костюк, дочка Григорія, 1944 р. н. з Віпчинки, Марія Боб'юк, дочка Курила, 1972 р. н. з Ставника, Палагна Капуляк, дочка Василя, 1918 р. н. з Рушора, Олена Кравчук, дочка Михайла, 1929 р. н. з Погору, Параска Багрійчук, дочка Дмитра, 1934 р. н. з Медвежого, Марія Габорах, дочка Василя, з центру, Марія Машина 1958 р. н. з Багни; мисткиня по виготовленню кошиків з ліщини Явдоха Дзвінчук, дочка Івана, 1911 р. н. з Рунка; майстри обробки шкіри Сенька Гудим'як, дочка Танасія, 1913 р. н. з Медвежого, Тарас Дзвінчук, син Григорія, 1951 р. н. з центру; майстри по виготовленню народної ноші Явдоха Клапцуняк, дочка Семена, 1947 р. н., Микола Клапцуняк, син Палія, 1947 р. н., Марія Пожоджук, дочка Дмитра, 1968 р. н. з Медвежого; боднарі Андрій Івасюк, син Івана, 1923 р. н. з центру, Лукин Палагнєк, син Михайла, 1918 р. н. з присілка Бані, Юра Книшук, син Михайла, 1927 р. н. з присілка Андріцева; майстри по виготовленню музичних інструментів Василь Палійчук, син Дмитра, 1946 р. н. з центру, Богдан Костюк, син Дмитра, 1955 р. н. із Завоєлів; майстер по виготовленню ложок Василь Брустурняк, син Лукина, 1932 р. н. із Рушора; майстри по виготовленню дерев'яної скульптури Михайло Юсипчук, син Ілька, 1934 р. н. з центру, Микола Палійчук, син Микити, 1947 р. н. з Багни; бісерниця Анна Коб'юк, дочка Лукина, 1933 р. н. з центру; в'язальниці Параска Палійчук, дочка Дмитра, 1922 р. н. з Мелу, Марія Арсенич, дочка Петра, 1932 р. н. з Медвежого, Настуня Горганюк, дочка Костянтина, 1932 р. н. з Дощіного... Василь Горганюк, син Олекси, 1931 р. н. виготовив цимбали, в яких струни є з обидвох боків.

Жителі Космача вміють все. Вони будують файні будинки, церкви, будівельні бригади з Космача працюють в Росії, Польщі, Чехії та в різних регіонах України.

13 Цегельська Олександра. Космацькі писанки // НТЕ, 1967, ч. 2.

14 Смольський Григорій. Космацькі вуставки // НТЕ, 1968, ч. 1

15 Война Владимир. Многоцветье Космача // Наука и религия, 1980, ч. 8.

16 Пожоджук Дмитро, Українське весілля // Вільна думка. – Австралія, 1999, ч. 1–3.

17 ——— Космацький Страдіварі // Гуцульщина, Торонто, 1999.

Гуцули з Космача навіть працювали на спорудженні Олімпійського комплексу в Москві, а тепер з гордістю оглядають вдома фотографії з тих часів. Космацькі гуцули завжди працювали на лісорозробках, як це було модно колись називати «в бутині» і то не лише на Гуцульщині, а й на Лемківщині, Бойківщині, а вже за часів советської влади в Естонії, Латвії, Ленінграді. Космацький гуцул Гриць Гавришук, син Василя, дійшов від простого лісоруба до управляючого трестом «Прикарпатліс». Він був депутатом Верховної Ради Советського Союзу п'яти-скликань і на п'ятій сесії мав виступ.¹⁸ Він так багато зробив для Космача. Це ж завдяки Григорію Гавришуку в Космачі споруджено Народний дім в центрі села, а біля нього було встановлено погруддя Тараса Шевченка. Він посприяв у спорудженні в Космачі великого форельного комплексу, де багато космачан мало роботу. Він був патріотом свого села і патріотом України, а не московським пристлужником, як дехто це пробує стверджувати. Його дружба з Михайлом Морозом, Микитою Семчуком, його фотографії з вояками УПА є свідченням того, що це була дійсно велика особистість не лише в історії Космача, а й історії України. Це ж про нього – керівника великого підприємства, депутата, державного діяча Григорія Гавришука письменник Терень Масенко написав книгу.¹⁹ В Космачі Григорій Смольський написав чудову повість «Олекса Довбуш», а письменниця Ольга Луцик-Рем з Америки написала чудову п'єсу «Князі гуцульських полонин».²⁰ Сьогодні слава про космацьких мистців вийшла далеко за межі України. В Парижі живе талановита малярка Марія Марчак, в Торонті – обдарований скульптор Михайло Юсипчук, в Івано-Франківську – унікальна майстриня з обробки шкіри Арсенія Кисиличук, в Коломиї – самобутня майстриня народного і сучасного українського одягу Анна Вінтоняк...²¹ Всі вони уродженці Космача. На основі матеріалу, зібраного в Космачі, Валентин Мороз написав свою знамениту «Хроніку опору». Заслуженою славою користуються дослідники Космаччини Володимир Шухевич,²² Оскар Кольберг,²³ Давид Гоберман,²⁴ Василь Скуратівський,²⁵ Володимир Качкан,²⁶ Раїса Захарчук-Чугай,²⁷ Тетяна Кара-Васильєва...²⁸

За останні роки історією Космача, його мистецтвом, природним довкіллям зацікавилися науковці з Космача, насамперед історики: Петро Сіреджук, Олена Никорак...²⁹ При Українському науково-дослідному інституті гірського лісовництва імені Пастернака, працює над дисертацією Микола Сіреджук, який також народився в Космачі. Він розробляє тему «Лісовничо-екологічні особливості відтво-

18 Сіреджук П. У Карпатах Жовтень зорі засвітив // Радянська Гуцульщина, 1975.

19 Масенко Терень. Під небом Гуцульщини. – К., 1961.

20 Луцик Рем-Ольга. Князі гуцульських полонин. – Торонто, 1984.

21 Ганна Вінтоняк. – К., 1983.

22 Шухевич Володимир. Гуцульщина. – Львів, 1899–1908.

23 Kolberg O. Pokucie. Obraz etnograficzny. – Kraków, 1882–1889, t. 1–4.

24 Гоберман Д. Н. Искусство гуцулов. – Москва, 1980.

25 Скуратівський Василь. Посвіт. – К., 1988.

26 Качкан Володимир. Світло високого дня. – Ужгород, 1989.

27 Захарчук-Чугай Р. В. Українська народна вишивка. Західні області УРСР. – К., 1988.

28 Кара-Васильєва. Т. В. Творці дивосвіту. – К., 1984.

29 Никопак О. І. Сучасні художні тканини Українських Карпат. – К., 1988.

рення лісів північно-західньої частини покутсько-буковинських Карпат». Питання екології сьогодні для Космача, як і в цілому для України надзвичайно актуальне. Через цілий Космач протікає річка Пістенька, береги якої жителі Космача, на жаль, перетворили в справжні сміттєзвалища. Кожен мешканець, який живе поблизу цієї річки чи інших річок, весь непотреб (папір, пляшки, банки, старе взуття і т. д.) вивозить тачками на берег річки і висипає там або з берега в скалу до гирла річки. Висипає, навіть не підозрюючи, якої шкоди він завдає річці, природі. І так та вода тече, розмиваючи всі оті нечистоти, а на Йордан священики Космачьких церков її посвячують і космачани п'ють свячену воду, забувши, через яку гидоту вона протікає. А далі та вода тече через Прокураву, Пістень, Шешори і там її посвячують і п'ють, а до космачького сміття додалось ще сміття і з цих гуцульських сіл і трачання з тартаків. А природа терпить, як терпить і те, що в Космачі повирубували найкращі ліси, які дарували космачанам та численним відпочиваючим не лише ягоди та гриби, а й цілюще повітря.

Свого часу присілок Діл був космачькою Швайцарією і там мали свої вілли відпочинку видатні композитори Філарет Колесса, Микола Колесса, готувався спорудити будинок біля Колесс і Нестор Нижанківський. Змальовували ту красу новаківці, а тепер... В Космачі рубають ліс і везуть його в усі усюди. А лісова охорона плянує нові рубки, бо нібито в Космачі вже ліси перестигли і треба їх рубати, а на їх місце насаджувати нові. Та чи не повториться в Космачі та історія, що в Закарпатті, чи не почнуть зсуватися гори, бо й природі терпець уривається. Звісно, природа вже дала минулого року сигнал про те, що вона розгнівалася на Космач і зсунула цілу гору на хату Миколи Скварича, сина Семена, 1934 р. н., який проживає на присілку Плаюци. Прийшла урядова комісія з Космача до господаря, обдивилися, поспівчували, склали відповідні акти, а допомоги гуцулові не надали ніякої, хоч вже стільки часу відтоді минуло. Це, на щастя, лише один такий випадок у Космачі, а що буде, коли посунуться гори біля водоспаду в Рушорі? Це питання мало хвилює сьогодні як уряд в Космачах, так і уряд в Косові. Більше того, дожився Космач, що вже козулю чи оленя, кабана чи борсука в його лісах не побачиш, бо облави тут на звірину влаштовували такі, як совіти на бандерівців.

Варто підкреслити, що сьогодні в Космачі багато чого змінилося. І то в гіршу сторону. Як розвалився Советський Союз, то пани в Косові швиденько почали на Космач певні санкції. Першим за цю справу взявся Василь Никорович – довголітній начальник Косівського райвузла зв'язку. Він дав наказ відключити в Космачі радіотрансляцію, мовляв, у Космачі і без того знають усі новини. Отак в оселях Космача залишилися лише радіоприймачі, як музейні експонати. В інших селах «катеринка» балакає, а в Космачі – мовчить. За його прикладом пішов і начальник Косівської автостанції Володимир Гапеев, який поквапився зняти з Космача два рейси автобуса «Косів–Космач» і, якщо колись автобус до Космача з Косова курсував три рази денно, то тепер тільки раз. Мовляв, хай космачькі гуцули беруть собі харчів в бесаги і йдуть до Косова пішки, як в старі часи. Бо поки достойшся в черзі в райсобезі, чи торговому домі «Галичина» то вже й смеркати починає. І ніхто з космачан не осуджує за ці вчинки ні пана Никоровича, ні пана Гапеева, бо придумали вони справедливе прислів'я: «кожний пан має свій плян». І це не безпідставно, бо зневажають в Косові людей з провінції, людей з села всі,

хто тільки може. Скажете, ні? А як тоді оцінити такі факти. Мій виборець Марія Осядло, дочка Прокопа, 1933 р. н., яка встигла скоштувати «солодощів» російських концтаборів, прийшла до райсобезу. Прийшла, як бідна жінка, просити, аби їй дали пару гривень допомоги. Там з нею поступили досить «чемно», взяли написали папірець і сказали: «Ось вам, бабцю, адреса, ідіть туди і там вам дадуть». Баба втішена вийшла з приміщення, подякувала панам, а вже згодом дочиталася в тій адресі таке: «місто Київ, Кабінет Міністрів, Пустовойтенко Валерій». Баба аж зблідла від переляку: «Господку, та де таке бачено, аби я до Києва їхала, та й за які гроші, та й хто ж мене до него пустить?». На той час в урядовому домі розпочиналася сесія районної Ради. Марія Осядло прибігла із тою цидулкою туди і показала мені в присутності інших депутатів. Між ними був якраз присутній і косівський урядник Михайло Цьок, який подивився на той папірець і сказав байдуже: «А що тут поганого?». І дійсно, що тут поганого, що вистраждану російською мерзлотою стару гуцулку чиновники з Косова посилають до Києва?.. Вони ж то до Пустовойтенка не йдуть, бо їм грошей не бракує. А стару, німичну жінку можна послати куди хочеться, бо така вже в нас мораль і такі в нас закони.

Або інший приклад. Звернулася до мене ще один мій виборець Марія Гаврилюк, дочка Василя, 1963 р. н. з присілка Лішів. Ця жінка – мати – одначка. На її утриманні четверо дітей. Одна дитина вже одинадцять років хворіє на цукрицю. Марія Гаврилюк працювала на Косівській торгово-виробничій фірмі «Гуцульщина» з 1984 року. Протягом трьох останніх років знаходилась в декретній відпустці. За ці три роки космачанка в «Гуцульщині» не отримала жодної копійки.

Скільки я не приїжджала в Косів – завжди директор «Гуцульщини» Василь Йосипович відповідав мені, що немає грошей. І все. Я записалася на чергу взяти замість грошей шифер, бо живу в старій хатині, яка потребує ремонту, почекала в черзі рік, приїхала в «Гуцульщину», а там мені сказали: шиферу немає – бери цемент. А мені цементу не потрібно... Таким чином я не маю ні шиферу, ні грошей. Я зверталась до Цьока – марно, ходила до Шкургана – не допомогло, пішла до Кобилюка, розказала йому свою біду, а він мені відповів: ідіть в «Гуцульщину», скажіть директорові, нехай заплатить вам. Ми йому гроші перерахували. Прийшла знову в «Гуцульщину», а директор мені каже: у нас грошей немає, беріть цемент. А що я буду з тим цементом робити?..

Таких болючих звернень у мене від моїх виборців немало. Певен, що і в інших селах району така ж сама ситуація, бо косівські чиновники міцно тримаються за свої крісла і прості селяни для них нічого не вартують. Вони навіть знедолений людині не можуть слова доброго сказати, бо бракує їм етики, бракує культури спілкування з людьми. Посилають пенсіонерів, посилають учителів і лікарів до торгового дому «Галичина», аби там, замість своїх грошей, отримували продукти. І пропонують горянам там замість цукру – горілку, замість борошна – печиво і то в декілька разів дорожче, ніж на базарі. Постає тут закономірне питання: якщо торговий дім «Галичина» у Косові має такий широкий асортимент товарів, то чому ті товари не беруть косівські урядники? І ще одне. Звісна річ, що ні в Косові, ні в районі не виробляють ні цукру, ні оливи, ні борошна... Значить, їх закупають в інших районах чи областях. То звідки беруться гроші на такі покупки, коли грошей на пенсії чи зарплати в районі немає?

А Космач продовжує жити своїм життям. Як бачимо, чиновники з Косова добре знають, що коли знищити культуру, тоді легше з гуцулом говорити. Та той ще не вродився, аби в Космачі знищив культуру, бо вона – в кожній хаті, в кожній родині. Культурне багатство не знає поділу на велике і мале. Не було б Космача, ми були б біднішими.³⁰

Космач завтра

Бути в Україні і не бачити
Космача – це був би неповний
образ Батьківщини.

Оксана Соколик.

Попри всі свої негаразди, попри всі свої проблеми і болі Космач, як і вся Гуцульщина, як і вся Україна впевнено крокує в третє тисячоліття. Бо в третьому тисячолітті в Космачі стануться великі зміни і Космач знову стане окрасою України, джерелом культури і мистецтва, яке щедро живитиме українців та інші народи. Віриться, що в третьому тисячолітті запрацюють закони України, поліпшиться добробут населення, припиниться масове вирубування лісів і на території Космача як і сусідніх сіл буде національний природний парк, якого вже зараз добивається Косівська районна Рада. Якби мала Австрія чи Швейцарія на своїй території таке село як Космач, то воно стало б центром туризму і приносило б величезні прибутки. Звісно, сьогодні в Космачі вже є база відпочинку київської фірми «Оболонь», але вона ще далека від європейського зразка. Туризм у Космачі – це справа майбутнього. І воно прийде досить скоро. Бо якщо в Космачі спорудити сучасні туристичні комплекси, привести до порядку дороги, водити туристів до народних майстрів на екскурсії – то слава Космача швидко пошириться в світі. І до того ж, місцеве населення буде мати роботу, а народні майстри будуть мати де збувати свою продукцію. Хтось скаже, що Космачеві далеко до Яремча, але Яремчі далеко до Космача. Бо в Яремчі немає такої кількості народних майстрів, немає таких народних звичаїв і обрядів, як у Космачі. Чудові, талановиті народні майстри живуть у Космачі. Уміють вони веселитися, вміють і творити. Здається, мешканці цього села – найвеселіші люди на світі.³¹ До того ж, Яремче вже й так перенасичене різними турбазами та санаторіями. Хоча Космач, саме через відсутність туристичних комплексів, може привернути до себе увагу заможних людей України, навіть урядників з Києва, котрі можуть тут споруджувати для себе відповідні оселі. І вже споруджують.

В недалекому майбутньому в Космачі буде відновлено й унікальну пам'ятку старовини – церкву Преподобної Параскевії. Я отримав наказ своїх виборців, щоб посприяти у відбудові космачької церкви Преподобної Параскевії. Цей наказ я адресував 5 серпня 1998 року Косівській районній Раді і 24 вересня 1998 року районна Рада у своєму рішенні під числом один записала у графі «виконавці»: церковна громада. Ось так. Уряд Косова вважає, що церковна громада може вирішити питання відбудови космачької церковці, котра була споруджена в Космачі без

³⁰ Война. Многоцветье...

³¹ Боднар Ігор. Орнаментика карпатських вишивок // НТЕ, 1969, ч. 2.

жодного цвяха, котра на сьогодні вважається пам'яткою архітектури всеукраїнського значення. І котру так безжалісно було спалено 27 жовтня 1983 року за безпосередньою вказівкою Косова і вищих інстанцій.³² Виходить, що в Косові й досі бояться всього національного. Тоді я звернувся до Києва. 5 січня 1999 року мене повідомив голова Комісії по відродженню визначних пам'яток історії і культури при президентові України академік Петро Тронько – людина, яка ще за советських часів боролася за космацьку церкву Преподобної Параскевії. Він пише: «Повідомляю вас, що Комісією, яку я очолюю, і Держбудом України – Космацьку церкву Преподобної Параскевії включено до проекту державної програми, яка зараз розглядається в уряді України. Я переконаний в тому, що космацька церква як і Михайлівський золотoverхий Собор у Києві будуть відновлені під опікою нашої держави». Отже в Києві знають поцінувати Космацьку святиню, а в Косові й далі її не помічають. Якщо до відбудованої церкви Преподобної Параскевії вдасться ще повернути її іконостас, який 24 грудня 1963 року представник кіностудії імені Олександра Довженка Микола Гороховський вивіз з Космача, нібито для знімання фільму «Тіні забутих предків», то косівські пани самі залюбки возили б численних гостей Косова та туристів оглядати Космацьку Довбушеву церковцю, як це було колись, коли навіть Михайло Драгоманов милувався цим гуцульським храмом.³³ Отже, і церква Преподобної Параскевії в Космачі й надалі буде в центрі уваги гостей краю, позаяк на Косівщині на сьогодні рівноцінного їй храму просто немає.

Мої виборці дали мені ще один наказ: посприяти у створенні в Космачі музею-садиби визначного маляра і громадського діяча Михайла Мороза (1904–1992). На сьогодні в центрі Космача досить добре зберігся будинок, в якому проживав до війни Михайло Мороз з родиною. Решту свого життя він провів на еміграції в США, а його картини сьогодні є в провідних музеях світу. Отже, цей будинок цілком годиться під музей, що, правда, советська влада розпорядилася на частині садиби Морозів перепохоронити советських парашутистів і спорудити їм пам'ятник – солдата-червоноармійця з гранатою в руці. Але прийде час, коли, напевно, тих советських розвідників перезахоронять на цвинтарі, як це й прийнято робити в християн, а Музей-садиба Михайла Мороза стане окрасою Космача і Косівщини в цілому, позаяк і сьогодні на Косівщині в малярстві немає більшої особистості, як Михайло Мороз. В цьому ж музею можна б розмістити і експозицію про школу Олекси Новаківського в Космачі, в якій мистець Михайло Мороз навчався.³⁴

7 серпня 1998 року я звернувся з цим наказом моїх виборців, щодо створення в Космачі музею Михайла Мороза, до голови Косівського райвиконкому Володимира Мамчука і цей наказ районна Рада 24 вересня 1998 року включила до своїх рішень і в графі «виконавці» – записала: виконком Космацької сільської Ради. Отже, як бачите, шановні читачі, всі ініціативи, які впливають з Космача, районний уряд апелює назад до Космача, мовляв, це не їх справа, тоді як на Косівщині на сьогодні немає жодного поважного музею на зразок музею

32 Бурнашов Геннадій. Гуцульське повстання. – Івано-Франківськ, 1998, с. 103–107.

33 Пожоджук Дмитро. Космацькій церкві – 280 // Гуцульський край, 1998, 26 грудня.

34 Мороз Ірина. Михайло Мороз. – Філадельфія, 1995.

Івана Франка у Криворівні, чи музею Георгія Гараса у Вашківцях... Проте космачани не втрачають надії на музей Михайла Мороза в Космачі, бо великий талант не вмирає і позаяк Косів не хоче долучитися до цієї благородної справи, то, може, знову піде назустріч космачанам Київ, як з церквою Параскевії. Або Нью-Йорк, де чужинці вміють поцінувати і українські таланти.

На Першому міжнародному з'їзді писанкарів у 1992 році було прийнято Ухвалу у якій наголошувалося: «З'їзд також звертається до відповідних служб президентської адміністрації Івано-Франківської області з проханням сприяти відкриттю в селі Космач Косівського району Школи українського народного мистецтва з розширеною спеціалізацією «писанкарство», «вишивка», «ткацтво».³⁵ Як не прикро, а й цю Ухвалу в Косові та Івано-Франківську зігнорували, бо на Космач за часів совєтської влади дивилися, як на «бандерівське кубло», як на щось другорядне і так дивляться на Космач і сьогодні.

Як сказав колись великий Шевченко – дивно якось діється між нами. Хіба не так? Бо як інакше розуміти, що мистецтво Космача, його культуру бачать в Києві чи Америці, Москві чи Санкт-Петербурзі, а в Косові – ні?.. А Космач справді знають і люблять всюди. Тут, що не хата – то майстер, мистець, якому руки треба цілувати, при життю пам'ятник ставити...³⁶ Гуцульщина – як Чумацький шлях на карті зоряного неба, де на всьому решта просторі видно лиш окремі світила. І навіть в цьому краю народних майстрів, де рідко який житель не володіє в досконалості хоч би одним традиційним ремеслом, виділяється село Космач... Звичайно, в Космачі повинен бути свій музей... Пора поширити на Космач режим заповідних сіл. Хтось повинен слідкувати за тим, щоб і надалі ніщо не псувало його унікальний облік, щоб нові споруди відповідали загальному стилю, а старовинні забудови бережно зберігались. Берем же ми під охорону такого типу село, оголошуємо заповідними райони чи навіть цілі міста, що представляють особливу цінність. Такий режим потрібен Космачу. Селу, де природа і люди створили гармонійне ціле, що навіть гордість за славні справи наших предків і за сьогоднішню сільську новизну, за талант народу-художника...³⁷ Звісно, не надає належної уваги розвитку народного мистецтва в Космачі і космацький уряд та дирекції семи космацьких шкіл та школи мистецтв. Приміром, на сьогоднішній день у Космачі немає жодного молодого боднаря, майстра обробки шкіри, кушніра чи кераміка. В Космацьких школах тепер діти навчаються хіба що писати писанки та вишивати. А можна учити школярів і азів ткацтва, різьби і боднарства. Так, у середній школі славетний космацький ткач Дмитро Линдюк, син Андрія, міг би навчити дітей ткацтва, єдиний боднар на Гуцульщині, який вміє виготовляти пасковики Андрій Івасюк – боднарства, вишивальниця Гафія Чорняк – вишивати, а Явдоха Дзвінчук – плести кошики з ліщини. В неповній середній школі на присілку Бані, міг би вчити дітлахів боднарства Лукин Полагнек, ткацтва – Михайло Кравчук, вишивки – Наталя Палійчук, виготовляти дерев'яні скульпту-

35 Матеріали науково-практичної конференції «Писанка – символ України» з Міжнародного з'їзду писанкарів 2–7 вересня 1992 року. – К., 1993, с. 122–123.

36 Федорів Роман. Плуг у борозні. – Львів, 1979, с. 202.

37 Война. Многоцветье..., с. 5–7, 65.

ри – Микола Палійчук. В неповній середній школі на присілку Ставник, Василь Бойчук, син Василя, міг би вчити дітей робити дрімби, Марія Бойчук – писанкарства, Марія Вінтоняк – ткацтва. Бо хто ж продовжить славу космацьких мистців завтра? Приємно, що в Космацькій середній школі навчає школярів писанкарства справжній знавець своєї справи, учасниця Першого міжнародного з'їзду писанкарів (1992 р.) Марія Дзвінчук, дочка Петра, 1951 р. н., в неповній середній школі присілка Рушір – Анна Бодруг, дочка Курила, 1945 р. н., вихованці якої не раз ставали лавреатами Міжнародних конкурсів дитячої писанки, а в неповній середній школі присілка Бані – Анна Подоляк. Але таких людей є одиниці та й не завжди йдуть їм назустріч дирекції шкіл. Безумовно, прийде час, коли в Космачі буде і училище писанкарства, і належне ставлення до писанкарів з боку чиновників. Бо хіба не парадокс, коли в Космачі на базарі минулого року податківці ганялися за космацькими писанкарками, як у старі советські часи?

Буде в Космачі і спеціальна фірма, котра експортуватиме космацькі писанки в різні держави світу, бо вже й тепер космацькі писанки люблять чужинці, а уродженка Космача Явдоха Кушнірчук свого часу навіть писала писанки для президента США Рональда Регана та американських конгресменів.

В перспективі в Космачі може діяти і фірма, яка виготовляла б і різні чаї з карпатських цілющих зел, які мали б великий попит. Зважаючи на те, що Космач здавна славився своїми солеварнями, в Космачі могла б діяти і фірма коркування соляної води в пластиківі пляшки для соляних ванн, які на сьогодні доволі широко використовуються в українській медицині. Особливо великі прибутки для Космача могла би дати вода типу «нафтуса», якої в Космачі немало. Є в цьому селі й інші лікувальні води.

Ще на початку століття Космач славився в Галичині своїми нафтовими копальнями. Віриться, що на великих глибинах геологи ще відкриють в Космачі великі поклади нафти, а можливо й газу. Звичайно, ще для цього не настав час.

Особливе місце в Космачі мав би знайти лещетарський спорт, бо ще за часів польської окупації Космача, тут був не лише чемпіон Космача, а й цілої Галичини – Андрій Кіф'як. Славу космацького лижваря продовжать наші нащадки.

Повстануть у Космачі і великі будівельні фірми, бо саме тут ніколи не бракувало і не бракує знаменитих майстрів. І Космач знову заявить ще всьому світові про себе, як це було колись. Тут знову на спомин приходять рядки про Космач українських повстанців. Незабутні хвилини прожив Ти, Космаче! Сам оглядав Ти славні події, вписані золотими літерами в історію нашого повстання. А чи пригадуєш собі ті колишні понурі дні, коли Ти змушений курортом для окупанта бути? Ганебности тих днів не міг Ти забути! Пишалась красою Твоєю Гуцульщина, Станиславівщина, ціла Західня Україна. Оточений карпатськими полонами та вічно зеленими лісами, перепоясаний білими лентами прекрасних шосе, пересічений хрустальними водами бистої Пістиньки, оспіваний дзвінками голосами своїх легінів, довго був Ти несплямленим джерелом краси життя, здоров'я та юности своєї Батьківщини.³⁸ Більше пів сотні літ минуло відтоді, а

38 У боротьбі за волю під бойовими прапорами УПА. – Авґсбург, 1949, с. 52.

до Космача їдуть і сьогодні з усіх усюд письменники, артисти, політичні діячі, студенти, співаки... Їдуть з Гарварду і Парижу, з Сіднею і Вашингтону, Лондону і Торонта... Красою Космача, його мистецтвом насолоджуються керівник балету «Веселка» з Австралії Наталя Тиравська, голова Світової федерації українських жіночих організацій Оксана Соколик, танцюристи балету «Степи» з Франції, колишній генеральний секретар Світового конгресу українців Ярослав Соколик з Канади, академік Петро Тронько з Києва. Всіх їх радо вітає Космач – справді столиця Гуцульщини. Після відвідин Космача, Михайло Білас зізнавався академіку Володимирові Качкану:

Якось приїхав я до Космача, сиджу собі на пагорбку, дивлюся, як довкіл гори купаються у вогні: горить черлено бук, жовтизною клен, аж небо від того стало фіолетуватим... А там неподалік приходять та вмощуються два молодики й одразу – пензлі в руки. Не втримався, кажу ж їм: «Що ви малюєте, хлопці, та хіба таку красу можна раз-два змалювати, ви ж надивляйтесь, вдихайте її у легені, у кров, беріть у серце й душу...».³⁹

Як поетично, як образно сказано: беріть цю красу у серце. І це не дивно, бо сторонній людині видніше, що є насправді гарне. Взяти б хоча віршовані рядки лавреата Шевченківської премії Степана Пушика:

Приїдь весною, коли йдуть стада,
 Приїдь зимою, коли їдуть сани.
 Приїдь, коли тут ходить коляда,
 Коли тепло приходить з писанками.
 Приїдь та смійсь!
 Приїдь і тихо плач!
 Прислухайся, яка тут файна мова?
 І добре, що на світі є Космач,
 Крім Харкова, крім Києва, крім Львова.
 Як добре. Не забуло це село,
 Пересідавши на машину з фіри,
 Що в Космачі щось більше є й було,
 Ніж те, що точать люди сувеніри.

То ж хай квітне гуцульське село Космач своїми талантами! На радість, на втіху людям! І – Україні! □

Спогади

Андрій Ворушило-Легіт

Спогади

(Розділ 3)

Недобитки полку без бойового порядку, хто як міг, утікали на схід глухими волинськими дорогами. Іноді проходили хуторами й селами, що нічим не відрізнялися від хуторів і сіл Наддніпрянської України до 1933 проклятого року, майже всі дахи хат, клунь і повіток були покриті соломою. На подвір'ях виднілися криниці, над якими схилялися високі «журавлі». Перед хатами цвіли кущі бузку й черемхи, а у квітниках – синє небо, нагідки, настурції, а за хатами зеленіли вишневі й яблуневі садочки. Подвір'я обгороджені тинами чи живоплотами. На вулицях і подвір'ях не було видно жодної людини. Коли мені став надокучати голод, я постукав у двері однієї хати на окраїні села. Двері відчинив середніх років дядько з довгообразим лицем і обвислими козацькими вусами. В хаті сиділа за прядкою вродлива, білява дівчина, а біля печі поралася молодиця. Я привітався і попросив чогось попоїсти. Жінка поставила на стіл миску гарячого борщу, тарілку з покрайним житнім хлібом і мисочку пшоняної молочної каші. Під час споживання їжі дядько промовив до мене: «Ваші відходять, але невідомо, які будуть німці». На що я відповів: «Такі наші, як і ваші». «А звідки ви родом?», – запитала мене жінка. «З Київщини», – сказав я. «Я по вашій мові здогадалася, що ви з наших, українців, – продовжувала жінка, – куди утікаєте? Там смерть на кожному кроці. Залишайтесь у нас. Тут багато гарних дівчат. Одружитесь й будете по-людському жити. А коли війна закінчиться, як захочете, повернетесь додому». Я сказав на це: «Дуже дякую, добрі люди, за їжу і щире слово! Мушу йти поближче до рідної хати, де й думаю залишитися. Там мене чекають старенькі матуся й батько». Жінка всунула у мій наплічник хлібину й шматок сала, і я, ще раз подякувавши, розпрощався з гостинними людьми, пішов у дальшу дорогу. Зупинилися в лісі аж біля Шепетівки. Там назбиралося декілька тисяч недобитків не тільки з нашого полку і дивізії, а й з інших військових частин. Натомлені, голодні вояки блукали, як отари, харчувалися, у кого нічого не залишилось у наплічнику, грибами, полуницями й лісовими горіхами. Вражало, що жодного старшого офіцера з ромбами чи шпалами на комірах, а також жодного комісара чи політрука між нами не було. Лише зрідка можна було зустрінути якогось інтенданта чи лейтенантика. Також я не зустрів ні одного вояка мого взводу. Всі розбіглися.

Над лісом відбувалися повітряні бої. Протягом дня я нарахував вісімнадцять збитих радянських літаків і ні одного німецького.

Після декількох днів блукань по лісах навколо Шепетівки туди прибули незнайомі підполковник, капітан і батальйонний комісар. Вони наказали воякам-недобиткам ставати в колону й повели на південний захід.

Зненацька налетіла ескадрилія мессершміттів. Літаки нижче опустилися над колоною і почали обстрілювати її кулеметним вогнем. Ми, як курчата від шулік, розбіглися у нескошену пшеницю й поприпадали до землі. Обстріл продовжувався хвилин двадцять. Всюди чулися зойки і стогін поранених.

Коли літаки відлетіли, незнайомі командири й комісар повели значно проріджену колону вперед, не похоронивши убитих і не забираючи поранених.

Далі дорога тягнулася серед молодого лісу. За деякий час над колоною знову з'явилися ворожі літаки. Між ними були бомбардувальники. З літаків посилався на нашу колону град куль. Почали падати і розриватися бомби. Вояки розбіглися й заховались у густих чагарниках. Навколо було пекло: гул двигунів, вибухи бомб, стогін поранених.

Як трохи затихло, недобитки зібралися на лісовій галявині.

Не з'явилися підполковник і комісар. Прийшов лише легко ранений капітан, який сказав бійцям, щоб вони хто як зможе поверталися до Шепетівки.

Коли я з одним сержантом-полтавцем, з яким познайомився ще під Дубном, наближалися до Шепетівки, нас зупинила група «погранічників» (військ НКВД). Недалеко коло них на траві спливали кров'ю три розстріляні червоноармійці, серед яких я впізнав лице одного узбека з нашої колони. «Погранічники» зупинили нас і відібрали зброю. Напевне, нас чекала б доля тих, які лежали закривавлені на траві. На щастя, у той час почало прибувати дуже багато недобитків з нашої колони й інших військових частин. Побачивши це, енкаведисти повернули нам зброю і повели усіх дорогою, що тягнулася на південний схід.

Йшли без відпочинку цілу ніч під ескортою «погранічників». Вояки були дуже стомлені, голодні, спрагли, брудні. З боку дороги, а також на дорогах були вириті бомбами ями, повалені дерева, залишені автомашини, гармати. Це наслідки бомбардування.

Колону зупинили на горбку за молодим лісом. Капітан наказав окопуватися. Наступну ніч ми пробули в окопах.

Вранці над окопами з'явилися німецькі літаки й стали нас обстрілювати і бомбардувати. Протилетунської артилерії взагалі ми не мали. Дехто з вояків почав стріляти з гвинтівок у літаки, що опускалися дуже низько над землею. Так був збитий один літак. Німецькі пілоти знахабніли, обстріл тривав довгий час. Згодом ми побачили, що бічною польовою дорогою до нас наближалися вісім німецьких танків. Ми залишили окопи, побігли до лісу. Ліс був обкопаний глибоким ровом, дороги близько не було, і танки зупинилися біля лісу, довго його обстрілюючи.

У лісі я знову зустрів знайомого сержанта-полтавця, і ми вирішили далі утікати разом.

Йшли з годину поміж деревами й натрапили на стежку, а трохи пройшовши нею, побачили хату лісника. Коли ми ближче підійшли до хати, нас зустріли гарчанням і гавканням два здоровенні пси. На подвір'ї з'явився немолодий, бородастий лісник. Він угамував псів, привітався і запитав, чого ми бажаємо. Я сказав, що три доби нічого не їли і просимо дати чогось попоїсти. Лісник зайшов до хати, звідти приніс нам великий буханець хліба, глечик молока і два горнятка. Ми підкріпилися. Півхлібини залишилося, і лісник сказав, щоб ми взяли хліб з собою.

Він дав нам ще трохи махорки, показав стежку, що вела до житомирської дороги. Ми подякували господареві й за півгодини були на асфальтовій дорозі, якою зрідка мчали військові авта. Ми закурили і стали йти побіч дороги. Одно вантажне авто зупинилося. Шофер відчинив кабінку і попросив закурити. Ми поділилися з ним і з двома офіцерами, які сиділи поруч, тютюном. Один офіцер запитав, куди йдемо. Ми відповіли, що до Житомира, і він сказав, щоб сідали в кузов.

Коли ми висіли з авта в Житомирі, місто нам здавалося мертвим.

Всюди були руїни й пожарища – наслідки недавніх бомбардувань німецькою авіацією. Хоч надходив вечір, нам не хотілося ночувати в мертвому великому місті, й ми пішли далі побіч асфальтової дороги, що вела до Києва. Пройшовши ще з двадцять кілометрів, почувалися дуже потомленими. Спали в напівзруйнованій школі на окраїні містечка Коростишева.

Другого дня ми ще пройшли дорогою з десять кілометрів, і нас знову зупинили «погранічники» й наказали залишитись у придорожньому ліску, де було багато військ. Там ми пробули дві доби без заняття, харчів і води. Особливо нестерпно докучала спрага. Пополудні ми вирішили втікати. Пройшли ліском з півкілометра і зупинились у кущах біля асфальтової дороги. Коли на цій дорозі нічого не було помітно, ми її перебігли й заховалися у високому житі. Потім, пригнувшись, ще пройшли житом з півкілометра і вийшли на польовий шлях.

З правого боку шляху була нескошена озимина, з лівого – бурякові плянтації, обкопані ровом. Ідучи дорогою, ми почули гудіння двигунів, а коли поглянули вгору, побачили в небі ескадрилії німецьких літаків, що летіли в напрямку ліска, де ми недавно перебували. Ми полягали в рові. Коли літаки відлетіли, почувлося якесь гурчання на шляху перед нами. Я підвів голову і побачив, що до нас наближалися німецькі танки. Ми поприсадали до землі й за декілька хвилин відчули, що шляхом біля нас проповзли чотири сталеві потвори.

Як танки зникли, ми повилазили з рову, перебігли шлях і, нагнувшись трохи, пройшли житом, а потім полягали на землі, чекаючи вечора. Коли смеркло, ми вирушили житом у дальшу дорогу. Попрямували туди, звідки доносилося гавкання собак і кукурікання півнів. Скоро побачили білі стіни хат якогось села.

Коли постукали у двері крайньої хати, за дверми почувся голос: «Хто там!». Я відповів: «Вояки». Двері відчинилися, і на порозі показалася висока молодиця, яка сказала: «Заходьте в кімнату». З кімнати війнуло пахощами лугової трави, що нею була вистелена долівка. Всюди була чистота і порядок. На стінах під вишитими рушниками висіли ікони, портрет Тараса Шевченка і фотографії чоловіка та родичів.

Молодиця, не питаючи нас, чи голодні, відразу ж запросила сідати на лаву за стіл, і в скорому часі на столі були миски з підігрітим борщем, молочною кашею і скибками хліба. Повечерявши, ми подякували молодиці й трохи погмоніли з нею. Вона сказала, що її чоловік і два брати мобілізовані до війська і, певно, так, як і ми, десь блукають голодні й холодні.

Розмовляючи, я поглянув у вікно й побачив, що на заході, в напрямку Коростишева і Житомира, палали червоні заграви.

Спали на долівці, вистеленій травами і покритій ряднами. Коли прокинулись, у вікно заглядало ясне липнече сонце. Нашвидку помилися, поїли гарячої кулеші, подякували добрій жінці й знову вирушили в дорогу.

Ішли польовими дорогами та селами, обминаючи міста, і за кілометрів п'ят-

надцять зупинились у селі Ставках Радомиського району. Далі поспішати не було куди. Праворуч протікала річка Тетерів, а недалеко за нею тягнулася аж до Києва асфальтова дорога, якою, як довідалися від людей, мчали безперервно німецькі військові авта. Попереду зеленів густий, непроглядний ліс, над яким кружляли німецькі літаки, безупинно його обстрілюючи. З північної сторони, десь з-за Радомишля, до слуху доносився відгомін якоїсь перестрілки.

У Ставках ми спали в клуні одних діда й баби, три сини яких теж десь були у війську. Харчі приносили господиня і сусіди, зокрема вродлива русява дівчина Клава, з якою я зав'язав любовний роман. У цьому селі ми пробули два тижні. Гвинтівки, нагани і гранати поховали під соломою.

Ходили ми купатися до Тетерева. Річкою часто пливли дерев'яні колоди, дошки, які ми ловили і приносили господареві в подяку за харчування.

У Ставках зупинилося декілька десятків таких, як ми, недобитків-червоноармійців. Незабаром у село почали навідуватися німці за «шпеком» і «яйками». Грозила небезпека, що хтось із червоноармійців застрілить якогось німця, і завоююники спалять село, а нас усіх розстріляють.

Я з сержантом-полтавцем почали готуватися до дальшої подорожі.

Свою зброю закопали в глибокому проваллі, а військовий одяг обміняли в людей на блаженський цивільний.

Виникла проблема, як перейти асфальтову дорогу, по якій безперервно мчали німецькі авта, і яку дуже пильно патрулювала військова жандармерія.

Деякі люди з села мали за асфальтовою дорогою сіножаті та їздили туди на возах, запряжених волами, косити сіно. Ми з сержантом-полтавцем розпрощалися зі своїми господарями і моєю симпатією Клавою, з якою я домовився листуватися, подякували за гостинність, сіли на віз і, як «косарі», переїхали дорогу і помандрували далі на схід. Довідавшись від зустрічних перехожих, що Корсунь і Полтава ще не зайняті німецькою армією, ми не поспішали й проходили не більше двадцяти кілометрів денно. У деяких селах ми зупинялися на довший час, допомагали людям жати чи косити пшеницю, жито, возити снопи й молотити. А вечорами, скупавшись у ставку чи річці, ходили на вечорниці.

У деяких місцях було йти небезпечно не лише від німців. По лісах і чагарниках тинялися озброєні банди енкаведистів, партійців та активістів. Вони напали на перехожих і розстрілювали, як дезертирів, беззбройних і переодягнених у цивільну одягу колишніх червоноармійців.

Також були небезпечними й деякі перехожі. Раз нас наздогнали два переодягнені москалі віком понад тридцять років. Один з них запитав: «Куда ідьоте?». Мій друг сержант-полтавець, не подумавши, відповів: «Поближче до отчого дому». Я зауважив, що один москаль здригнувся і приклав правицю під полу піджака, з-під якої заблищав мавзер. А другий крикнув: «Под юбку баби захателось! А родіна! А прісяга!». Я здогадався, з ким маємо справу, й сказав: «Мій друг родом з села, що недалеко звідси. Він тільки хоче по дорозі зайти на годину-дві до батьківської хати, щоб розпрощатися з рідними й обутися в залишені вдома черевики, бо ці, що має, вже розлазяться... А потім ми завернемо на північ, щоб наздогнати наше військо».

Москаль промимрив: «Харашо. Увідім».

Вечоріло. Попереду було якесь село. В селі москалі пішли ночувати в одну хату, а ми в іншу. Переночувавши, удосвіта ми завернули на бічну дорогу, щоб далі не йти з небезпечними подорожніми. На другий день ми прокинулися, швидко одягнулися й вийшли.

Помандрували далі.

Біля міста Богуслава я розлучився із своїм другом по нещастю сержантом-полтавцем. Ми обмінялися адресами, міцно потиснули руки й побажали щасливої дороги. Сержант пішов у напрямку Миронівки, а звідти мав йти до Дніпра, Золотоноші й Полтави, а мені залишилося ще пройти яких-небудь тридцять кілометрів до мого рідного Корсуня.

Обійшовши місто Богуслав, я пішов битим шляхом. Стояла велика спека. Я почувався дуже перевтомленим і зайшов у відчинені двері сплундрованої школи села Москаленків. В одній з клясних кімнат на підлозі була солома (напевне, ночувала солдатня) і валялися листки з книжок та книжки шкільної бібліотеки. Я приліг на соломі, розгорнув якусь книжку, почав читати й незчувся, як міцно заснув. Раптом відчув, що хтось мене копнув у бік. Коли розкрив повіки, побачив над собою двох дебелих німців, які націлили на мене автомати. Один з них крикнув: «Генде гох!» Я устав, підняв угору руки. Німці обмацали мій одяг. Один запитав: «Солдат?». Я відповів, що цивільний, і повертаюся додому з Богуслава, де працював на залізниці.

Німці подивилися на мою буйну чуприну й, напевне, повірили, що я не солдат, і вийшли.

Совєтські солдати мусіли бути обстриженими. Я, як лейтенант, міг мати чуприну, що не раз рятувало мене від німецького полону.

Перед вечором я дійшов до знайомого села Саморідні, що на віддалі п'яти кілометрів від Корсуня. У цьому селі я не раз бував. У ньому жило багато моїх друзів і подруг. Вирішив зайти до хати Олексія Довгополого, з яким я три роки навчався в Корсунському педагогічному технікумі. Я не був певний, чи застану Олексу вдома, бо знав, що після закінчення технікуму він учителював у сусідньому районі, а пізніше, як і я, був мобілізований до армії.

Коли я постукав у двері хати, їх відчинила мати Олексія. У коридорі я запитав її: «Чи пізнаєте мене, тітко Ганно?». Потім хотів потиснути їй руку. Жінка відповіла, що пізнає, але руки мені не подала, сказавши: «Вибач, сину, але мені не вільно з тобою ручкатися». Я спочатку подумав, що жінка стала ненормальною, але коли в хаті привітався з Олексою, він пояснив мені, що мати стала сектанткою, і їй не вільно нечленам її секти руки тиснути. Олекса довго розповідав про себе. Він брав участь у совєтсько-фінській війні, де був тяжко поранений, потім демобілізований з війська. З німцями не воював.

За час моєї розмови з Олексою його мати зварила і поставила на стіл вечерю. Повечеряли, я подякував Олексі та його дивній матері, розпрощався з ними й пішов знайомою дорогою до мого міста.

Було вже темно. Я вирішив прибути додому вночі, щоб ніхто мене не побачив. Ворогів у Корсуні в мене не було, але я не мав документів про звільнення з полону і не знав, як новий окупант до мене поставиться.

Біля нашої хати я відчув, що хтось мені скочив на спину. Оглянувся і побачив мого старого пса Палкана. Я був радий такій зустрічі, простягнув руку й сказав: «Палкане, здоров!». Пес помахав хвостом і подав мені кудлату лапу.

У нашій хаті не світилося. Я підійшов до вікна й постукав у шибу. За вікном озвався голос матусі: «Хто там?». Я відповів: «Свої». «Хто з своїх?», – ненька запитала вдруге. Я сказав тихо: «Андрій». Мама відчинила двері й з плачем кинула мені на груди. Я поцілував неньку, а потім батька, який підвівся з ліжка. Першим моїм питанням було: «Хто є вдома?». Мама відповіла, що залишилася лише вона з батьком. З листів я знав, що до початку війни в нашій хаті, крім батька й матері, мешкали ще мій старший брат Ілько – лектор медичної школи, його дружина Параска і їх маленька донечка Рая. Два молодші брати, Сашко й Микола, як і я, були мобілізовані до війська. Решту членів нашої численної родини недоля розігнала по широких просторах тюрми народів. Ілько був звільнений від військової служби, бо мав серцеву недугу. З вибухом війни москалі примусово повезли на схід усіх викладачів і студентів медичної школи, а з ними мого брата Ілька, його дружину й донечку. Моя ненька дуже скучала за нею, а також за усіма іншими членами родини.

Мати скоро підсмажила яєчню з салом, нагріла казан води. Я повечеряв, скупався в ночвах, змінив білизну і довго розмовляв з батьками про війну, про пережите, аж поки заснув міцним сном.

Уранці мене розбудив гучний голос. То сусідки якось дізналися, що я прийшов додому, і прибули запитати, чи мені відомо про долю їхніх чоловіків чи синів. На жаль, я нічим не міг їх потішити, бо на війні й у дорозі не зустрічався ні з одним корсунським земляком. Від жінок я довідався, що у центрі міста на вітринах розвішано наказ німецького командування, щоб усі колишні вояки червоної армії, які повернулися додому без документів про звільнення з полону, повинні зголоситися у міській управі, що голова міста повезе список їх до найближчого табору військовополонених, де виробить їм документи про звільнення з полону. Я спочатку подумав, що це якийсь німецький підступ, і на другий день звернувся до голови міста – колишнього мого вчителя Олександра Змієвського із запитанням про це. Він запевнив мене, що ніякого підступу нема. Німцям потрібно чоловіків для збирання врожаю, а тому вони звільняють з полону місцевих людей. Голова міста записав моє прізвище, день народження, фах, адресу, і через два тижні я одержав документ.

Німці зайняли Корсунь без бою. Велася лише артилерійська перестрілка з відступаючими частинами червоної армії, які з причини поспішного відступу не встигли залишити після себе велику руїну. Були лише напівзруйновані гідроелектростанція на річці Росі й два заводи – чавунноливарний і фарбовий, з яких вивезено деякі машини. Також був вивезений основний сільськогосподарський реманент з чотирьох корсунських колгоспів – комбайни, трактори, сівалки, молотарки і т. п. Колгоспних коней і рогату худобу погнано на схід. Деякі самодури-партійці намагалися косити зелені, недостиглі пшеницю й жито, мовляв, щоб не залишилися німцям. Але назбігалися жінки і їх вигнали. Жінкам допомагали виганяти непроханих партійних «косарів» і деякі відступаючі червоноармійці-українці.

Як я прибув додому, населення міста зменшилося, приблизно, на одну четверту. Чоловіків від 18 до 50 років мобілізовано до війська. Хлопців від 15 до 18 років вивезено. Більшість партійців і населення жидівської національності

утекли. Жиди, які залишилися (здебільшого дрібні ремісники й біднота), були у дикий спосіб винищені німцями. У дільницях, де мешкали жиди, було спустошення: вікна побиті, двері відчинені, на вулицях бруд, на подвір'ях, зарослих бур'яном, сновигали голодні, напівдикі собаки й коти.

На моїй Саморідницькій вулиці жодного з моїх товаришів-ровесників не залишилося, а тому мені довелося товаришувати з хлопцями, молодшими за мене років на п'ять. Неодружених жінок і дівчат було вдвічі більше, ніж парубків. Молодість вимагала свого, і хлопці та дівчата, як за давніх часів, почали влаштовувати вечорниці, досвітки, спільне святкування Маланки, Купала та інших обрядових і релігійних свят, і це продовжувалося до часу, поки німці не почали вивозити молодь спочатку добровільно, а пізніше примусово на рабську працю до Німеччини.

Якось у неділю, на початку серпня 1941 року, до мене завітав мій друг Олексій Довгополий, який сказав, що минулого тижня відбулися ініціативні збори учителів Корсунського району. На них виступав з промовою новопризначений голова районного відділу народної освіти І. Богуславський. Він заявив, що у вересні цього року розпочнеться навчання в початкових і середніх школах. У Корсуні буде відкрито педагогічний коледж, гімназія, неповно-середня і початкова школи, по великих селах – гімназії, а по менших – неповно-середні чи початкові школи. Промовець закликав усіх учителів зголошуватися за призначенням на працю до районного відділу народної освіти.

У понеділок я відвідав відділ народної освіти, де одержав призначення викладати українську мову й літературу в Корсунській гімназії.

Ідучи містом я несподівано зустрівся з одним із своїх знайомих з часів навчання в Київському педагогічному інституті Іваном Самійленком, який був родом з села Сахнівки, що на віддалі 18 кілометрів від Корсуня. Самійленко розповів мені новини, про які довідався від прибулих з Галичини людей, що 30 червня 1941 року у Львові проголошено Українську незалежну державу і був покликаний уряд на чолі з Ярославом Стецьком, а на другий день німецьке гестапо арештувало Ярослава Стецька, усіх членів уряду, провідника Організації Українських Націоналістів (ОУН) Степана Бандеру та багато її провідних діячів. Німці проголосили, що українцям не вільно займатися політикою. Вони мусять лише тяжко працювати і цим допомагати Великонімеччині в побудові нової Європи. Самійленко не вірив, що в Україні будуть відкриті школи, бо німці не зацікавлені в ширенні освіти серед нашого народу. Вони мають намір винищити нашу інтелігенцію, а робітників і селян перетворити на темних рабів.

У вересні 1941 року районний відділ народної освіти проголосив, що німці дозволили відкрити лише початкові школи, і я був призначений завідувачем Саморідницької початкової школи. Крім мене, у Саморідницьку початкову школу було призначено ще три вчительки. Дві з них, як і я, мешкали в Корсуні, а третя – у Саморідні. До школи мені доводилося ходити п'ять кілометрів. Замість платні вчителі одержували з колгоспу трохи зерна й городини. Школа не була відремонтована. Навчальних програм, підручників, зошитів, олівців не було. Діти були обідрані, багато з них не мали теплої одягу, а тому з приходом зими в Саморідницькій початковій школі й в усіх школах району навчання припинилося. Щоб не бути безробітним, бо це грозило вивезенням на

рабську працю до Німеччини, я влаштувався на роботу інструктором місцевого Червоного Хреста, де відпрацював чотири місяці.

Читаць, напевне, зверне увагу, що я нічого не пишу про свою літературну творчість з часу мобілізації мене до радянського війська і під час війни. Чи ж писав я в цей час? Перших шість місяців перебування у війську я нічого не писав. Повсякденна муштра, заучування напам'ять різних «уставів», брехлива пропаганда напівписьменних політруків, брудна лайка капралів, сержантів і офіцерів, осоружні обмотки, вилинялі галіфе й гімнастерка, на кожному кроці московська мова і приниження людської гідності – усе це нагадувало мені пекло і не було часу й бажання до творчості. Пізніше, зокрема під час перебування у військовій школі, я поступово почав призвичаюватись до ролі військового і знаходити час на складання віршів. Складав і заучував напам'ять. Писати на папері в умовах казарменного солдатського життя не міг, бо мої вірші були антимілітаристські, антикомуністичні й антимосковські, і коли б хоч один з них у написаному вигляді дістався до НКВД, мені б грозив розстріл або щонайменше двадцять років сибірської каторги. Тому на другий день після мого повернення до рідного Корсуня я сів і написав у товстому зошиті до вісімдесяти своїх віршів, складених під час перебування в радянському війську.

Десь на початку 1942 року німці дозволили відкрити у Корсуні друкарню, де мали б друкуватися українською мовою тижнева газета «Корсунські вісті», різні оголошення, накази, розпорядження й бланки. Друкарню відкрито в будинку колишнього видавництва радянської газети «Ленінським шляхом». Більшість машин, шрифтів і паперу більшовики не встигли вивезти чи знищити. Редактором і видавцем «Корсунських вістей» став колишній сотник армії Української Народної Республіки Йосип Павлюк, який під час відходу військ УНР на Захід захворів на тиф і після видужання примушений був жити під радами з фальшивим паспортом. Він покликав до праці в друкарні друкаря і декілька дівчат-складальниць, які за радів працювали в Корсунській і Богуславській районних друкарнях, а до редакції – секретарку М. Клоценко, яка працювала на цій посаді в одному з видавництв Києва, та перекладачку з німецької мови В. Кисілевич, колишню викладачку цієї мови в Корсунських неповно-середніх і середніх школах.

Редактор Й. Павлюк запросив мене до редакції і запропонував у ній працю. Я не відмовлявся. Робота в редакції мені більше подобалася, ніж та, яку я виконував. Крім цього, я плянував друкувати на сторінках газети свої вірші, нариси, статті й видати свою першу збірку поезій.

За тиждень я звільнився від праці в Червоному Хресті й став працювати коректором, літературним робітником і заступником редактора повітової (польською – «гебітової») газети «Корсунські вісті».

Місто Корсунь під час німецької окупації було повітовим центром. До Корсунського «гебіту» належало п'ять колишніх радянських районів – Корсунський, Канівський, Лисянський, Богуславський і Миронівський. Тижневик «Корсунські вісті» був призначений для населення цих п'яти районів. Редакція одержувала матеріали для друкування так званого «Дойч нахріхтен» бюро з Берліну, від пресової служби т. зв. «Райхскомісаріату» України, столицею якого було місто Рівне, а

також до неї дописували «гебітскомісар» Лорман, його заступник Вольтер, український староста міста (бургомістр), члени місцевої влади й інші дописувачі.

Перед друкуванням газети треба було нести її макет для затвердження до «гебітскомісара» чи його заступника. Газету вільно було друкувати лише тоді, коли один з них підпишеться на макеті.

Гебітскомісар Лорман, колишній десятник чоботарської майстерні у Німеччині, був людиною малописьменною, некультурною і великим самодуром. Української та й ніякої іншої мови, крім німецької, він не знав. Зміст статей і дописів, поданих у макеті газети, йому перекладали його перекладач місцевий фольксдойчер К. Ермантраут і перекладачка М. Конькова. Вони хоч і народилися й вирости в Україні, розмовляли, писали і читали тільки по-російському. До того ж М. Конькова, яка прибула з Києва, була московською шовіністкою і, напевно, агентом НКВД. Особливо я з редактором Й. Павлюком мали клопоти, коли друкувалися статті й розпорядження гебітскомісара чи якогось іншого німецького окупаційного «фюрера». Вони були написані неграмотно авторами по-німецькому і не краще перекладеними перекладачами по-російському. Я їх мусів перекладати по-українському. Гебітскомісар домагався, щоб його статті були перекладені дослівно. Якщо б цього дотримуватися, вони не мали б ніякого сенсу. Тому з приводу цього виникали різні непорозуміння.

Тексти різних матеріалів, що надсилалися з Рівного чи Берліну, були написані чи перекладені людьми, які походили з Західної України. У цих текстах було багато слів польського і німецького походження та галицького діалекту. Місцеві прості люди не розуміли їх значення. Тому мені доводилося також виправляти мову цих присланих матеріалів.

У першому числі газети я помістив патріотичні вірші Олександра Олеся і свій власний. Коли перекладачка переклала їх гебітскомісарові, він їх заборонив друкувати і наказав взагалі в газеті ніяких віршів не містити. Німецькі самодури боялися української поезії, бо гадали, що вона є засобом ширення ідей українського патріотизму.

Після надрукування газети по два примірники її треба було надсилати до гебітскомісара, місцевого гестапо, пресової служби Райхскомісаріату України в місто Рівне й Дойчнахріхтен бюра в Берлін.

Редакція одержувала гезети: «Український голос», що друкувалася нашою мовою в Берліні, «Краківські вісті» й одну з львівських газет (забув її назву). Також ми обмінювалися газетами з інших міст України.

Серед матеріалів, що надсилалися з Рівного, були надруковані на жовтому папері. На них було зазначено, що їх можна друкувати лише в газетах міст Волині й Полісся, де подавалися статті, що мали назву «Люди з лісу й український національний інтерес» та подібні. З них ми довідувалися, що в лісах Волині й Полісся діють українські повстанці.

У Корсуні й Корсунщині шалів терор гестапо. Відступаючі большевики залишили в місті й повіті до сотні членів партії та активістів для своєї партизанщини і підпільної роботи в німецькому запіллі. До їх списку додали ще декілька сотень звичайних робітників, селян чи інтелігентів, старших віком і тих, що з причин поганого здоров'я чи інших були звільнені від військової служби.

Коли прибули німецькі війська, партійці, залишені в запіллі, утекли в ліс чи десь переховувались. Безпартійні, примусово включені до списку майбутніх партизанів чи підпільників, залишилися вдома. Вони не мали наміру йти в партизани чи займатися підпільною роботою. Гестапо арештувало колишнього енкаведиста Якова Стояна, який під час тортур пообіцяв видати список осіб, залишених для партизанщини й підпілля, що він і зробив. Одержавши цей список, гестапо зразу ж арештувало понад п'ятдесят людей, що були в списку, і без суду й слідства всіх їх розстріляло і поховало в спільній ямі в яру за містом, де раніше большевики провадили масові розстріли під час революції і пізніше. А колишньому енкаведистові Якову Стояну гестапо дарувало життя. Стоян до кінця німецької окупації Корсуня працював завідувачем господарства при німецькій жандармерії. Яка його дальша доля, мені не відомо.

Помордувавши всіх жидів, які залишилися в Корсуні, а згодом деяких комуністів та осіб, що були в списку для провадження партизанщини, гестапо почало нищити українських патріотів.

Через Корсунський повіт проходили похідні групи ОУН. Декілька з них залишилося в Корсуні, влаштувавшись на різні роботи. Галичанин Дмитро Дрель став комендантом української поліції. Волинянин Кость Шевчук – перекладачем німецького сільськогосподарського коменданта. Ці люди з ОУН зустрічалися з місцевими інтелігентами й молоддю, провадили серед них національно-виховну роботу і, напевно, організували підпільні осередки ОУН і СУМ. Гестапо, довідавшись про це від своїх провокаторів, заарештувало корсунського вчителя П. Марценюка, Ю. Бойка, О. Прудченка та юнаків – І. Змієвського, О. Топчія і П. Янчевського. Згодом усі вони були розстріляні. Німці казали, що ці люди належали до ОУН і СУМ. Це підтверджували й місцеві жителі. Натомість після війни большевики проголосили у своїй книзі про історію міст і сіл Черкаської області і навіть в «Українській хрестоматії», що в Корсуні й Корсунщині діяли під час тимчасової німецької окупації комуністична і комсомольська підпільні організації, що П. Марценюк, Ю. Бойко, О. Прудченко належали до комуністичної, а І. Змієвський, О. Топчій, П. Янчевський та інші розстріляні юнаки – до комсомольської підпільної організації. Це явна брехня. У Корсуні й на Корсунщині ніякого комуністичного і комсомольського підпілля, а також партизанки не було, аж до часу повернення лінії фронту до лівого берега Дніпра. Комуністи, залишені для цієї мети, безчинно переховувалися.

Згодом, після розстрілу учителя Марценюка, Бойка, Прудченка та юнаків, гестапо арештувало Д. Креля, К. Шевчука та ще декілька людей з похідних груп ОУН і вивезло десь у концентраційний табір, де, напевно, вони загинули.

Не минула смертоносна рука гестапо й працівників редакції та видавництва «Корсунських вістей». На початку 1943 року були арештовані редактор газети Й. Павлюк з дружиною і робітниця друкарні К. Побірченко. На другий день після арештування мене покликане до будинку гебітскомісаріату. Коли я з'явився в кабінет гебітскомісара, Лорман запропонував мені посаду редактора газети. Я відмовлявся, мотивуючи тим, що молодий і недосвідчений. Гебітскомісар ударив кулаком об стіл, крикнувши: «Неправда!» і погрозив, що коли я не погоджуся, то зі мною може статися те, що з Павлюком.

З великим небажанням я був примушений погодитися, і з того часу на останній сторінці тижневика «Корсунські Вісті» маленькими літерами друкувалося – «Виконуючий обов'язки редактора А. Ворушило».

За мого редагування два числа газети було видано нормально. У третьому числі передовицею я помістив статтю, прислану з Рівного, що мала назву «Відвічні вороги українського народу». Епіграфом її були слова історичної пісні:

Була Польща, була Польща, та стала Росія,
Не заступить син за батька, а батько за сина.

Провідною думкою цієї статті було те, що відвічними ворогами українського народу були і є Польща та Росія, й українці завжди повинні про це пам'ятати. Через яких-небудь дві-три години після відсилки макету газети на затвердження до гебітскомісара Лорман викликав мене до свого кабінету. Коли я з'явився, гебітскомісар наказав мені негайно викинути з макету передовицю і замінити її іншою статтею. А перекладачка-московка Конькова почала повчати: «Ета передовая імеєт націоналістическоє содержаніє. Нам нада не разжигать вражду между народами. І українці, і русськіє, і полякі должни не заніматся політкою, а дружно работать і етим помагать велікому германскому народу строїть новую Європу».

Повернувшись до редакції, я почав ритися в надісланих матеріялах і вибрав якусь аналітичну статтю на передовицю. Поки складачі її набрали, замінили нею передовицю, поки гебітскомісар дозволив друкувати газету, був вечір, і я та більшість працівників мусіли працювати до пізньої ночі. Ідучи додому, я зустрів одного знайомого поліцая, який мені сказав, що шойно з Білої Церкви прибули спеціалізовані частини гестапівської «служби безпеки» і, напевне, знову будуть арешти й розстріли.

Вдома повечерявши, я ліг у ліжко і довго перевертався з боку на бік, бо не міг заснути. Це зауважила ненька й запитала: «Що з тобою, сину? Чи ти не хворий?». Я відповів, що здоровий.

На другий день, прийшовши до праці, від співробітників довідався, що всю ніч відбувались арешти сектантів.

У Корсуні й селах Корсунського повіту було віддавна багато різних сект. За часів советської влади сектанти не бажали вступати в колгоспи і скромно жили, обробляючи свою смужечку городу. Вони багато часу приділяли молитві. Деякі з них відмовлялися служити у війську. Дуже багато сектантів НКВД арештувало й вислало на каторжну працю до Сибіру.

Нічим не відрізнялися від большевицького поступування до сектантів (хіба тільки до сектантів...) і нові окупанти України – німецькі. Гітлерівці не зліквідували ненависні людям колгоспи, а лише змінили їх назву на «громадські господарства». Сектанти відмовлялися працювати в цих «громадських господарствах», а також на каменоломнях, при будовах мостів та на інших роботах, куди німці їх посилали, а тому гестапо вирішило їх знищити. Гітлерівці, як і московські комуністи, були ворогами усякої релігії.

Одного весняного ранку 1943 року, поспішаючи до праці в редакцію, я побачив, що по шосейній дорозі міста повільно рухалася колона людей. Коли я наблизився, побачив, що озброєні німецькі жандарми і прибулі з Білої Церкви члени СД гнали колону напівживих, виснажених чоловіків і жінок, серед яких я пізнав

стареньку матір мого друга Олекси Довгополого. Я здогадався, що то були арештовані сектанти. Люди ледве йшли. Через деякий час вони зупинялися, шепотіли молитви, хрестилися, і знову охорона гнала їх далі. В центрі міста вартіві завернули колону нещасних людей на Богуславську вулицю. Біля будинку редакції газети, що був на цій же вулиці, я зупинився і сумно дивився вслід колоні, аж поки вона зникла за цариною міста. Через деякий час з-за міста, з боку яру Кущаївки, почулися автоматні черги. Я перехрестився, зайшов до свого кабінету і довго безчинно сидів, схиливши голову. У мене зникло бажання до праці.

На другий день я запитав знайомого поліцая, що було в яру Кущаївці. Він мені розповів, що там колону нещасних сектантів зупинили біля широкої й глибокої ями, і шеф жандармерії звернувся до них словами: «Вас чекає смерть, але ви ще маєте останню нагоду врятувати своє життя. Хто відмовиться від вашої релігії і погодиться працювати там, де його пошлють, вийдуть направо. Люди стояли не порушно. Потім з натовпу вийшов наперед старий бородатий чоловік і сказав: «Не діждете, щоб ми зрадили Бога. Нам смерть не страшна, а вас, антихристів, жде пекло». Тоді пролунала команда «фаєр!», гримнули постріли... Розстріляних і недостріляних сектантів присипали землею у заздалегідь викопаній для них ямі.

У квітні 1943 року прибули з Білоцерківського концентраційного табору звільнені редактор «Корсунських вістей» Й. Павлюк, його дружина і складачка К. Побірченко. Вони були, як з хреста зняті.

Коли прийшли до редакції, Й. Павлюк прохав мене, щоб я й далі був редактором газети. Я не погодився, мотивуючи тим, що він старший віком і більш досвідчений.

Ставши вдруге редактором, Й. Павлюк з великим небажанням виконував свої обов'язки. Де поділася його попередня енергія? Раніше при кожній нагоді свят чи урочистостей писав передовиці, репортажі, дописи, тепер перестав писати. Лише підбирав до газети прислані матеріяли з Берліну й Рівного. Опрацювання матеріялів, виправлення мови, коректи і листування з дописувачами й читачами провадив я.

У цей час німецькі окупанти посилили кампанію відправки людей на каторжну працю до Німеччини. Раніше, повіривши брехливій пропаганді, що в Німеччині для «остарбайтерів» не життя, а рай, молодь їхала туди добровільно. Згодом люди довідалися з листів і від тих, що повернулися з Німеччини з причини хвороби, що там голод-холод, нелюдське ставлення до чужоземного населення «геренфольку» та англійські й американські бомбардування, і ніхто добровільно виїжджати до Німеччини не зголошувався. Тоді окупанти почали висилати людей примусово. Наказували бургомістрові чи старості села вислати до Німеччини певну кількість молодих людей, і вони мусіли цей наказ виконати. Як хтось із призначених на висилання людей не з'являвся на призначений час до збірного пункту, по ньому приходили озброєні жандарми чи поліцаї. Жандарми ловили на базарі чи на вулицях молодих хлопців і дівчат, наповнювали ними вантажні авта й возили їх під конвоєм до збірних пунктів. Раз під час обідньої перерви я йшов від редакції до їдальні, щоб пообідати, і біля базару побачив багато вантажних авт, наповнених людьми. То був збірний пункт, звідки відвозили хлопців і дівчат до станції, а звідти – поїздом – на рабську працю до

Німеччини. Хлопці на автах співали сумних пісень, а дівчата здебільшого плакали. Авта з усіх боків були оточені озброєними жандармами й поліцаями. Коли я підійшов ближче, в однім авті серед дівчат я примітив заплакану дівчину з сусідньої від моєї вулиці, Раю В., з якою був у дружніх відносинах. Рая, уледівши мене, почала голосно ридати й благати: «Визволи!». Тоді я звернувся до присутнього шефа поліції з проханням звільнити Раю В. Шеф поліції сказав мені, що це він може зробити лише тоді, коли я принесу від міської управи довідку, що Рая В. є мою нареченою. Я побіг до міської управи, де знайомий мені секретар написав потрібну довідку. Прибігши до збірного пункту, я вручив довідку шефові поліції, і Рая була звільнена. Таким чином я став заручений. Після цього моя дружба з Раєю значно скріпилася. Рая була чудова дівчина – блакитноока блондинка, мала закінчену середню освіту. Зокрема мені дуже подобалася її лагідна вдача. Крашої кандидатки на дружину я не бажав. Але про одруження в ті тривожні часи я не думав, бо знав, що мене чекає ісход з рідної землі в страшне невідоме, а Рая мусіла доглядати свою спаралізовану матір. У сім'ї вона була одначка. Її батька, колишнього підстаршину армії УНР, у 1937 році енкаведисти вивезли на північ.

З радіопередач і часописів люди почали довідуватися про німецький відступ – спочатку з-під Москви, далі з-під Сталінграду й Харкова.

До слуху все виразніше почав доноситися гучний гарматний клекіт. З півночі й зі сходу безперервно сновигало багато тисяч біженців – козаків, харків'ян, полтавців.

З наближенням фронту до Дніпра в Корсунь і на Корсунщину прибуло багато німецького війська, яке квартирувало по будинках і хатах місцевих жителів. У нашій хаті квартирував військовий топограф Антін Ріхтер. Одного разу увечері до мене прийшов сусідський хлопець. Ми сіли за шахівницю й до одинадцятої години ночі грали в шахи. Як він йшов додому, я провів його до перелазу і повернувся в хату. Не встиг зачинити двері, як услід мені вбігли в хату два озброєні есесівці, і один з них крикнув: «Генде гох»! Я підняв руки вгору. Другий есесівець почав обмацувати мої кишені, шукаючи зброї. Потім закричав: «Партизан?». Я відповів, що ні. Далі німець запитав: «А кого ти тільки що проводив на вулицю?». Я сказав: «Товариша, з яким грав у шахи». Есесівці забрали мій «аусвайс» (паспорт) і сказали, щоб завтра о дев'ятій годині ранку я прибув до комендатури.

На другий день, коли я туди прибув, за столом сидів якийсь високої ранги офіцер. Він почав мене розпитувати, хто я, де працюю, з ким учора ввечері зустрічався, на що я відповідав докладно по-німецькому. На щастя, в комендатурі був квартирант нашої хати, топограф Антін, який посвідчив, що я не партизан, а працівник редакції. Офіцер повернув мені паспорт, і я позбувся халепи.

У редакції доводилося працювати до пізньої ночі. Скрізь був розвішаний наказ німецького військового коменданта, що цивільним особам вночі ходити по вулицях не дозволяється. Люди, які працювали допізна, мусіли на це мати спеціальний дозвіл жандармерії. Я такий дозвіл мав.

Раз темної червневої ночі я повертався з праці додому. Раптом щось блиснуло, почувся постріл, і кулі просвистіли в мене над головою. Я упав на дорогу.

До мене прибігли два німці, тримаючи наготові до стрілу автомати. Один з них засвітив ліхтарик, і я пізнав двох знайомих есесів, які квартирували в сусідній хаті й не раз приходили до нас відвідувати квартиранта Антона. Я їм показав довідку, що мені дозволено ходити вночі вулицями. Вони сказали: «Ти щасливий, що наші кулі тебе не влучили». Далі пояснили, що стріляли в мене, бо думали, що йде партизан. Минулої ночі партизани їх обстрілювали.

З того часу я не наважувався вночі повертатися додому. Якщо доводилося затриматися в редакції до ночі, тоді я йшов спати до моєї тітки, яка жила близько редакції на Богуславській вулиці.

Восени 1944 року я довідався з радіопередач, що на заході большевицькі війська знову захопили Київ, Житомир, на півдні – Кіровоград. На середній течії Дніпра зупинилися на лівому березі ріки – напроти Канева і Черкас. І з'являлося питання: а що чекає далі? Потрапляти до рук НКВД – гірше смерті.

Незважаючи на це, у листопаді й грудні 1943 року газета «Корсунські вісті» виходила щотижня. В ній передруковувались лише статті, фейлетони і нариси, надіслані раніше з Берліну й Рівного. Ніяких місцевих матеріалів не подавалося. Настрою до праці не було.

Напередодні Різдвяних Свят 6 січня 1944 року працівники редакції й видавництва одержали наказ: «Завтра евакуація. Прибути о десятій годині ранку з найнеобхіднішими речами до приміщення редакції».

Повернувшись додому, я сказав батькам, що завтра від'їжджаю. Хоч вони цього сподівалися, ненька почала плакати. Я втішав її, що колись повернуся, і що з приходом советської армії вони довідаються про долю інших членів сім'ї, що, може, хтось із них повернеться додому.

Не смакувала передріздвяна вечеря. Цілу ніч не міг заснути. Не спали також ненька і батько.

Уранці 1944 року, на перший день Різдвяних Свят, узявши в руки валізку з найнеобхіднішим одягом і харчами, востаннє переступив поріг рідної хати.

Старенькі батько й ненька проводжали мене до будинку редакції «Корсунських вістей». Там уже стояли Рая і мої дядьки, тітки, а також редактор Й. Павлюк з дружиною, інші працівники редакції та їхні родичі.

О 10 годині під'їхала вантажна автомашина. Почувся наказ – «Сідати!».

Востаннє обняв і поліцував неньку, батька, Раю й усіх родичів.

Ненька і Рая ридали. Заплакав і я, ніби передчуваючи, що розлучаюся з рідними і любим Корсунем навіки.

Разом з іншими працівниками редакції я сів у кузов авта, що помчалось на південь, у напрямку Умані й Могилева-Подільського.

Кінець першої частини спогадів.

10 листопада, 1985 р.

(Далі буде)

Анна Гошко-Кіт

«Переселяєтесь довічно»

Сильний стук у двері і крик: Відчиняй! Відчиняй! Швидко відчиняй! Темної ночі крики солдатів НКВД підняли нас із темних ліжок. Мама відчинила двері. Увійшло шестеро озброєних солдат. Старшина військ НКВД витягнув аркуш паперу і хрипливим голосом зачитав: «Ви Гошко Марія, 44 роки, дочка – Гошко Анна, 14 років, як ізменніки родіни іменем закону советської влади переселяєтесь довічно... Півгодини часу, збирайтесь!».

– Мамо, що він читав, що значить «ізменніки родіни», якої родини?

– Вивозять нас, дитино... і безвладно сіла в крісло, і сумними очима дивилася, як солдати розбіглися по кімнатах, і кожний із них старався щось потягти собі. Я не розуміла, що ті чужі люди роблять. Дивлюся – той витягнув австрійську блюзу мого батька і ножом відрізує медалі та ховає їх до кишені. Інші витягують срібні ложки і виделки і ховають їх за халяви чобіт. Той складає убрання...

– Мамо, що, то вони нас пакують?

– Ні, – йди клич Андрееву (це була дружина якогось начальника з райкому, які поселилися в нашому домі). Андреева прийшла, заплакала і стала нас збирати. Лише те, що вона встигла нам загорнути в простирадла – два килими, одну подушку, білизну – ми могли взяти з собою. Півгодини минуло швидко, старшина захрипів: «Виходити, сідати на підводу!».

Почало сіріти. Страшно завили пси, а маленький песик Ас, улюбленець мами, кидався до коней. Солдат вийняв револьвер – хотів застрелити, але мама попросила, щоб не робив цього при нас. Коні рушили, ми притулилися до себе і дивилися на ті столітні дерева, які садили мої прадіди... Триста років тому – про це я вчитала в історії міста (така книжка була у нас вдома).

Мій прадід Мікулевич протягом півстоліття був головою міста Броди. У родині були інженери, священики (дід К. Леонтович), аптекарі, адвокати. Батько – Микола Гошко – офіцер австрійської армії, відтак сотник Української Галицької Армії, комендант міста Стрия, а при Польщі – урядник фінансового відділу. Всі намагалися берегти землю предків, родинну честь і так виховували нас. Усе – дім, праця і надбання прародичів розпалося, як будиночок з карт.

На залізничній станції стояв довгий ешелон з товарними вагонами, до яких підвозили людей то возами, то вантажними автами. Всіх нас викрадали по-зłodийськи вночі, щоб ніхто не бачив. До світанку вагони вже були повні. З нами їхала жінка Мигаль з донькою Ольгою – мешканці села Лешків. Ольга обняла скриню і, плачучи, повторювала: «Не дам своїх полотен ні рушників, ні скрині. То бабуня для мене пряла». Сиділо п'ять осіб з родини Ковальчуків з-під Бродів і бідкалися, що не взяли постелі. Двоє Штонів з села Гажнев, Товарська з двома синопками з Бродів, троє Кобринів, двоє Хомусяків, восьмеро Ковалів, п'ятеро Гренів з Ходорівщини. Троє Стасів – Микола, Катерина та Во-

лодимир, з села Гранки – Кути Миколаївського району, Фіголь з дружиною – директор школи з Мужилова Бережанського району та ще родина жидів – Мондшайн з жінкою і дочкою Шандлею з Бродів. Священик Іван Прокопчук з дружиною з с. Косів. В інших вагонах були майже всі селяни. Закрили нас, як худобу, в товарні вагони, тільки вгорі було маленьке загратоване віконце. Поїзд рушив, тяжко заридали нещасні, всі тиснулися до того віконця, щоб ще раз глянути на ті поля, на ту наймилішу землю і попрощатися з нею навічно. Тоді ми всі впали на коліна, почали молитися і заспівали: «О спомагай нас, Діво Маріє, в гірких терпіннях все життя!».

Це було чудового травневого світанку 22 травня 1941 року. Везли нас майже три тижні. На якійсь станції один раз на день виводили по двоє з вагону з відрами, діставали ми баланду, тюльку, окріп і хліб. Їхали все на схід і на схід. Іноді поїзд стояв цілими днями в полі, тоді нам зовсім не давали їсти. Однак ми ділилися між собою скибкою хліба, водою. Не було цілком лікарської опіки. З кожним днем було все тяжче на серці, бо везли нас усе далі й далі від рідної землі. Наприкінці тижня ми побачили степ... І зрозуміли, що перед нами Азія. Привезли нас на станцію Сир-Дарья, що в Середній Азії, та ще 45 кілометрів їхали ми підводами до совхозу «Піхта-Арал», відділення «Дзержинское». Там стояли порожні бараки, які побудували арештовані ще 1937 року. Вони своїми кістками вистелили дороги, а на кладовищі, де була похована частина з них, росла бавовна. На їхнє місце привезли нас. Заселили нами спорожнілі бараки – всіх разом, чоловіків, жінок, дітей. Спали ми рядами – хто на нарах, хто на землі. На другий день приїхало начальство – військовий у формі НКВД й оголосив, що два рази на місяць мусимо ходити до нього в комендатуру на перевірку.

Раненько вивели нас на роботу, де вже стояло багато кікменів (це така 5–6 кілограмів мотика) і послали нас мотичити бавовну. Мама моя того ж дня захворіла і більше не могла йти на непосильну роботу. Вона дуже виснажилась морально, не могла знести того приниження, матюків, криків і образ. Мене, худеньку чотирнадцятирічну дівчинку, признали «робочою», а я не могла втримати на плечах того тяжкого кікменя, тому мусіла тягнути його за собою. Поки прийшли на поле, в мене вже була гарячка. Небо синє-синє, спека 40–50 градусів. Навіть вітрець не подує – справжнє пекло.

Заходили ми на грядки зі своїми тяжкими кікменями, а ще тяжчими думками, які плуталися безмежно в довгих рядах бавовни... тільки просили води. Тоді водонос, хлопчик-іранець, бігав і розносив нам жовту теплу, з запахом іржавого відра воду. Після такого «водопою» обов'язково вириваються слова: «Хоч би ще перед смертю напиться води зі своєї криниці». Тяжко зітхаємо і – далі на рядки. Іноді котресь згадає і розповідає, як гарно у нас відбуваються обряди сватання чи свят, і співають так:

Де ти ріс, барвінку?
В лісі в холодочку.
Є в лісі, при криниці,
Три студені водиці,
Водиця підходила,
Барвіночок холодила,

Барвіночок, барвіночок,
Молоденьким на віночок.

Немає ні барвіночка, ні холодочку, ні криниці, ні водиці. Всі ми, молоді, жили спогадами, спрагли любови, ласки, хліба з нашого поля, випеченого в старій печі наших рідних хат.

То знову хтось попередив: «Чорти їдуть!» – то їде начальство на конях. Ми боялися начальства, їхнього крику, бо підганяють працювати швидше. І вже стане начальник на рядку, то обов'язково причепиться, що не так працюєш, що норма не виконана. Страх вселився в наші серця, що не дадуть хліба під час обіду, аж очі боліли дивитися, коли приїде кухня і привезуть борщ та ще, може, кашу. За обіди вираховували з тих грошей, що мали платити за роботу. Восени збирали ми бавовну. Прив'язували до себе мішок і від сходу до заходу сонця хильцем вибирали з коробочок вату. Норма доходила до 100 кілограмів. Не зробиш норми – зменшать пайок хліба. Не вийдеш на роботу – взагалі не дадуть хліба.

Почали вже хворіти й молоді. Все когось з нас трясє малярія. Якщо приступ починається на роботі, то накидаємо на хвору вату, а ввечері допомагаємо дійти до бараку. Після заходу сонця збираємо козупай – бадилля бавовни на опалення, робимо великі в'язанки, кожна бере собі на плечі й зі страхом ідемо «додому», бо знаємо, що вже когось з наших немає в живих...

Коли вибухнула війна, то ставлення до нас стало ще гіршим. Не привозили хліба й по три тижні. За роботу грошей не давали, бо ми їх нібито проїдали.

Від нашого хутора за 8 кілометрів був совхоз «Похта-Арал», де в неділю відбувався базар. Нам вихідних не давали, але чимось треба було жити. Ми збиралися, якщо хтось хотів продати щось зі своїх речей, ще вночі, обходили степом дорогу, щоб не догнало нас начальство і не погнало на якесь поле на роботу, бо тоді горе – не буде що їсти. Ми боялися шакалів, людей і навіть власного голосу. Ми йшли степом і через певну відстань лягали і прикладали вухо до землі, наслуховуючи, чи хтось не їде за нами. На базарі речі продавали за те, хто що дасть. Хоч кілька кілограмів зерна за килим чи плащ.

Ми поверталися радісні, бо хоч тиждень не будемо голодними. Іноді ми ходили в казахські аули і там віддавали речі бодай за шматок паляниці. Казахи часто спускали на нас псів, і ми зі сльозами втікали. Дехто йшов у степ за черепахами – і тут же їх їли сирими. І там же вмирили.

З кожним днем ставало все гірше й голодніше. Майже всі почали хворіти на малярію і дизентерію. Кинулася страшна нужда – воші. Вмирили всі малі діти, потім пухли і вмирили чоловіки, потім жінки. Смерть заглянула всім нам у вічі. У бараці лежали трупи, а поруч – байдужі до всього, втомлені, в мокрій одежі ті, що не ходили на роботу. Інші лежали і чекали на свою смерть, яка була ізба-вителькою від страждань. Голод був страшний, безжальний, твердий і кістлявий. Нас лишилося дуже мало.

У 1942 році привезли німок – жінок з дітьми з-під Ростова, предки яких поселилися там за Катерини II. Незабаром усіх німок від 15 років і старших забрали в «трудову армію». На хуторі лишилося 42 дітей зі старою опікункою. Дуже швидко всі діти вимерли...

У 1943 році привезли кримських татар, їх поселили в наші бараки, а нас переселили на відділ ч. 82, бо лишилося нас дуже мало. Мене з мамою поселили в маленьку кімнатку, де стояли нари, столик-тумбочка і кухонка. Я ходила в суконці з мішка, голова пов'язана шматком мішкловини, до кінців якої прив'язані шнурочки, щоб можна було зав'язати на «хустку». Ноги обмотані онучами, на ногах постолі з осялячої шкіри шерстю назовні, вдягнена в подерту фуфайку, що мама пошила зі старої капи, підперезана шнурком, до якого було прив'язане горнятко. Лице поросло мохом, чорне, аж землисте. Тіло – в струпах, руки потріскані від бруду і мокрої бавовни. Мрією було дістати шматочок лою, щоб залити ним рани. Дуже часто трясла мене малярія і мучила хронічна голодна дизентерія.

Одного разу дівчата Михайлина і Стефа Пушики, Ольга Мигаль, Галина і Фрося Пилип'юк намовили піти з ними в далекий колгосп красти буряки. Мені було боляче і соромно, я зрозуміла, що переступаю закон свого виховання. Але яка то була радість, коли я принесла кілька буряків! На другий раз вкрасти з поля буряки не вдалося, бо за нами почали стріляти. Моя мама дуже переживала, що не дістаю освіти і виховання. І завжди, коли я приходила з роботи, мама мені щось розповідала, щоб я не зійшла з правдивої дороги. Пам'ятай, – казала вона мені, – чи твій вчинок приніс би радість чи смуток родині.

Одного разу я прийшла з роботи, в хаті холодно, мама лежить і сумно дивиться на мене. Я боялася тієї хвили, коли відчую, що скоро розлучимося... Пухлина підійшла високо... Я обняла свою рідну маму і потішила її, що продам перстень і годинник, які ми берегли на дорогу додому, і буду її рятувати. Перстень віддала фельдшеріві, а золотий годинник виміняла на кілька кілограмів кукурудзи. Я приходила з роботи, молола на дерев'яних жорнах трохи кукурудзи, варила кашу і вже вночі бігла до лікарні, до якої було два кілометри, несла кашу мамі, бо в лікарні давали тільки сяку-таку зупу й окріп. Я бігла і боялася казахів, шакалів, стукоту своїх ніг. Навіть своєї тіні, але бігла, бо мусіла встигнути ще й повернутися до світанку додому, щоб вранці разом з усіма вийти на роботу. Очевидно, довго я так не могла витримати. Одного разу, коли мала високу гарячку і хотіла напиться води з арика, я впала у воду. На щастя, побачили люди і віднесли мене неприємно до лікарні. Протягом трьох тижнів я мала високу гарячку, не пізнавала навіть своєї мами. Коли стало трохи легше, фельдшерка сказала, що для мами немає рятунку, і обох нас виписує з лікарні. Йшли ми обидві до хати поволі тим сумним шляхом, а сонце так безжально пекло, ще більше знесилюючи нас. У хаті порожньо, голодно. Я мусіла йти на роботу, а по роботі, ввечері, збирала опеньки, які росли на пнях, нав'язувала в'язку омели, зі страхом поверталася додому, зупинялася під дверима і слухала, чи ще стогне моя мама... А вона, бідна, чекала, поки я прийду і переверну її на другий бік. Шкіра в мами потріскала на ногах і плечах, під пахвами були нариви, а в тих наривах-ранах – тисячі вошей. Я приходила з роботи, витягала з під мами мокрі лахи і йшла до арика полоскати без мила (з того ж арика, де всі прали, люди брали воду для пиття). Потім варила опеньки, годувала маму й обмотувала себе мокрими шматами, щоб підсушити їх, і знову підкладала їх, ще вологі, під маму. Втомлена і голодна, я лягала на нари біля мами і засинала твердим сном.

5 січня 1944 року – дуже болочий для мене день. Бригадир Джафар прийшов виганяти на роботу, але я відпросилася. Мама тихенько заговорила:

– Зимно мені, зимно... Пахне хлібом, хочу з'їсти риби...

– Немає, мамо.

– Я знаю, мені вже нічого не допоможе, але так пахне риба...

Згодом поглянула в кут кімнати і заговорила радісно:

– Сину, ти прийшов за мною, є й тато і мама, всі прийшли... а я так переживала, що вмру за тисячі кілометрів від рідної землі, а вони всі тут – дивися!
– звернулася до мене.

Мамині очі стали каламутними... Я боялася страшного, неминучого. Я стояла і дивилася в кут, я теж хотіла побачити рідних. (Ми тоді ще не знали, що нема в живих батька і брата).

Мама легенько підняла руку – поклікала мене: «Молися, пам'ятай, будь чесна, щоб ніколи на твоїй совісті не було людських сліз і людської крові, краще згинь – мені буде легше. Прошу, як будеш копати на мене яму, копай глибше, так під бік копай, щоб земля відразу не впала на лице, глибше, щоб шакали костей не розносили по степу... Витягни ту суконку, що я собі пошила з халата. Ковніром зав'яжеш голову. Загорни мене в капу...». Взяла мене за руку, дивилася прощально. Шепотіла: «Благословляю тебе, люблю я тебе, люблю...». Стало тихо-тихо – померла.

Вечоріло. Я засвітила каганчик, що зробила з маленької пляшечки, і дивилася безпорадно на маму. Прийшла сусідка, одягнули ми небіжку. І лишилася я сама. Знесилена, голодна сиділа, потім лягла коло мами і заснула. Чую: страшенно нявкають чи то коти, чи вітер завиває. Я здогадалася, що то шакали зачули мерця і підкралися під віконце. Я злякалася, що вдеруться до хати. Зірвалася з нарів, а тінь моя піднялася за мною, і я злякалася своєї тіні. Забилося серце, прискочила до дверей, тримаюся за заціпку, а серце так товчеться, що, здавалося, вискочить з грудей. Але згадала мамині слова: «Ти мене не бійся, мій дух все буде над тобою». І страх як би хто зняв рукою. Я спокійно підійшла до тіла, взяла знимку колись щасливої інтелігентної жінки, що коли їхала до шлюбу, то дорога її була встелена трояндами... Квіти зів'яли, колючки лишилися. Лежить тут у лахмітті маленький скелет жінки, яку на 48 році життя знищили, засудили довічно. Я сиділа коло маминого тіла без сліз і ридань... Вранці приїхав по тіло сивим коником турок. Подивився, що ноги і голова покійної не загорнуті, й відмовився допомогти мені покласти мамине тіло на віз, бо його релігія забороняє торкатися тіла померлого. Я намагалася сама підняти маму, але не мала сили. На хуторі молодих не було – всі на роботі, залишилися лише ті, котрі теж чекали на смерть. Пішла я до коменданта, він допоміг мені покласти тіло на віз... Дорога на кладовище... Це, напевно, дорога на Голгофу. П'ять кілометрів замерзлої в грудках землі. Віз підскакує, мамина голова б'ється до драбини воза. Я обняла її, притулила до себе, мною кидало. І так ми їхали на другий світ.

На кладовищі вже чекав дядько Макітра, якого мама ще за життя просила, щоб викопав їй могилу. Зняли тіло, турок поїхав. Старий Макітра, бачу – не має сили копати яму. Він також поховав п'ятеро зі своєї родини. Я скинула з себе фуфайку, обтулила мамине тіло і полізла в яму. Вона була неглибока, я ще підкопала мотичкою яму збоку, так, як просила мама. Нарвала колючок, щоб покласти

мамі під голову. Стала я в ямі, а старий дядько подав мені тіло матері, я поклала її, а вона така маленька. Мені так захотілося востаннє лягти біля неї... І тут я втратила свідомість. Чую, хтось мене кличе: «Ануля, Ануля». Але ні, то дзвони дзвонять, шумить, гуде, трублять... Я розплющила очі й нічого не можу зрозуміти. Навколо мене земляні стіни, а вгорі – зажурене і заплакане небо. Бачу бородате обличчя старого Макітри. А дядько все кличе: «Вилазь, я не візьму гріха на свою душу!». Витягнув мене з ями. Кидали ми обережно землю, доки не утворився горбик. Два прутики я перев'язала шнурочком, зробила хрестик і встромила у свіжу жовту землю. А вітер крутив піском і снігом. Мокро. Смеркало... Глянула я на той цвинтар – степ і степ, ні деревця, тільки горбки... горбки. Дивлюсь на ті горбки, а на них сидять люди – сидять цілими родинами...

Любі мої! Мій страждальний замучений народ! Всі ви тут – і п'ятеро Ковальчуків, двоє Іванишинів, Мигаль, Пилип'юки, троє Мотлюків, п'ятеро з родини Макітри, двоє Данилів і Агафія Греки, Андрій Бурячок, Жупанюк, Циганюк, двоє – Микола і Катерина Спаси, Агафія Грагович, двоє Гачуків, Щипанюк, Фіголь з жінкою (директор школи з Мужилова Бережанського), Настя Бутрин з трьома маленькими діточками, священик Осадца з жінкою і двома синами, Ломіковські, троє Ковалів, Рибаки, двоє Штонів, старі Мондшайни і багато, багато інших. Сьогодні я лишаю біля вас свою рідну маму. Всіх вас «іменем советської влади» поклали в чужу землю. Немає над вами ні хреста, ні деревця... Ніколи пташка не защебече, і квітка не виросте на ваших могилах: усі перейшли у власність Азії. Вона сховала ваші тіла, закрила сухою, порепаною землею і засіває на тих горбках тільки колючки секмаулу. Лише шакали виють, радіючи, що знаходять тут поживу. Боже! Боже! Збережи їхні кістки, щоб шакали не розносили по степу. Боже, збережи... – шепотіла я молитву і з тяжким серцем виходила з кладовища без сліз і ридання. Було мені тоді 17 років, а я сирота, на чужині, хвора і голодна... Обняв мене старий Макітра, опираючись на мене і на лопату, і йшли ми поволі, несучи свої тяжкі думи. Здалека я побачила, що хтось іде на зустріч, хитаючись. Була то Шандля Мондшайн. Вона немовби нас не бачила, без кінця промовляла: «Так довго, так довго, цілий день, цілий день...».

Я не хотіла йти до бараку ні до Шандлі, ні до Макітри, а йшла до своєї хатини, а там порожньо, холодно, темно, ніхто не стогне, ніхто на мене не чекає. Я тепер цілком самотня. Мені стало страшно. Але за мною прийшла тітка Мотлючка. Вона поховала чоловіка і двох синів, залишилися ще в неї два малі хлопчики. Взяла вона мене за руку і завела до себе: «Сьогодні Святий Вечір – 6 січня 1944 року. Їж ячмінну зупу».

Коли я зайшла до теплої хати, то відчула, що дуже голодна. Мотлючка налила миску зупи, а переді мною стали два її синопки і поглядали на мене голодними очима. Я знаю, що не маю права забирати від них їжу, я знала, що тітка Мотлючка ходила в далекі колгоспи при місяці збирати колоски, я знала, що вона, напевно, сама не їла, одначе постановила обігріти і нагодувати сироту. Я хотіла їсти, відчула, як мене смокче під грудьми і нудить, і жаль душить горло... А все ж я раптово відсунула миску і вибігла з хати. Надворі гірко розплакалася. Ніч obtулила мене, заглушила моє ридання, що поступово перейшло в

скигління. Я побачила, що стою коло ларка, де продають карачайцям на картки хліб. Незрозуміла мені мова, крики притлумлювали мене. Я відчула, що близько пахне хліб, вдихала на повні груди і ковтала пахощі хліба, а сльози котилися по лиці. І мені все причувалося, що хтось співає «Бог предвічний».

Довго я стояла, поки всі не розійшлися. Стихло на хуторі. Вже зовсім знесилена і байдужа до всього, йду до затини, де темно і холодно. Не роздягаючись, у мокрій одежі, в постолах, лягаю на лахи на нарах, де ще сьогодні лежало тіло моєї мами. Відчуваю, як чорна маса ночі і горя душить мене, стискає груди, я задихаюся. Чую отой захриплий голос: «переселяєтесь довічно, довічно...». Мені стає ще тяжче, дерев'яніють руки, ноги, терпне лице... Але десь далеко-далеко, крізь темряву болю і горя жевріє іскра надії... Спаси, Боже!

Після дванадцятигодинної важкої праці на бавовняному полі прийшла я до бараку, ще тоді зовсім юна дівчина. Сіла на нарах і збайдужіло, мертвими очима дивилася на людей, близьких по долі і стражданню. Узяла я чавунчик, у якому було трішки каші-колотухи, проковтнула, облизавши губи, та голод не вщух, тому вийшла з бараку, щоб не дивитися на тих, хто ще їв.

Надворі повітря тепле, пахуче – весна. І чую я тремтіння в тілі. Зникла втома, я відчуваю ріст, силу. Силу весни. Біжу до Стефи Кобрин, товаришки літ неволі, легким знаком голови викликаю її з бараку. Беремося за руки, і так захотілося нам іти у широкий світ з того пекла мук – десь далеко-далеко, де має бути радість. І ми відчували її у повітрі. Неначе малі діти, ми взяли за руки і пішли на заклик весни. А вона співала, а вона кликала, ми йшли за нею і зупинилися перед воротами саду. Звичайно вхід туди був заборонений, але ще не було плодів, тому тихими кроками нам вдалося ввійти, й опинилися ми на порозі раю.

Уже настав вечір. Середньоазійська ніч місячна, як срібний день. При місячному сяйві стоять у сріблясто-білому цвіту молоді яблуні й абрикоси. Вони вишикувалися у рядочки, як до танцю. З усіх сторін почулися нам радісні голоси. Вони кликали нас до себе: «Дівчата, йдіть до нас, одягніться, йдете ж на перші танці». Нагиналися гілки, неначе руки, і кожна з них дарувала свій цвіт, щоб поділитися з нами своїми дорогоцінними шатами. А вони рожеві, м'які, ніжніші оксамиту, вони живі! І наші суконки з мішковини перетворюються в гарні рожеві квітки, на голови вплітаються нам вінки, на шиї надіваються нам пишні намиста роботи найкращого ювеліра – природи. У руки ми взяли гілочки з квітами і почули тремтіння пелюсток, які передавали свої думки із запахом рожевих надій.

«Ну, то що ж, раді, дівчатка? Ви тепер такі ж гарні, як яблуньки», – мовив згорі круглий місяць грудним, глибоким голосом, та таким лагідним, що ми радісно усміхнулися до нього. А він вів далі: «Дивіться добре і слухайте, тільки тут ви знайдете єдину радість своєї весни». І ліниво повернувся вбік, неначе втомився довгою балачкою. Стоїмо собі, тримаємося за руки, тонкі, несмілі. І ось до нас долетіла тиха, легка пісня, як тепле дихання зовсім юної прекрасної дівчини. Чути було дитячі голоси, дівочі, жіночі і чоловічі. І ті голоси злилися в одну могутню мелодію давним-давно зіспіваного хору... Дивимось, а квітки спрямували свої голівки на місячне сяйво. Місячне сяйво, що лилося крізь дерева, утворювало струни, і голівки квітів лягли на них. Я побачила ноти, так, ноти, писані вічно живою, славною композиторкою – Весною. Скільки сили і туги за життям розбуду-

лося у них! Скільки радості було! А скільки тривоги за майбуття було в тонах їхньої пісні-молитви. Ще була вдячність за повернення до життя бодай на мить.

Раптом пісня перетворилася на музику. Всім нам захотілося кружляти у вальсі – веселому, легкому, тулитися до близьких, коханих. Підхопили вони нас за руки, танцювали ми з ними. Так здавалося нам, ніби шептали дівчата, і тут стояли чорняві юнаки, і кожна з нас мріяла, щоб хоч один з них запросив її до танцю. І ми танцювали легко, не торкаючись землі. А серце в грудях билось, як пташка, що хотіла вирватися на волю і злетіти високо, далеко, над кронами дерев і шукати загублене щастя і красу.

На прощання ми низько вклонились і побігли на свої тверді нари, щоб у короткому сні продовжити цю радість, бо зі сходом сонця приходила пекуча невільницька дійсність. Та не було у нас того дня втоми, ми тільки чекали, коли вже те пекуче вогненне коло сховається і прийде вечір – вечір нашої весни. І знову побігли потайки у наш рай. Це була наша тайна, як перше кохання. Вечір прийшов, і ми пішли до наших подруг та юнаків. А вони вже так, як і вчора, приготували для нас одяг зі своїх квітів і дотиком гілочок передавали в наші жили тремтіння пелюсток. Ми йшли все глибше в сад, і все сильніше пахла весна. Та сьогодні наші друзі чомусь сумно співали. Так, як зітхання з грудей виринається, як туга, що гукає і тягне довгу-довгу ноту смутку. Це тужать дерева, що марно цвіли квіти, що спалило сонце головки, й опали пелюстки, не стало вчорашніх радощів.

А місяць сяяв. Він старий срібний дід – свідок багатьох зітхань. Ми благально дивилися на нього, а він промовляв голосом статечного чоловіка, котрий прожив століття і все бачив, і все знає. Розвіяла лиха буря, вирвала вас, діти, зі своєї землі, а старалася рвати з корінням, і кинула на чужу землю та пекуче сонце. В'янули люди, а кумця костомеха швиденько забиравала їх у своє підземне царство. Кістками їхніми вистеляла перші дороги. Інші зілляли свою кров з жовтою водою Сир-Дар'ї та перетворилися в арики, а ще інші залишилися під брилами землі й тяжко зітхали крізь потріскану землю, бажаючи жити. І всіх чутна спасителька мертвого, весна, дотиком своєї чародійної палички перетворила у дерева, які стоять тут однакові по духу та по крові. І можуть вони тужити вголос, щоб їхня пісня мрій долетіла до рідних. «Дивіться і слухайте!».

І знову хтось заспівав без слів, але ми розуміли їх біль і смуток, сильні голоси перетворювались у заклик, у бунт, який піднімає і кличе всіх. Побачили ми велику раду душ, які усі близькі зійшлися, які мають одні турботи, одні обпалені крила мрій. І хвиля смутку здавила горло, плачемо пелюстками – сльозами над долею нашою.

Долинула до нас пісня обуреного нашого народу:
 За що ви мене закували,
 За що ви мучите мене,
 Що так невинно перед вами
 В кайданах руки я зложив.

То заспівувала Домаха Юрків і ще восьмеро дівчат, які лишилися живими після останньої зими. Дівчата сходилися на дерев'яному містку, що був пере-

кинутий через арик. Там було місце наших сходин по цілоденній праці. Стояли вони, опершись об тонку дерев'яну жердину, а під містком текла брудна, жовта вода Сир-Дар'ї. Вода каламутна – здавалося, текло саме наше життя.

А дівчата шукали сили, шукали опори і дихали весняним повітрям. Та ще співали «Повій, вітре, на Вкраїну». У піснях вони були собою, належали до свого народу. Їх пісні зливалися з піснями дерев. Сумно і тихо ми піднімалися на пальцях у танці страждань і мук. То згинав нас тягар до землі, то подих з потрісканої землі випрямляв нас і кликав у пімсту. Страшна туга, як заклик, як голос трембіти, зливалася мені в душу, і все більше жаль душило горло, та весна гладила м'якою рукою і шептала слова надії, віри та любови. І сльози, що бризнули з очей, змішалися з росою квітів весни. Поцілунком вдячності притулила я уста до пелюсток квітів. Тоді весна піднесла свою диригентську паличку, і з усіх сторін полилася мелодія вальсу, звуки зітхань, які переливалися зі словами-схлипами пісні:

Не забудь, не забудь
Юних днів, днів весни
Путь життя, темну путь
Проясняють вони...

Розпливлася наша тайна, у пелені мряки опустилася на сад.

Меморандум матері-каторжанки (мистцям, художникам, скульпторам)

У Львові мусить постати пам'ятник жертвам большевицько-енкаведистського терору. Стояти йому біля будинку тюрми Лонцького.

Це була жахлива в'язниця. Там загинули тисячі людей. У 1940-1941 роках там закатували і мого батька та брата.

Через декілька років після того жахливого 1941 року я сиділа у пивниці цієї катівні й бачила, що кров наших святих мучеників виступає з побілених стін через шар вапна.

У тій в'язниці безліч слідчих кабінетів, помальованих на червоно. Посередині кожного кабінету прибита до підлоги табуретка, а за столом диявол зі страшним, перекошеним люттю обличчям і важкими кулаками. Скільки арештантів саджали на ті табуретки. Скільки беззахисних жертв перенесли удари тих кулаків чи не перенесли їх?..

Лонцького – це дім смутку, це товсті глухі мури, це забиті чорними дошками вікна, це сходи, стоптані людським горем. Там камери – гроби для арештантів, де стіни і підлоги насичені кров'ю і сльозми. Там панує особливий запах суміші запеченої крові і поту, смороду параш і випарів з лазні. А понад тим усім – стогін катованих. Стогін? Ні, пекельний крик, що морозив і шматував душі під гуркіт сатанинської машини, яка глушила цей стогін, цей лемент, цей крик!

Сильні, потужні акорди болю тих, хто це переніс, бачив, чув – болю, може, навіть беззвучного, мають розбудити обдурений, обкрадений, замучений наш

народ. Зупиніться на мить коло цих мурів, перехрестіться перед терпінням і почуєте голос мучеників, дідів, батьків, братів і сестер наших. «Прокиньтесь».

Композитори! Створіть симфонію! Художники! Намалюйте полотно! Скульптори! Виліпіть барельєф чи мозаїку! Її сюжет – це біль нашого покоління і горе понівечених трупів, а збоку – «тройка воєнного трибунала». При зіздах і орденах, із ситими і тупими обличчями, з паперами – «делами» в руках. Поруч – відправка на етап, група виснажених, яких обкручують ланцюгами слідчі з юдиними обличчями і хижими кістлявими ручищами; група молодих жінок, серед яких худеньке обстрижене дівчатко без руки, і жінка з дитятком – кількамисячним хлопчиком у вишиваній сорочечці – на руках. Мати (це я) підняла дитятко вгору, аби батько побачив сина. Батько арештант – простяг руки, а мати йому назустріч хоче відірватися від колони жінок-етапниць, але собака з фізіономією «великого вождя» і п'ятикутною зіркою на пласкому чолі прикладом автомата б'є її по спині... Над головами мучеників – Надія – образ Пренепорочної Божої Матері, і шепіт: «Мати Божа, змилосердися, подай сили витримати...». Пишу ці слова з надією, що мій біль зворушить, осінить і благословить Майстра на створення гідного пам'ятника Меморіялу. □

Микола Сарма-Соколовський

Дві документальні новелі

Ланцюг та цурпалок

1

Зима 1922 року. Голод – як для людей, так і для худоби. Господарі, які ще мали якусь корівчину, розкривали сараї, клуні та повітки і злежаною, вже пропахлою цвіллю соломою годували єдину годувальницю цілої сім'ї. Оголені крокви та лати, наче ребра голодного села, впиралися в зимове небо. В той час мама, я, хлопчисько років дванадцяти, мої менші сестра і брат жили в рідних діда та баби. В їхньому корівнику стояла їх корова Нюська і наша кобила Зірка. Ще в клуні було сіно і трохи полови. А в кінці засніженого двору, в білій шапці набакир, стояв стіжок соломи, якою баба Васса щовечора топила грубу. Вже вона заборонила дядькові Борисові годувати сіном нашу кобилу Зірку. Сіно їла тільки їхня корова Нюська, а наша кобила завидки дивилася. Дядько Борис годував її тільки соломою та вряди-годи моченою половиною. Від такої їжі ворона, аж лискуча Зірка втратила красу і вся посіріла, наче стуманіла. Її білі храпи залишилися білими, але чутливі рожеві ніздрі, схожі на мальви, стали брунатними. Я крав у клуні віхті сіна і, ховаючи під полою, ніс до корівника. Зірка пожадливо з'їдала мізерні для неї порції і благальними очима просила ще. Не минуло й тижня, а боки Зірки вже запали, навіть випнулися ребра. Одного ранку дядько Борис, увійшовши до хати, сказав:

– Вже наша Зірка лежить і не підводиться.

Я мерщій одягся, вийшов надвір – і до корівника, де стояла корова й лежала кобила. Її голодні очі були на мені, бо я раніше пригощав навіть цукром. А зараз очі просили хоч віхтик сіна. До корівника увійшла мама. Постояла, поплакала і пішла до хати. Я, присівши, гладив нещасну тварину: раніше її шерсть була гладенькою, аж слизькою, а зараз – настовбурчилась і стала майже рапатою.

2

Увечері за вечерею баба Васса дядькові Борисові з докором:

– Якщо і далі в корівнику лежатиме осоружна шкапа, я не піду туди доїти корову і нікому не дозволю. Ще тут хазяйка я!

Дід Андрій зітхнув, і всі при столі посмутнішали. Мої сестра і брат дивилися на бабу зляканими очима. А в моїй уяві баба Васса стала відьмою: з-під її насупленого лоба дивилися тверді, наче нерухомі очі, як мідні п'ятаки на повіках мерця. Не витримуючи такого погляду, я перший підвівся од столу, пішов до спальні, де ліг на велике ліжко, на якому спав з братом і сестрою.

3

Уже всі спали. Навіть мама, що довго поралася на кухні. Тільки я не міг заснути: мені було дуже шкода Зірки, яку я любив над усе. Від моїх сліз подушка мокріла. Моя голова все вмошувалася, щоб нарешті заснути. Заснув я тільки перед ранком і дуже міцно. У сні бачив ще живу Зірку. Але в неї на голові вже сидів крук, що видзьобав одне око. Із зяючої рани червоним шнурком точилася кров. Таким видом я був ужахнений! Однак міцно спав. Уранці прокинувся ще під враженням нічного видива. Щоб не збудити малят, тихенько встав з ліжка. Похапцем одягся і вийшов надвір. У жовтих віях ранішнього сонця колували пухнасті, сліпучо білі сніжинки. Та я не міг ними милуватися. А ще їхні дотики до мого обличчя здавалися крижаним приском. Від них – чи від хвилювання – я трясся всім тілом. Однак пішов до корівника. Коли переступив поріг, мене зустріли голодні очі розумної тварини, що покійно конала в кромішніх муках голоду. А коло неї стояла сита корова і їла сіно. «А де ж дядько Борис?» – подумав я. Та він уже стояв коло мене. За ним я побачив на порозі сусідського парубка Микиту, що тримав у руках повідковий ланцюг та дерев'яного цурпалка. Я, збагнувши все, мало не закричав: «Катюги!». А дядько Борис, ховаючи від мене очі: – Миколо, ти йди, а я подивлюся...

Я не послухав. Стою і теж дивлюся. Парубок накинув на гривасту шию ланцюг, звів до купи кінці і міцно закріпив. У ланцюговий зашморг заклад цурпалок, перехрестився і почав поволі крутити в один бік. Я, глянувши на очі приреченої тварини, різонув зойком тишу і вибіг з корівника. Близько порогу, як мара, стояла в чеканні баба Васса. Турнувши її, я побіг до хати. Судомлячись на підлозі, я ридма плакав. Кричали криком діти – мої сестра і брат. Сердечна мама, в сльозах, побивалася наді мною. Дід Андрій, розвівши безпорадно руки, тихенько плакав. Коли нарешті напад плачу мене покинув, я, ще схлипуючи, вийшов надвір, не знаючи, де себе подіти – увесь двір без Зірки став пустою. Отвір корівника чорнів щойно викопаною ямою. Хоч у корівнику було дуже стумно, однак я побачив мертве око, в якому ще бриніла жива сльоза докору.

м. Січеслав, кінець жовтня 1998 року.

«Да»

1

Коли я не ночував вдома – був ночеброта Микола Біда. А вдень – Григорій Боднар, художник шляхової організації з російською назвою і з вивіскою «ОШЕСДОР», де начальникував старший лейтенант Григорій Зеленчук. Його секретаркою була моя дружина Варя Соколовська. Ми жили зовсім близько од місця роботи – на вулиці Калініна, в невеличкому будинку № 5. Мали двійко

дітей: Оксанку – школярку другої класи, і трирічну Лесю. У нас жила моя дядина – тітка Марфа, яка чулася господинею і, звісно, куховарила. Я на роботі в окремій кімнаті малював шляхові знаки з відповідними написами, а ще розмальовував акварелею накреслені на ватмані асфальтовані траси, яких ще не було. Платня, яку я одержував, цілком мене задовольняла. А головне – я, як підпіляка, добре причайвся в шляховій організації. Час поволі спливав.

Одного жовтневого дня 1947 року до мене увійшов нічний сторож шляхової організації Михайло Бабійчук. Привітавшись зі мною, дав мені цидулку, трохи постояв, помилувався моїми акварелями, сказав: «файно» – і вийшов. Я, розгорнувши цидулку, прочитав: «Друже Біда, те, що я маю написати, вам скаже Лис. Слава героям! Юрко». Порвавши цидулку на дрібонькі шматочки і, ще тримаючи їх в долоні, я вийшов у коридор, де на мене чекав Лис. Кивнувши йому, я пішов на двір, а він – за мною. Із хвіртки вийшли на тротуар і стали. Перехожих рясно не було. Коли минули нас останні, Лис запобігливо озирнувся і мені неголосно:

– Завтра у Вербіжі, коли добре смеркне, у мене вдома відбудеться дивна стріча двох боївок: нашої та спецбоївки, яку створив Вацон, тобто Демон. Юрко сказав, щоб ви, як керівник нашої боївки, обов'язково були на цій стрічі. А хто ще буде – я не знаю. Завтра у мене вільний день: по обіді я буду в Коломиї, а увечері зайду по вас. Щоб я вас не шукав, сидіть в цій кімнаті. Я не хочу, щоб мене хтось бачив.

– Добре, Михасю, домовилися: чекатиму тебе в цій кімнаті, – стиснув я руку Лисові. Він пішов у двір, а я ще стояв на тротуарі, пускаючи за вітром клаптики цидулки.

2

В обідню перерву, о першій, по мене зайшла Варя. Дома, обідаючи, я думав про завтрашню зустріч у Вербіжі. Про неї я дружині не сказав і наступного дня промовчав на роботі. Коли приходили в обідню перерву додому, я крадькома поклав до кишені пістоль. Відчуваючи його вагу і думаючи про зустріч, я на роботі нехиті щось малював. По четвертій, коли розійшлися робітники шляхової установи і вже німували кімнати, до мене, в піднесеному настрої, увійшла Варя, яка одержала в бухгалтерії свою і мою платню, і тому мені весело:

– Грицю, з нагоди нашої получки ми увечері зробимо культвилазку до міста: в «Сніжинці» пригостимо себе морозивом і тістечками і підемо в кіно!

На таке звабне запрошення я не знав що їй сказати і промовчав:

– Чого мовчиш?! – ждала на те, що я скажу.

Нарешті я:

– Сьогодні підеш у кіно з Оксанкою.

– Чого раптом з Оксанкою, а не з тобою?

– Вибач, Варю, – я сьогодні вдома не ночуватиму.

– Їдеш у Вербіж?! – аж стали чорними її карі очі. По недовгій гнітючій мовчанці дружина гримнула дверима і одна пішла додому. Я, мов приголомшений, чекав на появу Лиса. Мені було шкода дружини, але я не міг не піти у Вербіж

на зустріч. А в моїй пам'яті, наче магнітофонний запис, лунав голос дружини: «Невже ти, Грицю, не розумієш, що твоє підпілля кінчиться для нас жахом! А в нас – діти. Покиньмо цю осоружну Коломию і тікаймо з дітьми аж у Киргизію, де врятувалися твої родичі і тепер спокійно живуть. Це для нас практичний приклад. Ти своїм малярством і там заробиш на хліб, а я – шитиму, і будемо спокійно жити, милуючись нашими дітьми. І я тебе ніколи не сваритиму. Чи ти хочеш, щоб я тебе покинула в Коломії і з дітьми поїхала до моїх батьків, на Полтавщину, де панує спокій?...». Голос дружини даленів і зовсім усух. Я знову думав про дивну зустріч у Вербіжі...

3

Михайло Бабійчук, як справжній Лис, тихенько увійшов до кімнати. Я підвівся і помацав у кишені руків'я пістоля. Замкнувши двері кімнати, ми вийшли надвір. Хвіртка, як і завжди, стояла відчинена. Від неї пішли ліворуч тротуаром. Я думав про зустріч. Мабуть, і Лис думав про неї. Мовчки йшли. Місто вже було припорошене стумою вечора. Засвітилися перші вікна, і небавом – безліч їх. Раптом мені здалося, що ми стоїмо, а обабіч нас пливають страстні ліхтарі – джерела святкового світла та супокою, якого я вже не маю багато років. Я йшов у задумі: було шкода дружини. Я навіть не помітив, як ми вийшли на міст, що, без руху на ньому, наче дрімав, заколисаний журкотом ласкавого Прута. Я зіперся на правий поручень мосту і дивився на майже темну гладінь ріки, в якій відбився поганий осінній вечір. Не світив лише місяць. Хоч течія Прута струмувала, однак відбиток вечора на воді лишався нерухомим. На гладіні мерехтіли пасма берегових вогнів. Забувши про все, я був у замрії. Мого ліктя легенько торкнувся Лис. Я пішов за ним. Неподалік мосту ми зійшли з гостинця праворуч. Між парканами темнів широкий отвір: напевно, тут колись стояла брама панського фільварку, по якій залишився тільки цегляний мурований слуп. Зразу ж в отворі росли дерева з широкими обіймами віт – починався садок. Я добре знав тут стежку. По ній пішов Лис, а я – за ним. Коли кінчився садок – а може, навіть садки – ми йшли чиймись городами. Нарешті почули плюскіт потічка. За ним темнів згусток дерев – це були верби, бо вже починався Вербіж нижній. Раптом на темному тлі ми побачили вогник, подібний до світуна. Але він зарухався. Лис, імітуючи голос якогось нічного птаха, проквилів – і ми почули таку ж відповідь. Лис перейшов кладку, я – за ним. До мене наблизився вогник, і я впізнав голос юнака Гайового. Це був джура Довбуша (Кавацюка).

- А де батько? – спитав я у нього.
- Батько в хаті, а мені наказав бути надворі, – відповів юнак.
- І я буду надворі, а ви йдіть до хати, – сказав мені Лис.

4

Від потічка, де кладка, до хати Михайла Бабійчука зовсім близько. Коли я підійшов до неї, всі вікна зсередини були чимсь позавішувані, однак з них соталосся світло. У відчинених сінях панували пільма і тиша. Я, трохи постоявши, відчинив двері. У хаті ліворуч, близько дверей, як завжди, стояло на лаві відро з

водою та кухоль. На цій же лаві коло відра сидів дебелий незнайомець, що мав на голові мазепинку, а в руках – советського автомата з ріжком. Настінна лямпа досить ясно світила. Я побачив, хто ще був у хаті. Обіч столу сидів молодик, теж у мазепинці, за ним – Довбуш, у цивільному кашкеті, а скраєчку ліжка примостився Юрко, у квітчастій хустині та жіночому кіптареві, з німецьким автоматом на грудях. Оскільки він був невеличким, то виглядав дівчиськом-підлітком. А чи була в хаті Михайлова дружина Меланка, я не звернув уваги.

– Слава Україні! – салютнув я правицею, але ніхто не відповів, тільки молодик підвівся, міцно потиснув мені руку і, промовивши щось невиразне, сів. Я, не запрошений сісти, стояв, усі дивилися на мене. По хвилевій мовчанці я удавано весело сказав:

– Друзі, що є: на столі горілка і закуска, а ви понадималися, мов ті сичі, вішуючи якусь біду?!

– Так ми на Біду і чекали! – засміявся молодик і налив два келишки – мені й собі. Ми цокнулися і випили. Самогон був дуже міцний, взяли по шматку бринзи і почали їсти. Мені хотілося пити. Я підійшов до відра, набрав кухоль води і, жуючи ще бринзу, пив воду. На мене дивилися чужі очі незнайомця. Я до нього заговорив – і раптом у його мові почув не українське «так», а російське «да». Це мене насторожило. Я ще щось спитав, і знову почув тверде «да». Сумніву не було, що це був східняк-оперативник, переодягнутий. Я не знав, що робити, і зовсім несподівано для себе линув з кухля воду в баньки оперативника, вихопивши з кишені пістоля. Але вже і на мене дивилося чорне вічко нагана. Та кмітливий Юрко встиг запобігливо підперти дулом німецького автомата бік молодика-оперативника. Наче впала з неба Меланка і, колінкуючи між нами, слізно благала:

– Прошу вас як людей, не стріляйте в моїй хаті – ви ж навіки перелякаєте мою дитину! – як відлуння материного благання почувся на печі плач дівчинки-підлітка.

А Довбушів рівний голос:

– Панове, справді, не залляймо кровію діл цієї хатини – ходімо надвір і там позмагаємося як в чесному герці!

Оскільки нас було троє, оперативників двоє, то вони, діставши облизня від такої стрічі, хутенько пішли з хати. Мати і доня плакали. Ми в супроводі плачу теж вийшли надвір. Довбуш, вже пихкаючи цигаркою, в мене спитав:

– Друже Миколо, як ви збагнули, що це – перебраний оперативник?

– Дуже просто: коли я з ним заговорив, то він у своїй мові двічі вжив не наше «так», а своє «да».

Довбуш і Юрко засміялися. До нас підійшли Лис та Гайовий і майже в один голос здивовано спитали:

– Що, вже по стрічі?!

– Да! Да! По стрічі! – сказав Довбуш, обіймаючи мене.

Січеславщина, травень 1999 р.

Пам'ять: Віталій Поліщук

20 листопада 1999 року раптово помер відомий український вчений-патріот, зоолог безхребетних тварин, біогеограф, гідробіолог – Віталій Поліщук.

В. Поліщук народився 1 липня 1934 р. в с. Богоявленка Мар'їнського району Донецької області в сім'ї вчителів. Перебуваючи якось в експедиції в цих нині мало не всуціль зросійщених краях, Віталій пригадував своє дитинство: біленькі охайні хати, долівки встелені пахучим степовим зіллям, на стінах образи святих і портрети Шевченка, увінчані вишитими рушниками. Всюди звучить лише українська мова й милі серцю українські пісні. «Де все це поділося?» – з болем вигукував він.

По переїзду в Київ мама Віталія – Любов навчалася в аспірантурі при Київському державному університеті ім. Т. Шевченка (КДУ), де згодом стала відомим українським професором фізіології рослин. Мабуть, під її впливом у Віталія рано зформувалася національна свідомість та проявився потяг до біології. Починаючи з 4 класу він був активним юнаком і це дитяче захоплення живим світом зумовило вибір фаху на все життя. По закінченні біологічного факультету КДУ Віталій Поліщук пройшов шлях від лаборанта до завідуючого відділом, захистивши в період з 1964 по 1979 рр. кандидатську та докторську дисертації. На основі глибокої біогеографічної аналізи власних наукових матеріалів, геологічних і археологічних даних, літописів і легенд він неспростовно довів, що в голоцені відбулася низка геокатастроф, які суттєво позначилися на еволюції і поширенні біоти на Земній кулі.

Усіх, хто знав Віталія Поліщука, вражали його надзвичайна працездатність, широта наукових інтересів, відданість справі, активна громадська позиція. Він був натуралістом-енциклопедистом, мав фундаментальні знання в галузі гідрофауни безхребетних тварин, гідробіології, екології, демонстрував високу наукову компетентність в таких суміжних дисциплінах, як географія, археологія, антропологія, історія. Впродовж своєї наукової діяльності вчений творчо розвивав теоретичні засади біогеографії. На підставі глибоких знань та інтуїції йому вдалося по-новому інтерпретувати біосферні події новітнього періоду розвитку Землі та передбачати їх на майбутнє. Віталієм Поліщуком зібрані багатющі наукові матеріали, які дозволили йому дійснити принципово нове біогеографічне районування України та суміжних територій, визначити основні комплекси понтокаспійської фауни, встановити закономірності формування сучасної чорноморської біоти, фауну Дунаю, Дністра, Дніпра та інших річок.

Його цікавило походження і майбутнє Аралу, верхньоголоценова трансгресія Чорного моря, причини збіднення Кримської фауни, походження вічної мерзлоти Сибіру, гідрографія античної Європи, загибель Атлантиди. В пізнання цих наукових загадок Віталій Поліщук зробив свій яскравий внесок. Чима-

ло із згаданих результатів досліджень було узагальнено в останній монографії: В. Поліщук і В. Шепя «Історична біогеографія Дунаю або нагальні проблеми сьогодення у світлі особливостей великої європейської ріки». – Київ: ТОВ Джулія. – 1998, 508 с.

В. Поліщук був активним громадським діячем, членом Ради Народного руху України, одним із засновників «Зеленого світу», активно співпрацював з Конгресом українських націоналістів. Він був послідовним і принциповим борцем за збереження природи та видової різноманітності живого. Сміливо й безкомпромісно виступав проти adeptів волюнтаристського большевицько-мічурінського перетворення природи, проти атомної енергетики та за заміну останньої на альтернативні екологічно чисті джерела енергії.

В. Поліщук боровся і перемагав: разом з прогресивною українською громадськістю йому вдалося зупинити згубні для України проекти створення Дунайсько-Дніпровського водогосподарського комплексу, побудову греблі біля Очакова, якою сивий Дніпро назавжди був би відрізаний від Чорного моря та інші ініціативи невідомі.

Така позиція вченого викликала гнів у партійно-советської номенклатури і генералів від науки, які, до речі, перебувають на високих посадах і понині. З їхнього боку вчений зазнавав постійних переслідувань: змушений був тричі міняти місце роботи, а його унікальний за науковим напрямком відділ біогеографії було ліквідовано ще в 1988 році.

До останніх днів життя Віталій Поліщук був сповнений творчих задумів, завершував повний каталог чорноморської фауни, збирав матеріали з приводу згубної дії радіонуклідів на біоту та здоров'я людини.

Українська наука зазнала тяжкої непоправної втрати. Та віримо, що світла пам'ять про Віталія Поліщука як ученого, людину, вірного сина України назавжди збережеться в серцях його численних друзів і колег, а його ідеї і наукові праці будуть продовжені молодим поколінням українських вчених.

Вічна пам'ять!

Валентин Багнюк, Київ

Пам'яті Федора Погребенника

10 січня 2000 року на 71 році життя відійшов у вічність видатний український вчений, лауреат Державної премії України ім. Тараса Шевченка, заслужений діяч науки і техніки України, доктор філологічних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту літератури НАНУ і головний бібліограф Національної парламентської бібліотеки України

бл. пам. Федір Погребенник.

Народився в 1929 році в селі Рожнів на межі Покуття і Гуцульщини (нині Івано-Франківська область) в селянській родині. Середню освіту здобув у Кутах і Косові. Вищу – в Чернівецькому університеті. Працював відповідальним секретарем університетської багатотиражної газети, в Чернівецькому краєзнавчому музеї. З 1959 року працював в Інституті літератури ім. Т. Шевченка НАНУ.

Захистив кандидатську і докторську дисертації.

Значним є доробок Ф. Погребенника в галузі історії української літератури, естетичної думки, журналістики, фолкльористики. Брав активну участь у підготовці до друку збірників «Юрій Федькович у розвідках і матеріалах» (1958), «Письменники Буковини початку ХХ ст.» (1958), видав окремою книжкою нарис «Осип Маковей» (1960), підготував до друку шостий том творчої спадщини М. Коцюбинського, двотомник творів Г. Хоткевича, п'ятий том зібрання творів О. Кобилянської тощо. Три видання «Історії української літератури» (1967–1971, 1987, 1995) містять його історико-літературні розділи.

Ф. Погребенник збагатив наше літературознавство своїми монографіями і нарисами про Василя Стефаника, Леся Мартовича, Івана Франка, Ольгу Кобилянську, Гната Хоткевича та ін. Підготував та опублікував низку статей, виступів, доповідей, присвячених історії виникнення і побутування українських народних пісень, національних гимнів, насамперед тих, які за тоталітарного режиму були заборонені (історичні, стрілецькі, повстанські пісні).

Активною була співпраця Ф. Погребенника з журналом «Визвольний Шлях», в якому друкувалися численні його дослідження. До 50-річчя «ВШ» науковець підготував Бібліографію журналу.

Федір Погребенник залишив у смутку рідних, близьких, друзів і наукових співробітників.

Всі, хто знав його, хто мав щастя з ним працювати, глибоко сумують з приводу тяжкої втрати.

Нехай земля йому буде пером.

Редакція «Визвольного Шляху»

Зауважені помилки

у статті Мирослава Панчука «Великі роковини»
(«Визвольний Шлях», Кн. 9, Вересень 1999, с. 1079–1087)

- 1 (с. 1080, р. 8 зв.) Надруковано: «... Українських Національних Революцій...»
Має бути: «... Української Національної Революції...»
- 2 (с. 1080, р. 20 зв.) Надруковано: «... інтершовіністична...»
Має бути: «... імпершовіністична...»
- 3 (с. 1080, р. 22 зв.) Надруковано: «... крептократією...»
Має бути: «... клептократією...»
- 4 (с. 1080, р. 23 зв.) Надруковано: «... кратіями...» Має бути: «... крадіями...»
- 5 (с. 1080, р. 5 зн.) Надруковано: «... праці...» Має бути: «... грані...»
- 6 (с. 1081, р. 4 зн.) Надруковано: «... твердо...» Має бути: «... творчо...»
- 7 (с. 1083, р. 10 зв.) Надруковано: «... діяння...» Має бути: «... діями...»
- 8 (с. 1083, р. 19 зв.) Надруковано: «... у своєму центрі...» Має бути: «... у народі...»
- 9 (с. 1083, р. 22 зв.) Надруковано: «... пішли...» Має бути: «... йшли...»
- 10 (с. 1083, р. 26 зв.) Надруковано: «... організаційної...»
Має бути: «... організованої...»
- 11 (с. 1084, р. 1 зв.) Після слів «... загрозою смертного вироку» вставити пропущену фразу «... і у Львівському процесі, який він перетворив, як і попередній, на арену пропаганди ідей ОУН і засудження польської окупаційної влади...»
- 12 (с. 1084, р. 1 зв.) Надруковано: «... большевицького шантажу...»
Має бути: «... і тоді, коли перед загрозою німецько-гестапівського шантажу навідріз...»
- 13 (с. 1086, р. 8 зн.) Надруковано: «... створення...» Має бути: «... утворення...»
- 14 (с. 1087, р. 7 зв.) Надруковано: «... примінюють...» Має бути: «... примножують...»
- 15 (с. 1087, рр. 12–13 зв.) Виключити з тексту фразу «... ідеолога-теоретика революційної боротьби...»
- 16 (с. 1087, р. 5 зн.) Надруковано: «... творчости – безсмертя...»
Має бути: «... творчости. Цим народ удостоїв Його найвищої нагороди – безсмертя...»

ПРЕДСТАВНИКИ «ВИЗВОЛЬНОГО ШЛЯХУ»

АВСТРАЛІЯ:

Postup Ukrainian
Co-operative Trading Society,
13-15 Russell Street,
Essendon, Victoria, 3040.

КАНАДА:

The League of Ukrainians in Canada
83 Christie Street,
Toronto, Ont.. M6G 3B1
Tel. (416) 516-2443
Fax. (416) 516-4033

АРГЕНТИНА:

Mr. Naum Pauk
Calle Soler 5039
1425 Buenos Aires,
Rep. Argentina

НІМЕЧЧИНА:

Ukrainisches Institut für
Bildungspolitik e.V.,
Zeppelinstr. 67/0,
D-81669, München.

БЕЛЬГІЯ:

Mr. O. Kowal
72 Blvd. Charlemagne,
1040 Bruxelles.

ФРАНЦІЯ:

Union des Ukrainiens de France
186, Blvd. St-Germain,
75261 Paris Cedex 06.

УКРАЇНА:

Представництво УІС в Києві,
Київ – 34,
вул. Ярославів вал, 9, пом. 5.
Тел./факс: (044) 229-41-22.